

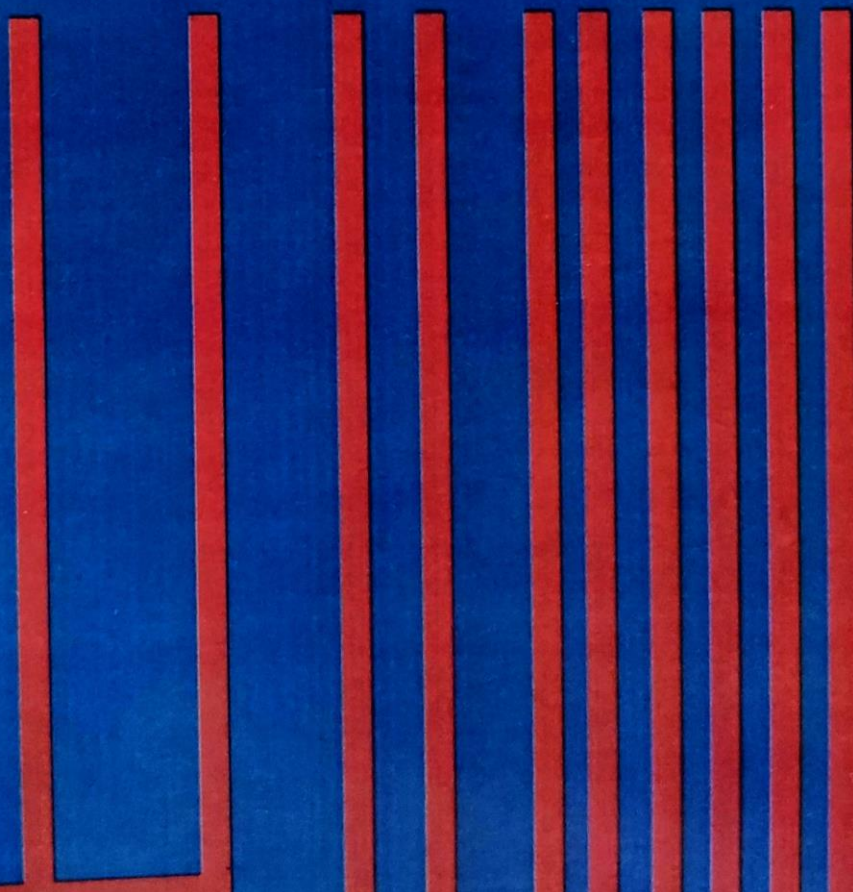
Юлія Юсип-Якимович

ІСТОРІЯ

СЛОВАЧЧИНИ

МІНІСТЕСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Юсип-Якимович Ю. В.

ІСТОРІЯ СЛОВАЧЧИНИ

*Підручник
для студентів слов'янських відділень
філологічних факультетів
вищих навчальних закладів*

Ужгород
Видавництво «Гражда»
2009

ББК. Т 3(4Сл)
УДК 94 (437,6)
Ю 90

У посібнику з історії Словаччини на основі опрацювання джерел і наукової літератури висвітлено складний історичний шлях словацького народу від найдавніших часів до сучасності в тісному зв'язку з цивілізаційними процесами в Європі та історією культури.

Посібник призначений для студентів слов'янських відділень філологічних факультетів вищих навчальних закладів, стане у пригоді всім, хто цікавиться минулим і сьогоденням слов'янського світу.

Рецензенти:

Мандрик І. О., доктор історичних наук, завідувач кафедри нової і новітньої історії та історіографії УжНУ;

Джоганик Я., лектор Словацької Республіки в Україні, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри словацької філології УжНУ.

Відповідальна за випуск:

Шумицька Г. В., кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики УжНУ.

*Рекомендовано до друку редакційно-видавничою радою
Ужгородського національного університету
(Протокол № 4 від 8 жовтня 2008)*

Видання здійснене коштом МПП «Гражда»

ISBN 978-966-8924-82-8

© Юсип-Якимович Ю. В., упорядкування,
опрацювання та підготовка тексту, 2009

© Корнелія Ілюк, дизайн, 2009

© Видавництво «Гражда», 2009

ЗМІСТ

SLOVENSKÁ REPUBLIKA	7
ВСТУПНА ЛЕКЦІЯ.	
СУЧАСНА СЛОВАЦЬКА РЕСПУБЛІКА	8
Геополітична ситуація	9
Дорогою до Європейського Союзу	10
Економічна та соціальна трансформація	11
Реформа управління суспільством	13
Розташування та площа	16
Демографічна ситуація	17
Розвиток сучасної економіки	18
Освіта та культура	23
Сучасна політика	25
ІСТОРІЯ СЛОВАЧЧИНИ ДО ПОЧАТКУ X СТОЛІТТЯ	38
Рекомендована література	38
Територія Словаччини до приходу слов'ян	38
Кельти і даки	40
Германці і римляни	41
Велике переселення народів	
і прихід слов'ян в Карпатську улоговину	45
Держава Само і перші слов'янські князівства	
в сусідстві з аварами	47
Кінець аварського каганату	49
Рання історія Закарпаття	50
ВИНИКНЕННЯ ВЕЛИКОМОРАВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	52
Рекомендована література	52
Князівство Прибіни в Нітрі	52
Велика Моравія	54
Німецька експансія	
на землі Великоморавського князівства	55
Просвітницька діяльність Кирила і Мефодія	59
Правління Святополка	62
Падіння Великої Моравії	66
Культурне значення Великої Моравії	70
СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ	
У СКЛАДІ УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА (X-XV ст.)	73
Рекомендована література	73
Приєднання словацьких земель до Угорського королівства	73
Словацькі терени під владою Арпадів	
та Анжуйської династії	78

Становище на Закарпатті _____	81
Рух “братиків” і боротьба за мадярську корону в XV ст. _____	82
Соціально-економічне становище словацьких земель _____	85
Селянська війна 1514 року _____	87
Розвиток культури _____	89

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ

АВСТРІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ ГАБСБУРГІВ (XVI-XVII ст.) _____	92
Рекомендована література _____	92
Словацькі землі в складі монархії Габсбургів _____	92
Османська навала та її наслідки _____	94
Реформація та контрреформація на словацьких теренах _____	96
Словаччина в період османсько-габсбурзького протиборства _____	99
Становище на Закарпатті _____	102
Становлення словацької культури _____	103

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ (XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.) _____

Рекомендована література _____	107
Суспільно-економічне становище та політика “освіченого абсолютизму” в словацьких землях _____	107
Розвиток Закарпаття _____	111
Словацьке просвітництво _____	112
Словацьке національне відродження _____	114
Участь словаків у революції 1848-1849 рр. _____	120
Участь закарпатців у революції 1848-1849 рр. _____	122

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ В ДУАЛІСТИЧНІЙ АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.) _____

Рекомендована література _____	124
Становище словацьких земель після 1849 р. _____	124
“Меморандум словацького народу” _____	126
Словаччина у складі Австро-Угорської держави _____	128
Закарпаття в складі Австро-Угорщини _____	133
Економічний розвиток словацьких земель _____	134
Розвиток словацької культури _____	138

СЛОВАЦЬКІ ТА ЧЕСЬКІ ЗЕМЛІ

У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ _____	139
Рекомендована література _____	139
Причини Першої світової війни _____	139
“Словацьке питання” в роки Першої світової війни _____	141
Чехи та словаки на шляху до незалежності _____	144
Закарпаття на початку XX ст. (1900-1918 рр.) _____	150

УТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК

ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918-1929 рр.)	151
Рекомендована література	151
Проголошення Чехословацької республіки	151
Приєднання Словаччини	
до складу новоутвореної держави	156
“Чехословацьке питання”	
на Паризькій мирній конференції	158
Конституція 1920 р. та формування	
політичної системи	160
Розвиток Чехословаччини у 20-ті роки ХХ ст.	165
Національна політика та культурне життя	168
Політична й національно-культурна ситуація	
на Закарпатті	170

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА 30-х РОКІВ

ТА ЇЇ ОКУПАЦІЯ ГІТЛЕРІВСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ	175
Рекомендована література	175
Світова економічна криза та її наслідки для країни	175
Становище на Закарпатті перед	
Другою світовою війною	179
Зовнішньополітична орієнтація Чехословаччини	183
Мюнхенський диктат і “друга республіка”	185
Виникнення “незалежної” Словацької республіки	189
Угорська окупація Закарпаття	190
Окупація Чехії. Утворення	
Протекторату Богемії та Моравії	193
Становище в “незалежній” Словацькій республіці	194
Національне постання – апогей словацького	
антифашистського руху	197

СПРОБА ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ

В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1945-1969)	202
Рекомендована література	202
Установлення народно-демократичного режиму	202
Захоплення влади компартією	
та початок “соціалістичного будівництва”	207
Визрівання суспільно-політичної кризи	213
“Празька весна”	218

ШЛЯХ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ ДО ДЕМОКРАТІЇ (1970-2006)

Рекомендована література	223
“Політика нормалізації”	
й розгортання громадського опозиційного руху	223

Чехословацька “ніжна революція”	227
Початок суспільно-економічних перетворень у ЧСФР	230
“Оксамитовий розвід”	
та утворення незалежних Чехії й Словаччини	234
Утворення незалежної Словацької Республіки	
і її сучасний розвиток (1993-2008)	237
Історія Словаччини	
в центральноевропейському контексті	241
Словацько-українські взаємини. З історії становлення	247

ЛІТЕРАТУРА ДО ВСЬОГО КУРСУ 247

1. Бібліографії, енциклопедії, довідкові видання	251
2. Оглядові видання	251
3. Найдавніший період до XIII століття	251
Джерела	253
Література	253
4. Пізнє середньовіччя	253
Джерела	254
Література	254
5. Нові часи	254
Література	255
Джерела	257
6. Період 1711-1848	258
Джерела	258
Література	258
7. Період 1848-1918	259
Джерела	259
Література	260
8. Двадцяте століття	261
Джерела	261
Література	261
Бібліографія	265
Джерела	265
Література	265
Хронологія найважливіших історичних подій	271
Іменний покажчик	282

SLOVENSKÁ REPUBLIKA

SR vznikla 1. januára 1993, keď sa Česká a Slovenská federatívna republika rozdelila na dva samostatné štáty – Slovenskú republiku a Českú republiku. Hlavným mestom SR je Bratislava. Politický systém štátu je založený na parlamentnej demokracii. Zákonodarný orgán – parlament – má 150 poslancov volených na 4 roky všetkými občanmi štátu nad 18 rokov v slobodných, tajných voľbách. Prezidenta volia v priamych, tajných voľbách všetci dospelí občania na 5 rokov. Prvým prezidentom SR, voleným ešte parlamentom, sa stal roku 1993 Michal Kováč. Druhým bol Rudolf Schuster. Teraz je Ivan Gašparovič.

Slovenská republika susedí s piatimi štátmi. Najdlhšie hranice má s Maďarskom na juhu. Na severe susedí s Poľskom. S Českou republikou hraničí na severozápade. Na západe – s Rakúskom. Najkratšie hranice sú s Ukrajinou na východe. Na Slovensku býva 5 000 000 obyvateľov.

Štátne symboly

Štátna zástava pozostáva z troch vodorovných pruhov – bieleho, modrého a červeného – a zo štátneho znaku umiestneného v jej prvej polovici.

Štátny znak tvorí modré trojvršie so strieborným dvojkrížom na červenom pozadí v gotickom štýle. Tento znak sa stal prvý raz symbolom Slovenska v revolučných rokoch 1848-1849.

Štátna pečať má kruhový tvar so štátnym znakom uprostred a nápisom Slovenská republika umiestneným do kruhu. Pečatia sa ňou dôležité dokumenty.

Štátna hymna: tvoria ju dve slohy básne Janka Matúšku Nad Tatrou sa blýska z roku 1844 na melódiu ľudovej piesne Pri studienke stála.

*Nad Tatrou sa blýska, hromy divo bijú!
Zastavme ich, bratia,
veď sa ony stratia,
Slováci ožijú.*

*To Slovensko naše dosiaľ tvrdo spalo,
ale blesky hromu
vzbudzujú ho k tomu,
aby sa prebralo.*

ВСТУПНА ЛЕКЦІЯ

СУЧАСНА СЛОВАЦЬКА РЕСПУБЛІКА

- Геополітична ситуація
- Дорогою до Європейського Союзу
- Економічна та соціальна трансформація
- Реформа управління суспільством
- Демографічна ситуація
- Розвиток сучасної економіки
- Освіта та культура
- Сучасна політика.

Рекомендована література

Blažek, J. – Uhlř, D.: Teórie regionálního rozvoje. Nástín, kritika, klasifikace. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2002, s. 211.

Buček, M.: Regionálna integrácia Slovenskej republiky: stratégia, využitie podpory Európskej únie. Ekonomický časopis, 2003, 51, 8, 982-996.

Drgoňa, V.: Euroregióny – nový pokrok regionálnej štruktúry Slovenskej republiky. In: Ed. Novák, S.: Geografické aspekty středoevropského prostoru. Předpoklady vstupu ČR a SR do Evropské únie. Brno: Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta 2001, sv. 161, řada přír. věd č. 21., s. 26-30.

Hagovská, A.: Regionálna politika. Slovensko 2000. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2000.

Halás, M.: Hranica a prihraničný región v geografickom priestore (teoretické aspekty). Geographia Slovaca 2002, Vol. 18, s. 49-55.

Holešová, H.: Regionálna politika a štrukturálne nástroje. Bratislava: Úrad vlády SR 2003, 48 s.

Kol.: Integrovaný plán regionálneho a sociálneho rozvoja pre realizáciu programu Phare 2000, časť 1. Národná rozvojová stratégia. Bratislava: Úrad pre stratégiu rozvoja spoločnosti, vedy a techniky SR 1999, 51 s.

Malová, D. – Dolný, B.: Parlamentná demokracia: vzťahy exekutívy a legislatívy. In: Parlamentná demokracia. Parlamenty vo svete a na Slovensku. Ed. D. Malová. Bratislava: Univerzita Komenského 2004, s. 7 – 29.

Malová, D.: Vláda strán, parlamentu alebo kabinetu: kríza reprezentatívnej demokracie? In: Vláda strán na Slovensku: Skúsenosti a perspektívy. Ed. O. Gyarfášová-G. Mesežnikov. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky 2004.

Palovský, T.: Postavení národní rady Slovenské republiky v politickém systému Slovenska. Středoevropské politické studie, roč. 5, č. 1, zima 2003.

Rajčáková, E.: Regionálny rozvoj a regionálna politika. Bratislava: Univerzita Komenského, Extern, 2005, s. 131.

Ústava Slovenskej Republiky.

ГЕОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ

Словаччина своєю геополітичною, історичною та культурною структурою належить до області, котра сьогодні належить до середньої, центральної або середньосхідної Європи. Виходячи із теорії трьох історичних регіонів континентальної Європи, які творять західну, східну та середньосхідну Європу, і які безпосередньо впливають на культурно-історичний процес, Словаччина є частиною середньосхідної Європи, яка утворює перехідну область між Заходом і Сходом. Основою історичного розвитку цього регіону є насамперед проникнення елементів західної та східної моделі розвитку, причому переважають спільні ознаки із культурою Заходу, яка протистоїть Сходу, позначеного культурою Візантії.

Словаччина як країна Задунайського регіону часто посиляється на своє середньоевропейське місцезнаходження. Словаки як частина різних державних утворень (Великоморавської, Угорської, Австро-Угорської, Чехословацької) мали великий досвід із визначенням та диференційним застосуванням національної ідентичності і державної належності.

Дорога Словацької Республіки від тоталітаризму до демократії була нелегкою і не обійшлася без внутрішньої напруги та кристалізації підходу для функціонування держави, але передусім все це має вплив на політичну та господарську систему держави, на впровадження основних прав і свобод. Принципові відмінності виявилися вже при схваленні Конституції Словацької Республіки 1 вересня 1992 р. Незважаючи на те, що багато депутатів не погоджувались із офіційною декларацією державного суверенітету, котрий був доробком національно орієнтованих партій, проект був прийнятий більшістю. Таким чином, 1 вересня став Днем Конституції Словацької Республіки. Поділ Чехословаччини на основі конституційного закону без того, щоб громадяни могли висловитись на референдумі, викликало гострі суперечки між двома течіями – так званими народниками та чехо-словакістами, прихильниками спільної держави. Існуючий поділ думок політичних лідерів призвів до змін у політичній системі. Поступово виникали різні політичні групи – рухи та партії (християнські демократи, ліві демократи, громадські демократи, партії національного спрямування, ліберали, зелені і т. д.). Але основний характер Словацької Республіки як демократичної та правової держави вдалося зберегти окремим коаліційним урядам протягом 1990-2005 рр. та з більшими чи меншими проблемами впроваджувати зміни в житті країни та громадян. На політичній арені дотепер існує багато партій із

схожими програмами. На парламентських виборах, зазвичай, кандидує більш ніж 20 партій. Успішними на виборах буває 6 або 8 політичних суб'єктів, які потрапляють у парламент і таким чином беруть участь в управлінні державою та вирішують її політико-економічні напрями. Оскільки жодна із партій після виборів не могла самостійно утворити уряд, найбільш успішні партії повинні були між собою домовлятися про створення коаліції. Тому кожний уряд часто утворювали партії із різними поглядами про напрям розвитку держави та важко шукали порозуміння при розв'язанні господарських і соціальних проблем.

ДОРОГОЮ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Період після 1989 р. передусім позначився намаганнями бути частиною процесу євроінтеграції, характерними рисами якого є прийняття спільних європейських засад, котрі охоплювали трансформацію усіх сфер суспільного життя. На цей процес впливало багато факторів, це і геополітичні: занепад та виникнення нових держав, територіальний розподіл, посилення самоврядування, господарська та соціальна політика; етнокультурні фактори: етнічна/культурна ідентичність, культурна автономія, регіональна і міжкордонна співпраця. Сучасний процес пов'язаний із наближенням, домовленістю до норм Євросоюзу та європейського діловодства, так зв. *acquis communautaire* (право Євросоюзу, громадянське право), до внутрішньодержавного законодавства нових країн. Запозичення євроділоводства та його впровадження до словацької правової, соціальної та господарської системи впливає із європейських реалій, відображених в окремих документах, які видаються та опрацьовуються органами Євросоюзу.

Панівним елементом словацької державної політики після 1989 р. було намагання вступити до Євросоюзу та НАТО. Усі державні складові декларували зацікавленість у включенні СР до європейських та трансатлантичних структур, незважаючи на те, що думки про реалізацію інтеграційних процесів були різними. До 1989 р. політична ситуація в Словаччині не створювала сприятливих умов для співпраці з міжнародними структурами. Намагаючись не порушити позицію держави, придушувались усі місцеві та регіональні ініціативи, які були спрямовані на співпрацю словацьких прикордонних регіонів із регіонами з іншої сторони кордону. Виникнення міжкордонних структур та формування єврорегіональної співпраці у прикордонних регіонах Словаччи-

ни набуло актуальності аж у другій половині 90-их рр.

Регіональна політика пройшла в межах Словаччини багатьма етапами розвитку, важливими для яких були різні стратегічні цілі, наміри та підходи. Кожен із етапів розвитку особливим чином впливав на розвиток регіонів та із різною інтенсивністю використовував потенціальні можливості території, що відобразилось на різних економічних та соціальних рівнях регіонів. Наслідком цього процесу є регіональна нерівність та глибокі регіональні розходження.

Умовою вступу Словаччини до Євросоюзу була внутрішня стабільність країни як правової держави, яка забезпечує охорону та впровадження людських прав і свобод та прав меншин, а також утворення відповідних демократичних інститутів. Передусім потрібно було створити законодавче середовище для прийняття структурних реформ у всіх сферах громадського життя та успішне завершення переговорів про вступ із органами ЄС, спираючись на такі пріоритети:

- апроксимація правової системи СР;
- реформа управління суспільством, зміцнення місцевого та регіонального самоуправління;
- реформа банківського сектору, становлення Національного банку Словаччини та комерційних банків з метою відкриття фінансового ринку;
- трансформація економіки, ревіталізація підприємств, підтримка малого та середнього бізнесу, приватизація;
- створення інфраструктури, комунікаційних шляхів, доріг, залізниць;
- реформа соціальної системи, медичного страхування та пенсійного забезпечення.

Ці прагнення Словаччини поступово здійснились і СР стала членом НАТО (2002) та ЄС (1 травня 2004).

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ

З кінця Другої світової війни до 1989 р. на території Словаччини, на той час частині Чехословаччини, проводилось так зване обласне планування та модель централізованої системи економічного планування. Розвиток регіонів визначався центральним управлінням та плануванням. Обласні структури та їх взаємовідносини формувались за галузевим принципом. Ця модель відзначалась централізацією виробничих сил, односторонньою орієнтацією на штучно створений торговий простір з можливими екологічними вигодами. Як наслідок – зростання регіональ-

них відмінностей. Після 1993 р. важливе завдання в розвитку Словаччини, окрім встановлення цілей та пріоритетів в галузі економічної та соціальної політики, особливо побудови установчої та виконавчої систем, мала розробка і впровадження системи програмних документів. Установче, законодавче та програмне забезпечення становлять обов'язкову елементарну основу для використання системи економічних, адміністративних і структурних інструментів ЄС в розвитку Словаччини, а саме з орієнтацією на такі галузі:

- спільна зовнішня політика та політика безпеки;
- спільна аграрна політика;
- економічна та валютна унія;
- регіональна політика, вирівнювання відсталих регіонів;
- соціальна політика та політика праці;
- євроментальна політика, охорона навколишнього середовища;
- політика дотацій, структурні фонди, прямі дотації;
- забезпечення економічної та соціальної цілісності;
- розвиток людського фактору, суспільство, засноване на знаннях, ціложиттєве навчання, спільні програми mobility;
- прозорість, доступ громадян до інформації, охорона приватного життя;
- вільна конкуренція, відкрите суперництво, створення альтернативних можливостей;
- рівність можливостей, антидискримінаційні закони.

Велика диференціація в поглядах політичних представництв виявилась під час упровадження реформ у галузі приватизації стратегічних підприємств, земельного управління, а особливо в реформуванні соціальної системи та медичного забезпечення, які зазнали істотних змін. Найбільше істотних змін було проведено у період виборів 2002-2006, коли набули чинності зміни до основних законів, якими є Кодекс праці, Суспільний кодекс, або Кримінальний кодекс. Багатьох змін зазнала податкова система, яку характеризує єдиний податок на доходи – 19%, як і податок на додану вартість з рівною ставкою – 19%. Неминучим кроком для існуючої економіки стало оздоровлення банківського і фінансового сектору. Незважаючи на не вигідну стартову позицію, в порівнянні з Чеською республікою, у Словаччині почалась реструктуризація словацької економіки, перебудова державних підприємств в поєднанні з приватизацією та використанням іноземних інвестицій, поступове створення належних умов для середнього і малого бізнесу. Щороку важливу роль при управлінні державою відіграє державний бюджет, який є активним ін-

струментом при регулюванні економіки. Окрім фіскальної функції (збір податків), бюджет також впливає на макроекономічні показники, якими є ВВП, зайнятість населення, інвестиції та стабільність цін. Державний бюджет становить собою централізований грошовий фонд, який складається з доходів та видатків. Головним джерелом доходів до державного бюджету є податки з підприємств та податки з громадян. Прийняття нових законів вели до змін макроекономічних інструментів, які разом з мікроекономічними факторами є показником ефективності економічної політики, спрямованої на зайнятість населення, стабільність цін, рівновагу платіжного балансу, економічний ріст, інвестиції, оптимальний розподіл пенсій та ВВП. Через бюджетну та монетарну (грошову і кредитну) політику держава регулює зміни в економіці та впливає на силу і стабільність державної валюти (словацької коруни), а разом з тим і на макроекономічну рівновагу. Значно змінилась структура внутрішнього ринку та зовнішня торгівля, а сама Словаччина має активний торговий баланс з країнами, об'єднаними в Організацію економічної співпраці та розвитку – Organization for Economic Cooperation and Development – та з країнами, що підписали Середньоевропейську угоду про вільну торгівлю – Central European Free Trade Agreement.

РЕФОРМА УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬСТВОМ

Через вступ Словаччини до ЄС на принципі subsidiarity з метою наблизити управління суспільством якнайближче до громадянина, була проведена принципова реформа управління країною, яка проявилась у новій організації державних, регіональних та місцевих адміністративних органів. Відносини між окремими складовими управління суспільством, як і відповідні повноваження органів управління регламентує Закон про сільське управління. Трансформація управління суспільством була спрямована на децентралізацію органів і визначалась підтримкою органів самоуправління. Скоротилася існуюча перед цим триступенева система, яка складалася з трьох основних одиниць: села, району та області. З 2001 р. на регіональному рівні додалось ще 8 вищих територіальних одиниць. Як назва для новоутворених самоуправних областей уживається історизм “жу-па”, який на території Угорщини означав одиницю територіального управління. Зараз інституційне забезпечення управління суспільством у СР має три рівні – центральний (уряд СР, міністерства, центральні органи державного управління), регіональний (самоуправління вищих територіальних одиниць, обласні уп-

равління) та локальний (села) з відповідними їм повноваженнями. Нові області самоуправління тотожні з адміністративним поділом Словаччини на 8 областей, створених на основі географічних даних та існуючої інфраструктури в напрямку північ-південь, захід-схід. Адміністративна реформа вимагала змін у назвах органів управління, наприклад колишній національний комітет замінила сільська рада на чолі з сільським головою, або міська рада - з мером міста. В минулому цей пост займав *ričhtár* – сільський староста (від нім. Richter – суддя), який разом з тим виконував і функцію судді.

У зв'язку з трансформацією нового змісту набувають відносини на рівні суспільний – приватний або колективний – індивідуальний, котрі служать критеріями для оцінки життя як суспільного, так і політичного. Ці співвідношення відображають зміни, що відбулися за останні два десятиліття років при впровадженні принципів планомірний – ринковий, тоталітарний – демократичний, централістичний – плюралістичний, народний – громадянський, створюючи таким чином нові парадигми на локальному, регіональному та загальнодержавному рівнях.

Змінюються традиційно визнані норми, стають відносними поняття народ, національність та прояви, що їх супроводжують такі як національна гордість, патріотизм та утворюються нові системи оцінки, які висувають плюралізм, вільну конкуренцію та рівність можливостей. Приймаються елементи відкритого суспільства, побудованого на громадянському принципі. З одного боку, сильнішає європейська тенденція або європейська ідентичність, з іншого боку, щоразу більше усвідомлюється належність до певного регіону та принцип самоуправління. Словаччина як країна порівняно великих регіональних відмінностей сприяє своєю внутрішньою розчленованістю яскравому образу середньоевропейського культурного простору. Панораму зменшення відмінностей між регіонами та виникнення мікрорегіонів слід розглядати з двох аспектів. З одного боку, поступове покращення умов в економічній та соціальній галузі, з іншого боку, уніфікація існуючої територіальної розчленованості та етнокультурної різноманітності словацьких регіонів була б втратою своєрідного колориту країни. Тільки завдяки збереженню етнокультурної своєрідності та розвитку внутрішньо регіональної розчленованості росте значення Словаччини для закордонних гостей та зацікавленості словацькою мовою і словацькою культурою. Незважаючи на нелегкий шлях Словаччини до сучасної держави, яку, до певної міри, ускладнив брак демократичних тенденцій, етнічний склад, Словаччина на сьогодні вважається стабільною демократичною державою, яка своїми відважними соціальними реформами показує

найкращий темп економічного розвитку в рамках країн ЄС.

РОЗТАШУВАННЯ ТА ПЛОЩА СЛОВАЧЧИНИ

Словаччина за площею становить 49036 км² і не належить до розлогих країн Європи. Вона займає 27 місце в Європі, є лише 15 країн менших, ніж Словаччина, яка має подібну площу з Данією, Голландією чи Швейцарією.

Словаччина знаходиться в самому серці Європи. В неї немає прямого виходу до моря. Невигідне континентальне розташування країни покращується завдяки Дунаєві, який з'єднує Словаччину з Чорним морем, а через канали й з Північним морем. Найближче до території країни розташоване Адріатичне море, далі Балтійське, потім Чорне та Північне.

Територія Словаччини займає частину Карпатської дуги, де проходить головний європейський вододіл, але більшість рік тут бере лише свої початки. Словаччина з давніх часів лежить на перехресті транспортних шляхів між Балтійським і Адріатичним морем та між Чорним і Північним.

Словаччина межує з 4 державами: з Австрією (106 км), Угорщиною (678 км), Україною (98 км), Польщею (597 км) та Чеською Республікою (240 км). Кордони території утворюють здебільшого природні перешкоди (вершини, гірські пасма та ріки). Як виняток є ділянки кордонів низинами – з Угорщиною і Україною. Найнижчою точкою на території Словаччини є місце, де ріка Бодрог протікає через державний кордон з Угорщиною (94 м над морем). Найвищою точкою над рівнем моря є вершина Герлаховського щиту (2655 м над морем).

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ

Згідно з останнім переписом населення 2001 р. Словацька республіка має 5,379 млн. населення.

Розселення

Природні умови та господарювання людини вплинули на заснування поселень та на заселення країни в цілому. Тому розселення дуже не рівномірне. Середня густина заселення Словаччини становить 110 чол. на 1 км². Найгустіше заселеними є території великих міст. У Братиславі проживає майже 1200 жителів на 1 км², у Кошицях – 950 жителів на 1 км². Багато населення проживає в містах, де добре розвинуте промислове виробництво та ін. економічний розвиток, наприклад в родючій Подунайській низині та в улоговинах. Менш заселені Північнословацька улоговина, Західнословацька та Загорська низини, в яких середня густина заселення становить 80-150 чол. на 1 км². Низьку густоту населення мають холодні гірські області Словаччини з мало врожайними землями та слабо розвинутою промисловістю. Малозаселені також території в західній Словаччині – в околицях Свидника та Гуменного.

Природний приріст населення

На зламі тисячоліть помітно уповільнився ріст кількості населення країни. Причиною цього була низька народжуваність. Ще в 1990 р. у підрахунку на 1000 жителів Словаччини народжувалось 15 дітей і помирало 10 людей. Тоді природний приріст населення становив 5%. У 2000 р. на 1000 жителів народилось уже лише 10,2 дитини, причому померло 9,8 жителів. У цей період природний приріст населення у Словаччині знизився на 0,4%. Нарешті у 2001 р. став негативним, тобто більше жителів померло, ніж народилось. Лише три області мають позитивний приріст населення: Пряшівська (4,7%), Кошицька (2,3%), та Жилінська (2,1%). У цих областях народжується найбільша кількість дітей.

Інші області мають природний спад кількості населення. Найбільший спад в Нітранській (- 2,4%), Братиславській (- 1,5%) Бансько-Бистрицькій (- 1,4%) областях.

Національна (етнічна) структура

У національному складі населення Словаччини словаки становлять 85,8%. Національні меншини становлять громадяни з угорською, ромською, чеською, українською, та польською національностями. Найчисельнішу національну меншину становлять угорці – 9,7% (520 тис.). Проживають на території, що ме-

жує з Угорщиною. Найбільше їх проживає в Дунайсько – Середньому та Комарнському районах, на території яких кількісно переважають угорці над жителями словацької національності. Висока частка населення угорської національності проживає також у Галандському, Шалянському, Ново-Замківському, Римаєвсько-Суботницькому, Рожнявському та Требишовському районах. До ромської національності себе віднесло під час перепису населення в 2001р. 1,7% жителів Словаччини (90тис.).

Однак багато громадян ромської національності віднесло себе до словацької чи угорської національності. Найбільша кількість ромів у Східній Словаччині.

У Східній Словаччині проживають русини (0,4%) та українці (0,2%). Вони проживають переважно у провінціях в Межилабірському, Свидницькому та Снинському районах. Чехи становлять 0,8% населення Словаччини. Проживають переважно у містах, розкидані по всій території.

Структура віросповідання

Словаччина – країна з міцною християнською традицією. Тут лише 13% населення без віросповідання. Частина населення під час перепису не відповіла на запитання про віросповідання. Найбільша кількість населення римо-католицького віросповідання (68,9% з усього населення), після нього йде євангелістсько – габсбурське (6,9%) та греко-католицьке (4,1%) віросповідання. З кількості населення в окремих областях Словаччини виходить, що найбільша частка віруючих на сході та заході Словаччини.

Релігійна структура населення СР

Без віросповідання – 13%

Інші церкви – 4%

Православна церква – 1%

Реформована християнська церква – 2%

Греко-католицька церква - 4%

Євангельська церква габсбурзького віросповідання – 7%

Римо-католицька – 69%.

Зайнятість населення

Зайнятість населення вузько пов'язана з кількістю людей продуктивного віку. Однак повністю зайнятість залежить від економічних показників держави. В Словацькій Республіці половина (49,6%) населення продуктивного віку. З цієї кількості трохи менше як одну половину (47,7%) становлять жінки.

У 2001р. у промисловості працювало 27,2%. У сільському господарстві працює вже лише 5,7%, хоча перед Другою світовою війною їх було більше ніж одна половина. Частка працюю-

ючих на будівництві становить лише 6,2%. Більше ніж в сільському господарстві та будівництві, працює в освіті, культурі та медицині. В цих галузях більшість працюючих – жінки.

Наслідком економічних змін в Словаччині стало високе безробіття. Більше ніж одна п'ята населення, а в деяких областях (наприклад, Чадци, Великого Кртиша, Римацької Сobotи, Рожняви) одна третя в продуктивному віці не працевлаштовані.

РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

Словацька Республіка є складовою частиною ЄС та належить до економічно розвинутих країн Європи та світу.

Сучасна економіка Словаччини є наслідком довготривалого розвитку. Сільське господарство тривалий час було його найвищою галуззю. Словаччина мала в середньому добру сировинну базу для розвитку промисловості. Промислове виробництво тут розвивалось трохи пізніше, ніж в інших частинах Європи. Панівна шляхта не мала зацікавленості в цьому, а часто – й фінансів для розвитку машинного виробництва. Через це після виникнення Чехословацької Республіки (1918) Словаччина економічно відставала від чеських областей (Чехія, Моравія, Сілезія), на які впливала економічно розвинута Німеччина. В чеських областях було розміщено більшість промисловості колишньої Австро-Угорщини. У рамках Угорщини Словаччина мала добре становище. На її території було майже все виробництво паперу, три четверті металургійного виробництва та майже рівна частка хімічного виробництва Угорщини. Кошицько-богумінська залізнична колія збудована в ХІХ ст. сприяла економічному розвитку багатьох міст, якими проходила.

У міжвоєнній Чехословацькій Республіці (1918-1939) чеські підприємці ставились до Словаччини як до менш розвинутої частини (використовували дешевшу робочу силу та мінеральну сировину, більшість підприємств закрили або перенесли). Економічні відмінності в першій Чехословацькій Республіці між Словаччиною та чеськими областями не усунулись, а навпаки, під час економічної кризи в 30-х роках ХХ ст. ще більше поглибились. Перед Другою світовою війною населення Словаччини в основному працювало в сільському господарстві.

Під час Другої світової війни промисловість була спрямована переважно на військове виробництво.

Після лютневого перевороту 1948 р. комуністична партія стала правлячою політичною силою. Промисловість, транспорт і банки були усупільнені, а сільське господарство стало кооперативним. Комуністична партія ввела центрально керовану економіку.

Промислове виробництво в Словаччині співпрацювало з виробництвом інших соціалістичних країн і тому особливо розвинулись металургія, важка промисловість та виробництво зброї. Ці галузі найбільше посприяли розвитку словацької промисловості.

Після 1989 р. у Словаччині відбулися зміни, які були спрямовані на ринкову економіку. Перехід до нового способу господарювання, втрата багатьох споживачів словацьких товарів (особливо із Західної Європи) спричинили в 1993 р. спад усього економічного виробництва настільки, що воно знизилось майже на 30% в порівнянні з 1989 р. Після декількох років ускладнень у Словаччині знову було досягнуто економічного росту.

У 1993 р. після проголошення Словацької Республіки в економічному виробництві найбільш розпайованою була промисловість за нею поступово йшли сільське господарство, будівництво, ринок та вантажний транспорт. Найважливішими є, особливо з точки зору експорту, машинобудування, металовиробництво та виробництво транспортних засобів. Однак останнім часом помітно зросло виробництво електричного та оптичного устаткування і трохи знизилось хімічне виробництво. Зараз у Словаччині розвиваються промислові парки, напр. Загор'є спеціалізується на виробництві автомобілів, в Кехнеці біля Кошиць спеціалізуються на електроніці. Складність енергетичного виробництва в Словаччині дещо вища, ніж в країнах ЄС, вона зумовлена структурою господарства Словаччини.

У рамках словацької економіки проявляються регіональні відмінності. Найрозвинутішою є Братислава з околицею – Братиславський край. Це виявляється у створюванні цінностей, в інвестиціях до нових підприємств та виробництв, у загальній зайнятості, а також у середній заробітній платі та ін. показниках. До високорозвинутих областей належать великі обласні центри з різноманітним промисловим виробництвом, напр. Кошиці, Банська Бистриця, Жиліна.

Промисловість

Промисловість як найважливіша складова економіки Словаччини тривалий час працевлаштовує найбільшу кількість населення, а її вироби утворюють левову частку експорту за кордон. У словацькій промисловості розвинуті всі важливі галузі.

Машинобудування належить до домінуючих галузей. Багато підприємств особливо через втрату ринків, застарілість виробництва або не вигідну приватизацію не розвиваються. Машинобудування та приладобудування представлені в усіх регіонах Словаччини. Найбільше вони зосереджені у середньому Поваж-

жі. У Дубниці над Вагом та Мартині розміщене важке машинобудування.

У Західній Словаччині добре розвинуте виробництво транспортних засобів. У Братиславі виробляються автомобілі та запчастини до них. Для монтажу автомобілів Фольксваген використовуються запчастини, вироблені в Малацках, Сениці, Мартині та Врablyах. Словаччина за своїми показниками кількості вироблених автомобілів на 1000 громадян займає 10 місце з-поміж 51 країн, які монтують авто. Виробництво річкових та морських човнів в Комарні має багаторічну традицію.

Злате Моравце прославились виробництвом холодильників. У Братиславі та Пештянах багато років виробляється електротехніка. До новіших електротехнічних заводів належать заводи в Ліптовському Градку та Наместові.

Медичне устаткування виробляється в Старій Турі, а арматура в Міяві.

У Східній Словаччині в Стрпкові представлено виробництво телефонних пристроїв. Завод у Сені виробляє сільгоспмашини. У Пряшеві розміщено виробництво опор та автоматизованих систем. Відомими є майстерні з ремонту та виробництва залізничних вагонів – Татравагон Попрад, а в частині Матеїовце розміщене виробництво автоматичних пральних машин фірми Whirlpool.

Металургія, виробництво заліза є основою машинобудування. В Кошицях знаходиться великий металургічний завод U.S.Steel. Він виробляє залізо та сталь, яке переробляють Východoslovenské železiarne. Добре розвинутим є виробництво кольорових металів. Найбільший завод з виробництва алюмінію знаходиться в Жіярі над Гроном. Мідь та вироби з міді виробляються в Кромпахах. Металургія в Словаччині має багаторічну традицію. При виробництві заліза використовується багато енергії та сировини, які потрібно завозити. Металургійні вироби важко продаються за кордоном, їхні ціни на світових ринках дуже низькі і часто коливаються. Ця галузь дуже забруднює навколишнє середовище. Це стало причиною зниження обсягів виробництва нікелю в Середі. Хімічне та каучукове виробництво займають передові місця за обсягом виробництва між промисловими галузями Словаччини. Словнафт переробляє нафту на машинне паливо та ін. вироби, Istrochem виробляє хімікати та штучні добрива. Інші відомі хімічні заводи знаходяться в Новаках, Нітрі, Жиліні та Смоленицях. Хімічні волокна та штучний шовк виготовляють заводи в Сениці та Гуменному.

У Словаччині розвивається фармацевтична промисловість. Багаторічну традицію має виробництво медикаментів та лікувальних засобів в Глоговці, Нітрі, Шариських Міхалянах. З розвитком

автомобілізму пов'язаний розвиток виробництва каучуку. Відомі каучукові заводи знаходяться в Братиславі та Нижніх Вестеніцях.

Словаччина має малий запас палива. Через це більшість палива транспортується з інших країн. Нафта та природний газ транспортуються нафтопроводом та газопроводом з Росії, а більшість вугілля привозиться (передусім чорного) з Чехії.

Велике значення для Словаччини мають гідроелектростанції. Найбільше гідроелектростанцій розташовано на Вазі. В 1993 р. запрацювала велика гідроелектростанція біля Габчікової на Дунаї. Найбільшу частку у виробництві електроенергії мають ядерні електростанції в Ясловських Буйницях біля Трнави та в Мохівцях біля Левіц. Після них наступними є теплоелектростанції.

З наявністю сировини в Словаччині пов'язане виробництво будматеріалів. Значно розвинуте виробництво цементу та вапна, яке використовує вапняки, що наявні в Рогожнику, Новому Місті над Вагом, Вишньому Срни, Ладцох та Летавській Лучці. Великі цементні заводи знаходяться в Турні над Бодвою та Бистрому. Лісова глина та іл у низинах та улоговинах надають сировину для багатьох цеглозаводів, напр. в Пезинку, та для виробництва будівельної кераміки, наприклад, в Лученці або Михайлівцях.

Більшість найбільших продуктових заводів розташовано в родючих низинах. Багаторічну традицію має виробництво цукру. Великі цукрові заводи знаходяться в Дунайській Стреді, Трnavі, Римавській Сobotі та Требишові. Найстаріший цукровий завод знаходиться в Шуранах. Відомі мукомельні млини знаходяться в Пештянах, Шуранах та Кошицях.

Виробництво текстилю та одягу покращило становище мануфактури та ремесла. Виробництво бавовни зосереджене в Ружомберку, Братиславі та Левицях. Шовк виробляє завод в Сеніці, вовна обробляється в Жиліні та Тренчині.

Пошив одягу та білизни забезпечують виробники в багатьох містах. Виникли великі заводи одягу в Тренчині, Пухові, Пряшеві, Банівцях над Бебравою та Банській Бистриці. Найвідоміші з них знаходяться в Тренчині.

Свою традицію має шкіряне та взуттєве виробництво. Шкіряна сировина переробляється в Ліптовському Мікулаші та Бошанах. Взуття виробляють у Бардієві та Комарні.

Деревину словацьких лісів насамперед переробляють лісопильні, котрі рівномірно розташовані в лісових областях. Бучина в Зволені переробляє листяну деревину, а Смречина в Банській Бистриці – хвойну. Великі деревообробні заводи розташовані у Жарноввиці та Вранові над Топлею. На виробництві целюлози та паперу зосереджені більшість великих заводів у Ружомберку, Жиліні, Гарманці, Славошовцях та Штурові.

Виробництво скла в Словаччині має багаторічну традицію.

Побутове скло виробляють скляні заводи в Полтарі, Катаринській Гуті, Златні та Ледницькому Ровному.

Поліграфічна промисловість забезпечує видання газет, журналів, книг та ін. друкованих матеріалів. Найбільші друкарні знаходяться в Братиславі, Мартині, Жиліні, Скалиці, Превідзі, Кошицях та ін. містах Словаччини.

Зовнішня торгівля

Більшість виробів словацьких підприємств мають попит за кордоном та експортуються в ін. країни. Найбільша зацікавленість у верстатах та транспортних засобах. Велику заслугу в цьому має виробництво автомобілів Фольксваген. Металургія постачає на імпорт залізо, сталь, товарний прокат та ін. вироби із заліза і сталі. Хімічні заводи імпортують пластмасу, штучні волокна та хімічні добрива. З корисних копалин імпортується переважно магнезит. За кордоном є зацікавленість у папері, склі, світильниках, пиві та багатьох інших словацьких виробках. За кордон експортуються деревина.

Наслідком спеціалізації виробництва стало те, що багато виробів з тієї ж самої галузі одні імпортуються, а ін. експортуються, наприклад у машинобудуванні, харчовій промисловості. Для словацької економіки важливим є те, щоб вартість експортованого товару хоча б дорівнювала вартості імпортованого товару. Здебільшого дотримуватися цієї рівноваги не вдається. Через це в торгівлі з одними країнами переважає кількість імпорту (Угорщина, та деякі країни ЄС), а з іншими - кількість експорту (Росія, Японія, Іспанія, Китай). У цілому в Словаччині кількість імпорту перевищує кількість експорту. Цей факт відбивається на рості заборгованості країни.

Зараз Словаччина має найбільші економічні зв'язки з Німеччиною. Імпорт та експорт між цими країнами становить оборот майже 150 млн. Sk щорічно. З Німеччини імпортуються насамперед автомобілі, потім мотори, дроти, ліки, кабелі та електричні пристрої. До Німеччини експортуються легкові автомобілі, дроти та кабелі, вироби з заліза та сталі, алюміній, чоловічий одяг. На другому місці знаходиться Чеська Республіка, з якою вартість імпорту та експорту в рік становить близько 90 млн. Sk. З Чехії імпортують автомобілі, ліки, чорне вугілля, кокс, їжу, пиво. В Чехію експортуються головним чином мінеральні олії, товарний прокат з заліза та сталі, хімічні добрива.

Окрім Німеччини і Чехії, найжвавіший обмін товарів у Словаччини з Росією (особливо імпорт), Австрією, Італією, Францією, Угорщиною та Польщею. Зараз Словаччина намагається просунутись з продажем своїх товарів на ринки Північно-Схід-

ної Азії та Китаю.

ОСВІТА ТА КУЛЬТУРА

Церква була засновницею перших шкіл на території Словаччини. Найвідомішими школами, які визнавались і за кордоном були Академія Істрополітана в Братиславі (її засновником був угорський король Матей Корвін, 1465 р.), Трнавський університет (його засновником був архієпископ Петер Пазмані, 1635 р.), Банська академія в Банській Штявниці (1762) та Євангелійський колегіум в Пряшеві (1665).

Зараз у Словаччині діє нова система освіти. Її забезпечують державні, церковні та приватні школи. Дошкільна освіта (дитсадки) пов'язана за Законом про освіту з шкільною системою. Сюди належать початкові школи, гімназії (чотирирічні та восьмирічні), середні спеціальні школи, середні спеціальні училища та спеціалізовані школи. Після закінчення цих навчальних закладів можна продовжувати навчання у вищих навчальних закладах та університетах, де навчання має три рівні (бакалавр, магістр, або інженер, доктор). Після закінчення навчання можна також отримати різні наукові кваліфікації. За конституцією освіта в СР – безкоштовна.

Початкові та середні школи в загальному розміщені рівномірно. Найбільша кількість навчальних закладів знаходиться в обласних центрах, особливо у столиці СР – Братиславі. Більшість вищих навчальних закладів університетського типу. Найстаршим та найбільшим університетом у Словаччині є Університет Я. А. Коменського в Братиславі, який був створений у 1919 р. Він зараз нараховує 13 факультетів.

Культура та культурні пам'ятки

Культура народу представлена передусім духовними цінностями, якими є літературні твори, твори образотворчого мистецтва, музичні твори, а також нерухомі цінності, якими є архітектурні та скульптурні витвори.

Матиця словацька – одна з найстарших словацьких культурних організацій, виникла в 1863 р. Пов'язана з традиціями просвітницьких товариств та спілок відродження. Знаходиться Матиця словацька в Мартині. Від свого заснування вона займалась культурно – організаційною, освітньою, видавничою діяльністю.

У Словаччині постійно діючими є 44 театральні сцени. Передусім це Slovenské národné divadlo в Братиславі (з оперою, балетом та двома драматичними сценами), театри в Мартині, Нітрі, Пряшеві, Трнаві та інших містах Словаччини..

Словаччина є країною багатою на архітектурні пам'ятки. Ба-

гато родів шляхти, які проживали у Словаччині, мали пристрасть до колекціонування. Вони колекціонували раритетні меблі, зброю, картини, мисливські трофеї та ін. цінності. В той же час вони старались архітектурно привести до ладу свої замки, садиби, палаци та парки навколо них. До найцінніших пам'яток цього типу належать замки Червоний Камінь, Оравський та Списький замки, замок Бойніце, каштелі у Бетлярі, Святому Антоні, Топольчанах та Маркушовцях.

Збірки образотворчого мистецтва зосереджені у численних галереях. Словацька національна галерея в Братиславі найбільший та найвизначніший галерейний заклад у Словаччині. Вона була заснована в 1948 р. Зараз тут знаходиться декілька великих експозицій присвячених старому європейському мистецтву XVI-XVII ст., мистецтву Словаччини в добу Готики, мистецтву доби Бароко і мистецтву Словаччини в XIX ст. та сучасному словацькому мистецтву. Окрім цього, у фондах галереї знаходиться колекція ікон з XVI-XVII ст. та збірка історичних графік. До наступних визначних галерей належать передусім Галерея міста Братислави, Галерея М. А. Базовського в Тренчині, Галерея П. М. Богуня в Ліптовському Мікулаші, музей сучасного мистецтва Енді Варгола в Межилабірцях, Галерея Людовита Фулли в Ружомберку та Східнославацька галерея в Кошицях.

Зараз на території Словаччини працює близько 80 музеїв. До найвизначніших та найбільших належать Словацький національний музей, розташований в Братиславі і Мартині, який через свої складові виконує координаційну, професійно-консультативну, інформаційну функцію для всіх музеїв у СР. У музеї знаходяться великі експозиції з історії, археології та природничих наук, а також збірки з етнографії, музичних інструментів, меблів та образотворчого мистецтва. Складовою Словацького національного музею є експозиції, присвячені життю нацменшин, що проживали на території СР (Музей культури карпатських німців, Музей єврейської культури).

Окрім класичних музеїв, Словаччина має й краєзнавчі музеї на природі – скансени. В них зосереджені пам'ятки народного будівництва. До найвідоміших скансенів на території Словаччини належать: експозиція національної архітектури Шаришського музею в Бардієві, Музей словацького села в Мартині, Музей оравського села в Зуберці, Музей кісуцького села в Новій Бистриці – Вихілівці, Музей ліптовського села в Прибіні.

Культурні пам'ятки, які вважаються найвизначнішою складовою культурного багатства народу, проголошені національними культурними пам'ятками, у Словаччині їх є 72.

Інші пам'ятки та пам'ятні складові мають статус культурних пам'яток. Існує більше ніж 12 500 нерухомих (з цього 109 замків, 435 садиб) та майже 30 000 рухомих пам'яток.

У містах цілі групи культурних пам'яток проголосили міськими пам'ятниками-заповідниками (разом 18).

Найцінніші комплекси культурних пам'яток Словаччини були зараховані до престижного Списку світової культурної спадщини. Культурну світову спадщину в Словаччині представляють 4 місця:

1. Списький град з навколишніми пам'ятками. Сюди належить національна культурна пам'ятка Костел Святого Духа в Жегрі, історична зона Спиське Підграддя та міський історичний заповідник Списька Капітула.

2. Історичне місто Банська Штявниця та технічні пам'ятки на її околицях.

3. Історичний заповідник національної архітектури Вколінець.

4. Міський історичний заповідник Бардіїв.

Газети та журнали також мають заслугу в поширенні культури. Найпопулярнішими є газети Новий Час, потім Спорт, Правда та ін., журнали Plus 7 dní, Život Slovenska та інші.

Популярними також є астрономічні обсерваторії та планетарії, зоологічні та ботанічні сади. Найстаріша астрономічна обсерваторія СР знаходиться в Гурба Новому, а найвище розташована обсерваторія знаходиться на Ломницькому Щиті.

СУЧАСНА ПОЛІТИКА

Регіони та їх характеристика.

Територіально Словаччина ділиться на 4 частини: Братиславський край, Східну, Середню та Західну Словаччину.

Згідно з кордонами країв **Західна Словаччина** складається з Трнавського, Нітрянського і Тренчинського країв, **Середня Словаччина** з Жилінського та Бансько-Бистрицького краю, а **Східна Словаччина** – з Пряшівського та Кошицького .

Політичні партії та рухи

ANO – Союз нових громадян

DS – Демократична партія

DÚ – Демократична унія (демократичний союз)

HZDS – ĽS – Рух за демократичну Словаччину – народна партія

KDH – Християнсько-демократичний рух

KSS – Комуністична партія Словаччини
SDK – Словацька демократична коаліція
SDKÚ – Словацька демократична та християнська унія
SDL – Партія лівих демократів
SF – Вільний форум
SMERSD – Напряма Соціальна демократія
SMK – Партія угорської коаліції
SNS – Словацька національна партія
SOP – Партія громадянського порозуміння

Лише з 1993 р. Словаччина існує як самостійна держава, що є в порівнянні з розвинутими демократіями виключно коротким терміном. Недавній політичний розвиток у Словаччині був дуже складним тому що, на відміну від сусідніх країн, тут існували відносно несприятливі умови для побудови та збереження демократії, ці умови вплинули на нелегкий шлях цієї малої країни до сучасної державності:

- особливо це відсутність демократичних традицій, яких політична еліта та громадяни могли набути лише протягом історії;
- гетерогенний етнічний склад, який в поодиноких випадках приводив до важливих політичних конфліктів між представниками етнічних словаків та етнічних угорців, особливо коли йдеться про використання державної мови на півдні Словаччини,
- часове перехрещення важливих процесів, з одного боку, побудова нової національної держави, а з іншого боку, економічна перебудова та перехід від планової економіки до ринкової.

Незважаючи на це, сьогодні Словаччина – держава зі стабільною демократією, держава, яка своїми відважними соціальними реформами додає в рамках ЄС темпи економічного розвитку.

Характеристика політичної системи, конституційні закони.

У Словаччині, як і в більшості інших країн, у Конституції закріплено основу політичної системи, яка встановлює основні політичні правила і інституції держави та встановлює зв'язки між ними. Її швидко прийняття документує те, що передусім вона була символічним актом, метою якого було підкреслити волю народу.

Конституція СР визначає Словаччину як суверенну, демократичну та правову державу, яка не пов'язана з жодною ідеологією та віросповіданням. У дусі чехословацьких традицій вона закріплює парламентську демократію, в якій домінує становище має парламент – Народна Рада СР, яка є законним органом держави. Преамбула Конституції за головного суверена визначає словацький народ і посилається на “сторічний досвід з боротьби за народне існування та власну державність”. Далі посилається на кирило-мефодіївську традицію та право народу на самовизначення. Словацьких громадян визначає членами

словацького народу а членів нацменшин та етнічних груп також визнає джерелом політичної влади. Концепція громадянства, яка таким чином була представлена у Преамбулі, поєднує два політичні принципи – концепцію індивідуальних прав та прав народу на самовизначення. Складовою Конституції є як і її друга глава, так і список прав і свобод людини.

Конституція поділяє права на декілька категорій, передусім це: основні права і свободи (ст. 14-25), разом з політичними правами (ст. 26-32) і правами нацменшин та етнічних груп (ст. 33 -34) і право на судовий захист (ст. 46-50). Вона також ґарантує економічні, соціальні та культурні права (ст. 35-43), які містять: право на безкоштовну освіту, медицину, працю і свободу вибору професії, членство в управліннях, на колективне обговорення, на страйк, на охорону жінок та хворих, на забезпечення бідних та старих. Конституція зазначає і право на охорону навколишнього середовища та культурної спадщини (ст. 44-45). Конституція також ґарантує змогу домагатись своїх прав у суді, однак, домагатись економічних та соціальних прав можливо лише в межах закону.

З точки зору виділення політичних держуправлінь вирішальними є взаємодія законодавчої і виконавчої влади, тобто трикутник – парламент, уряд і президент, яких конституція виокремлює як складову виконавчої влади. Конституція СР спільно з загальним принципом парламентаризму надає законне суверенне, вище становище в політичній системі. Однопалатний парламент – Національна Рада СР, яка має 150 депутатів, зазначена як єдиний установчий та законодавчий орган СР (ст. 72). Її обирають на 4 роки за пропорційною виборчою системою, і кожна партія має отримати хоча б 5 % голосів для отримання членства в своїх представників у НРСР. Парламентові підпорядковується уряд, тому що згідно зі ст. 114 уряд йому звітує за виконання своїх функцій. Уряд має до 30 днів в своєму повному складі стати перед НРСР, запропонувати йому свою програму та попросити парламент про висловлення довіри до уряду (ст. 113). Однак НРСР будь-коли може висловити недовіру урядові, за пропозицією мінімально 30 депутатів. Якщо парламент висловить недовіру урядові, або відмовить йому у висловленні довіри, чи висловить недовіру одному з міністрів, то президент відправляє у відставку уряд або міністра.

Окрім висловлення довіри чи недовіри урядові, парламент по відношенню до нього має контрольні повноваження. Це контроль за роботою уряду через органи – комітети та комісії парламенту, які сам створює. Розпустити НРСР може президент лише у виняткових випадках.

Конституція визначає уряд СР верховним органом виконавчої влади, він складається з глави уряду, прем'єр-міністра та мі-

ністрів, рішення в уряді приймаються його складом, тобто колективно. Становище(влада) голови уряду залежить від складу уряду та підтримки партії, яка його висунула. Уряд має обмежені повноваження по відношенню до парламенту. Одним з основних його повноважень є право законодавчої ініціативи, яке мають за конституцією і депутати та парламентські комітети. Глава уряду призначається президентом і за його пропозицією президент призначає та знімає з посад інших міністрів. Якщо главі уряду висловлено недовіру, або ж у випадку, коли він подає у відставку самостійно, це означає розпуск усього уряду.

До 1999 р. президент обирався парламентом за пропозицією депутатів, тобто трип'ятиною більшістю усіх членів на 5 р. Такою самою більшістю він міг бути знятий з посади, якщо здійснює протиконституційні або антидемократичні дії. Нова конституція прямо визначає, що президент не звітує нікому. Від 1999 р. президент обирається на прямих виборах громадянами на 5 років. Громадяни також мають право висувати кандидатів у президенти петицією з не менше 15 тис. підписів, а також 15 підписами депутатів НРСР. Президентом проголошується кандидат, який отримав більше, ніж половину голосів виборців. Якщо жодний з кандидатів не здобуває потрібної кількості голосів, то проводиться до 14 днів друге коло виборів, до якого входять двоє кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів. Президентом проголошується той, хто набрав в другому колі найбільше голосів. З точки зору виконавчо-законодавчих відносин важливими передусім є повноваження, які має президент під час процесу формування уряду, коли він призначає та знімає віце-прем'єра та інших членів уряду.

По відношенню до парламенту повноваження президента обмежені. Президент має право законодавчої ініціативи, а, отже, до його найважливіших повноважень належать: право на розпуск парламенту та право до 15 днів від схвалення повертати з зауваженнями закони, прийняті НРСР. Президент може повернути закон знову до парламенту на повторний розгляд як з власної ініціативи, так і на прохання уряду. Для прийняття повернутого президентом закону потрібна згода більшості депутатів, тоді закон набуває чинності і без згоди президента. Президент може надавати відомості стосовно становища в країні та стосовно важливих політичних питань.

Зміни стосувалися розпуску парламенту, коли трохи розширились його можливості в цьому напрямку. Однак тут йдеться знову про виняткові обставини, які наведені в ст.102 ось так: (президент) може розпустити парламент НРСР, якщо НРСР у термін 6 місяців від проголошення нового уряду Слова-

цької республіки не схвалила та не оголосила свою програмну діяльність; якщо НРСР до 3 місяців не постановила законопроект уряду, з яким би уряд поєднав висловлення довіри; якщо НРСР не була довше ніж 3 дні в місяці спроможна приймати рішення, хоча її засідання не було перерване і хоч вона була в цей час повторно зібрана на засідання; або засідання НРСР було перервано на довший термін, ніж дозволяє конституція. Це право президент не може здійснити під час останніх 6 місяців дії НРСР, під час війни, воєнного стану та виняткового становища.

Народне голосування про зняття президента з посади є одним з двох способів, якими можна зняти президента. Парламент не має право зняти президента з посади прямо, може лише за ст. 106 (трип'ятиною) більшістю ініціювати народне голосування про його відставку, або за ст. 107 (трип'ятиною) більшістю подати скаргу на президента в Конституційний Суд за навмисне порушення конституції або за зраду батьківщини. Президент, знятий з поста, якщо за його відставку в народному голосуванні проголосувала половинна більшість усіх громадян. У випадку, якщо цього не станеться, то президент розпускає НРСР і він починає відбувати новий виборчий строк. Президент втрачає свою посаду і у випадку висунення обвинувачень Конституційним Судом на основі скарги парламенту, а це означає і втрату можливості президента цю посаду повторно займати. В цьому відношенні новелізацією конституції була зміцнена позиція президента, тому що на початку президент міг розпустити НРСР лише тоді, якщо тричі до 6 місяців після виборів не дійдуть на засіданні до схвалення та проголошення програми уряду. Після цього строку парламент міг розпуститися лише з власної ініціативи – прийняттям конституційного закону, що вимагало згоду трип'ятиною більшої більшості депутатів. Таким чином, існувала загроза ситуації, в якій би парламент не був спроможний сформував уряд, або приймати закони, або депутати не схотіли б прийняти рішення про передчасні вибори.

Інститут референдуму, закріплений в конституції, дає можливість прямої участі громадян у виконавчій владі. Референдум згідно з конституцією може відбуватися, якщо парламент схвалить конституційний закон про вступ або вихід з державного союзу, але з допомогою референдуму можуть вирішуватись й інші питання, в яких зацікавлений народ, окрім основних прав і свобод, мита, податків, та державного бюджету (ст.93). Референдум оголошує президент, якщо про це петицією вимагатиме мінімально 350 тис. громадян, або його схвалить НРСР. Згідно з поправками в Конституції СР в 2001р. президент перед проведенням референдуму має попросити Конституційний суд про рішення, чи предмет

референдуму відповідає конституції, щоб уникнути антиконституційних дій. Умовою для того, щоб референдум вважати дійсним є те, щоб в ньому прийняли участь більше ніж 50% виборців.

Важливою складовою політичної системи є також Конституційний Суд СР (КССР), його можна характеризувати як незалежний судовий орган охорони конституційності (ст.124). Він складається з 13 суддів, призначених президентом на 12 років за пропозицією НРСР. КССР передусім вирішує про відповідність з конституцією законів, указів уряду, референдумів та ін. постанов, вирішує про конституційні закони та міжнародні угоди, які ратифікувала НРСР. Частина конституції присвячена КС зазнала помітних змін у 2001р., коли КС отримав можливість припиняти дію постанов доти, поки не прийме рішення про їх відповідність з конституцією. Новою можливістю є також автоматична втрата дії постанови або її частини до тих пір, поки КС прийме рішення про її невідповідність з конституцією.

Початковий зміст Конституції СР відображав певною мірою швидкість та певну недосвідченість, з якою була прийнята конституція, тому тут були і деякі проблемні питання. Це стосувалося встановлення повноважень президента. Тодішнє становище президента вважалося за одну з найбільших слабкостей словацької конституції. Конституційна трип'ятинна більшість для вибору президента могла бути важливою перешкодою для його вибору, і таким чином це загрожувало тому, що країна залишиться тривалий термін без глави держави.

Вступ до НАТО та Євросоюзу

Вступ до НАТО та Євросоюзу уряд декларував як свої пріоритети зовнішньої політики, але спосіб урядування викликав сумніви про стан демократії в країні. Критика закордонних організацій була зосереджена на трьох галузях: врахування прав опозиції, охорона прав меншин та стабільність політичних інститутів.

Політика правлячої коаліції гостро паралізувала суспільство. Тоді як коаліція вимагала лояльності від громадян до нової національної держави. Опозиція захищала громадянські цінності та принципи спокійного співіснування з нацменшинами. З допомогою широкої мобілізації передусім молодих виборців з метою досягти змін у розумінні демократії з більшістю на консенсуальну і розпочати процес інтеграції, сторони опозиції отримали перевагу в суспільстві. Представники опозиції організували круглі столи з участю представників профспілок, громадських організацій та місцевого самоуправління. Широка мобілізація неправлячих організацій і їх співпраця з опозицією стали успішним засобом зміни суспільної думки, а уряд втрачав довіру і між своїми соратниками.

Незадовго до виборів правляча коаліція спробувала збільшити шанси своєї перемоги за допомогою зміни виборчого закону. Закон, ввів 5% межу для вступу до парламенту для кожної партії тоді як було відомо, що 5 партій в опозиції та угорські партії планували створити до виборів спільну коаліцію. Таким чином, створення коаліції втратило зміст, а партії опозиції замість коаліції створили спільну виборчу партію Словацьку демократичну коаліцію (СДК), так само як і угорські партії, котрі об'єднались у Партію угорської коаліції. Однак навіть ці перешкоди не завадили успіхові опозиційних партій на виборах. На виборах у 1998р. переміг Рух за демократичну Словаччину – 27% голосів. Другою найміцнішою партією в парламенті стала СДК, отримавши 26,3% голосів а разом з партією Лівих демократів (14,6%), партією угорської коаліції (9,1%) та новою ліво орієнтованою Партією громадянського порозуміння, очолюваною Р. Шустером (пізніше другим президентом СР), яка отримала 8% голосів, створили широку правлячу коаліцію, диспонуною конституційною трип'ятинною більшістю в парламенті.

Новий уряд на чолі з лідером СДК М. Дзуриндою почав реалізовувати політику, яка поступово відсторонила перешкоди вступу СР до ЄС та НАТО. Те, що правлячі партії диспонували конституційною більшістю, дало можливість виконати їх передвиборчу обіцянку про введення прямого голосування на виборах президента. Після змін у конституції (1999) відбулися вибори глави держави, на яких переміг спільний кандидат правлячої коаліції Р. Шустер. На пост президента висувався і В. Мечіяр, для якого це означало другу виборчу поразку. Введенням прямих виборів повноваження президента змінилися лише мінімально, і тому не дійшло до жодних змін парламентської системи. Зміну політичних підходів, яка проявилась прийняттям Закону про вживання мов нацменшин, позитивно оцінили і представники ЄС.

Стосунки у правлячій коаліції ускладнювались, у СДК поступово наставав розкол, а між коаліційними партнерами доходило до частих конфліктів. З СДК найпершими вийшли депутати Християнсько-демократичного руху, котрі утворили в парламенті власний клуб. Пізніше інші члени СДК утворили власну партію – Словацьку демократичну та християнську унію. Її очолив прем'єр Дзуринда, який на початку був членом Християнсько демократичного руху. Розкол та відхід депутатів відбувалися майже у всіх партіях, за винятком Партії угорської коаліції, однак уряд більшість втримав.

Вибори 2002 р. принесли перемогу тих партій, котрі входили до складу уряду – Словацька демократична та християнська унія, Християнсько демократичний рух, Партія угорської коаліції, які разом з новою партією – Альянсом нового громадянина – змогли

утворити правлячу коаліцію з невеликою більшістю – 78 голосів. Навпаки, важкої поразки зазнали ліві партії колишньої коаліції – Партії лівих демократів та не змогли ввійти до складу парламенту. В опозиції опинились три партії: в парламенті знову найсильніші Рух за демократичну Словаччину, партія Смер, яку заснував популярний політик, колишній депутат Партії лівих демократів Р.Фіцо (зараз прем'єр-міністр) і Комуністична партія Словаччини, яка, однак, не є послідовницею комуністичної партії колишнього режиму, але приєднується до її ідей.

Політична реформа

Незважаючи на значну перевагу правлячої коаліції, яка є правоорієнтованою, вона прийняла рішення провести серйозні суспільні зміни: введення єдиного податку, реформу пенсійної системи, реформи у вищій освіті, реформи системи охорони здоров'я і соціальні реформи, основним завданням реформ є зниження рівня втручання держави в економічну сферу та обмеження перерозподілу в суспільстві.

Партії правлячої коаліції незабаром втратили парламентську більшість, причиною цього був перехід деяких депутатів коаліційних партій в опозиційні, однак їм вдалося запровадити майже всі заплановані реформи за винятком лише однієї реформи освіти. Це стало можливим завдяки підтримці групи незалежних депутатів, які покинули коаліційні і опозиційні політичні партії. В парламенті наступила цікава ситуація, коли правляча коаліція не має формальної більшості, але опозиція не спроможна відкликати владу тому, що опозиційні партії Рух за демократичну Словаччину, Смер, Комуністична партія Словаччини мають набагато більше між собою суперечностей, ніж спільних інтересів. Вирішальною силою в цій ситуації стали незалежні депутати, які в більшості випадків були не зацікавлені у відкликанні уряду. Крім цього, у випадку неспроможності парламенту приймати рішення або у випадку позачергових парламентських виборів у цих депутатів були б великі шанси втратити парламентські крісла.

Найбільший вплив запроваджені реформи мали на соціальні групи з найнижчими прибутками. По-перше, від колишнього комуністичного режиму влада успадкувала пакет законопроектів, які обмежували соціальну допомогу малозабезпеченим верствам населення, що викликало соціальну напруженість між ромським населенням у східних регіонах Словаччини, яке значною мірою залежне від державних соціальних виплат. Профспілки за підтримки опозиційних партій спробували використати невдоволення громадян соціальною політикою. Вони в 2004 р. ініціювали референдум про недовіру урядові та дострокові вибори. Результати референдуму були визнані недійсними, причиною цього є те, що участь

у референдумі взяло менше ніж 30 % громадян, коли мінімум становить 50%. Разом з референдумом відбувались також другі президентські вибори, на яких В.Мечіяр зазнав ще однієї поразки, коли в другому колі президентських виборів він програв, суперником його був колишній колега по партії І.Гашпарович.

Іван Гашпарович народився 27 березня 1941 в місті Полтар – державний діяч, президент Словацької Республіки з 2004 р., учений-юрист. У 1964 закінчив юридичний факультет університету імені Я.Коменського в Братиславі. У 1965-1966 рр. працював в обласній прокуратурі в містах Мартин і Тренчин. У 1966 – прокурор міської прокуратури Братислави. У 1966 р. – заступник голови міжнародної комісії Чехословацького хокейного союзу. Захистив дисертацію (1968) і з цього ж року викладав на кафедрі, кримінології і криміналістики юридичного факультету університету імені Коменського. Співголова Форуму незалежних юристів Словаччини (1989). У 1990 – проректор університету імені Я.Коменського. З липня 1990 до березня 1992 – генеральний прокурор Чеської і Словацької Федеративної республіки (ЧСФР). Професор і член наукової ради університету імені Коменського. З червня 1992 – член президії Національної ради (парламенту) Словацької республіки, голова Національної ради Словацької Республіки. У 1998 р. – депутат Національної ради Словацької республіки. У 1992-2002 рр. – член партії Руху за демократичну Словаччину, очолюваної прем'єр-міністром (1990 р. і 1992-1998) В. Мечіяром, був одним з його найближчих соратників. Лідер партії Рух за демократію, став політичним опонентом В.Мечіяра. З 15 червня 2004 р. – президент Словацької республіки. В ході першого туру президентських виборів, що відбулися 3 квітня 2004, за нього проголосували 22,28 % виборців (друге місце після Мечіяра). 17 квітня переміг у другому турі президентських виборів, отримавши 59,91 % голосів виборців. Його підтримали, зокрема, проєвропейськи настроєні виборці, які вважали, що перемога В. Мечіяра, який вважається політичним лідером авторитарного типу, дискредитує Словаччину в очах об'єднаної Європи. Автор і співавтор численних вузівських підручників, спеціальних курсів і статей з кримінального права.

Вступом до НАТО в травні 2004 р. СР (як і дев'яти інших країн) завершила процес інтеграції до ЄС. Цей крок був схвалений на загальному референдумі, результати якого вперше в історії СР були визнані дійсними. Хоча всі політичні партії активно заохочували громадян до участі в референдумі, вона була лише трохи вищою ніж 50%. Результати референдуму підтвердили високий рівень згоди зі вступом країни до ЄС, за

вступ проголосувало більше ніж 90% учасників. Незважаючи на це, питання вступу та інтеграції країни до ЄС знаходиться на другому плані у громадян. Це дає політикам можливість вирішувати на свій розсуд без врахування громадської думки багато питань, пов'язаних з ЄС.

Перш за все видно те, що на політичну ситуацію в країні мають значний вплив політичні партії та взаємовідносини між ними. Хоча політичні партії досі досить нестабільні, їх лідери в змозі втримати свої позиції.

На відносно велику кількість політичних партій перш за все впливають виборчі правила та ідеологічний поділ суспільства. Пропорційна виборча система обрана ще перед першими виборами до цих пір залишилась без змін. Це дозволило багатьом політикам залишити свої попередні партії (початкові) та заснувати свої власні і боротися за голоси виборців.

Ідейно культурно та соціально різноманітне середовище СР спонукало політиків апелювати до виборців на основі різноманітних питань, які вже тривалий час поділяють суспільство. Це створює позитивну основу для вступу більшого числа партій до парламенту. Це підтвердила ситуація, коли до парламенту ввійшло 5 партій і жодна з них не мала більшості. Це приводить до створення коаліцій, які складаються з декількох партій. Незважаючи на те, що більшість коаліцій утворено з декількох значно різних партій, уряд СР є досить стабільним.

Основною ознакою, за якою діляться партії є національна, можна сказати, що за цією ознакою партії діляться на словацькі та угорські, досить виразною є також належність до тієї чи іншої релігії. З огляду на те, аж 60% громадян відносять себе до католицького віросповідання, то більшість політичних партій декларують свою вірність християнським традиціям. Третім важливим фактором є поділ партій з огляду на міру втручання держави (уряду) в економіку країни. Цей фактор поділяє партії на ліво орієнтовані та право орієнтовані.

Специфічним знаком СР є переплетення цих ліній у межах самих партій. Це вважається наслідком розпаду колишнього режиму та виникнення нової держави. Ці процеси нерідко поєднали в одній партії або політичній організації людей, які мають різні погляди на питання релігії, розвиток країни та економіку. Деякий час після появи СР політичні партії були розділені на два табори. Один з них очолював лідер найсильнішої партії В. Мечіяр, а другий – його опоненти. В. Мечіяр не тільки розділив політичну еліту на своїх прихильників та опонентів, але й переніс цей конфлікт в суспільство. Цей конфлікт досить довго вагомо впливав на політичну ситуацію в країні, але поступово

цей поділ втрачає свій вплив. Останнім часом дедалі вагомішим є поділ партій на праві та ліві, тобто на соціальні та економічні.

Дострокові вибори до НРСР, які відбулися 17 червня 2006 р., лише декілька місяців до попередньо встановленого терміну, підтвердили, що саме питання економічного і соціального розвитку стали ключовими при виборі політичної партії. З одного боку, було необхідним продовжувати ліберально-економічні реформи, започатковані урядом М. Дзуринди, а з іншого, були декларовані зміни в реформах, особливо соціальної сфери. Відмінність у поглядах щодо реалізації реформ була відображена у передвиборчій кампанії, а також на самих результатах виборів як в окремих регіонах, так і в цілому по країні. Існуючий до цих пір процес реформ супроводжувався значним припливом закордонних інвестицій, які позитивно вплинули на зниження рівня безробіття, особливо в Братиславі та в західних регіонах країни. Центральні та східні регіони не відчули помітного росту закордонних інвестицій та надалі відрізняються від інших регіонів нижчими показниками економічного зростання та безробіття.

Особливий акцент на підвищення солідарності між заможними і бідними був одним із вирішальних факторів, які вплинули на виборчу перемогу партії Смер – соціальна демократія, партія отримала 29,14% голосів, що забезпечило їй 50 місць у парламенті. Партія Смер була заснована як лівоорієнтована, головними гаслами її передвиборчої кампанії стали: повернення до прогресивного оподаткування прибутків, зниження рівня ПДВ на продукти харчування та введення податків для дивідендів. Другою найвпливовішою партією стала Словацька християнсько – демократична унія, котра, об'єднавшись з Демократичною партією, отримала 18,35% голосів і зайняла 31 місце в новому парламенті. Головним гаслом СХДУ-СДП було продовження вже існуючих реформ з акцентом на збереження єдиного оподаткування. Вибори також показали важливість етнічного фактору при виборі тієї чи іншої партії. Яскравим прикладом цього є кількість голосів, набраних Словацькою національною партією, яка, об'єднавшись, пройшла до парламенту, а також Партія угорської коаліції на цих виборах досягла найкращого результату за весь час свого існування. Народна партія – Рух за демократичну Словаччину в порівнянні з минулими виборами втратила багатьох своїх виборців, які голосували за Смер чи за Словацьку національну партію, або зовсім не брали участі у виборах.

Також до парламенту потрапила Християнсько-демократична партія, яка отримала менше голосів, ніж очікувалось.

Участь виборців у позачергових виборах була досить низькою – лише 54,67%, що є наслідком зниження віри виборців у

те, що партії можуть виконувати свої обіцянки та реформи, задекларовані ними під час виборчої кампанії.

Хоча парламент СР має в диспозиції декілька інструментів для утримання своєї домінантної позиції в політичній системі, але практика показала, що його функціонування значною мірою залежить від політичних партій. Для більшості іноземців саме політичні партії становлять собою велику загадку, а найбільше їх перегрупування та внутрішні перестановки. Якщо в минулому партійна політика була спрямована на суспільні питання, то зараз предметом дискусій є соціальні та економічні питання.

Незважаючи на все це, СР належить до демократичних країн із стабільною політичною ситуацією, які активно підтримують подальшу інтеграцію та розширення ЄС. СР також активно включилась до процесу поширення демократії в Україні та на Балканах.

Словаччина – член ЄС

1 травня СР разом з іншими 9 країнами увійшла до ЄС. У червні 2004р. у СР пройшли вибори до Європейського парламенту, участь виборців у цих виборах була рекордно низькою – 17%. СР у виборчому періоді 2004-2009 має 14 місць в Європейському парламенті, з яких по 3 місця дісталися Рухові за демократичну Словаччину, Християнсько-демократичному рухові, Словацькій християнській демократичній унії та Смерові. Два місця отримала Партія угорської коаліції.

У травні 2005 НРСР ухвалила Конституційну угоду для Європи.

Після вступу СР до ЄС, як і було заплановано під час вступних переговорів, поступово вводяться в життя політичні, економічні та соціальні зміни, які впливають на життя словацького суспільства. Найпомітнішими реформами, які проводяться урядом СР є реформи: податкової системи, системи охорони здоров'я, пенсійної та соціальної системи.

Ставлення до євроінтеграції

Більшість громадян під час всього періоду перед вступом підтримувало вступ СР до ЄС, але свою довіру до інтеграції виявляли дуже обережно, адже їм бракувало досвіду співпраці з ЄС. Підтримка жодного разу не знизилася нижче 50%, а в декілька разів піднялась – вище 70%. Під час референдуму за вступ до ЄС проголосувало 92,4% громадян, але тут слід узяти до уваги те, що участь у ньому була дуже низькою, потрібний бар'єр для визнання референдуму 50% +1 голос досягла дуже тісно – 52,2%. Під час досліджень суспільної думки про вигоди та побоювання від вступу до ЄС домінували економічні питання.

Євро регіони в Словацькій Республіці

До 1989 р. політична ситуація в СР не створювала сприятливих умов для виникнення і впровадження співпраці між прикордонними структурами. Виникнення міжкордонних структур та формування єврорегіональної співпраці стали можливими в прикордонних регіонах СР лише в другій половині 90 років ХХ ст.

Несприятливі умови для розвитку прикордонної співпраці в минулому негативно вплинули на формування цієї співпраці і в майбутньому. До 1999 р. Словаччина була частиною тільки одного діючого єврорегіону. Це Єврорегіон Татри. Хоча як приклад також наводиться Карпатський Єврорегіон, але в час його виникнення в 1993 р. СР ще не була його офіційним а лише асоційованим членом ЄС. Лише в 1999 р. Кошицький та Пряшівський регіони стали офіційними членами Карпатського Єврорегіону .

Єврорегіони в СР є різними за величиною та компактністю території. Винятком є Єврорегіон Крас (мікрорегіональна міжкордонна структура) та Кошиці – Мішкольц (переважно співпраця між містами), які мають регіональний характер.

Надерегіональний характер має Єврорегіон Карпати, який своєю площею становить (141,5 тис. км², з цього в СР – 10,4 тис. км², 21,3% на території СР) і кількістю населення (15,4 млн., з цього в СР – 1,1 млн. нас., 20,5%). Він більший, ніж сама СР приблизно в три рази. Єврорегіони мають різні стартові позиції та ступінь готовності до співпраці, яка зараз є найрізноманітнішою в Єврорегіонах Карпати і Татри. Найрозвиненіші форми інтенсивної міжкордонної співпраці з використанням усіх умов є в регіоні “уявного трикутника між містами Відень-Братислава-Ґйор”.

Зараз інституційне забезпечення політики регіонального розвитку СР має три рівні: центральний (уряд, міністерство будівництва регіонального розвитку), регіональний (обласні ради, ради VúC), локальний (міста) з власними компетенціями.

ІСТОРІЯ СЛОВАЧЧИНИ ДО ПОЧАТКУ X СТОЛІТТЯ

- Територія Словаччини до приходу слов'ян
- Кельти і даки
- Германці і римляни
- Велике переселення народів і прихід слов'ян в Карпатську улоговину
- Держава Само і перші слов'янські князівства в сусідстві з аварами
- Кінець аварського каганату
- Рання історія Закарпаття

Рекомендована література

История Чехословакии: В 3 т. – Москва, 1956. – Т. 1.

История южных и западных славян: В 2 т. – Москва, 1998. – Т. 1.

Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. – Москва, 1988.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 2 т. – Минск, 1987. – Т. 1.

Kováč D. Dejiny Slovenska. – Bratislava, 1998.

ТЕРИТОРІЯ СЛОВАЧЧИНИ ДО ПРИХОДУ СЛОВ'ЯН

Словаччина, розташована на площі більше 49 тисяч квадратних км між річкою Моравою на заході і річкою Тисою на сході, середньою течією Дунаю на півдні і гірським масивом Татр на півночі, належить до старих цивілізованих країн Європи. З епізодичною появою тут людини зустрічаємося вже в епоху раннього палеоліту. Виразніші сліди якнайдавнішого поселення вдалося документувати з епохи середнього палеоліту (250000–40000 років до н. е.). Вони представлені археологічними знахідками залишків неандертальської людини з Гановець поблизу Попрада і розвиненішого типу з південно-західної Словаччини (Шалянад-Вагом). Неандертальці жили невеликими групами, мешкали в печерах і вже уміли виготовляти перші знаряддя.

В епоху верхнього палеоліту (40000-13000 років до н. е.) на цій території з'являються пересувні табори мисливців і майстерні для виготовлення кам'яних знарядь, що відносяться до культури Селета. До видатних творів доісторичного періоду в Європі належить Венера з Мораван-над-Вагом, вік якої за допомогою радіовуглецевого методу визначили в 22800 років.

В епоху середнього кам'яного віку (мезоліту) різко змінилися кліматичні умови. Після закінчення останнього, в'юрмського зледеніння створилися сприятливі передумови для постійного заселення території Словаччини. Стоянки первісної людини в цей період зосереджувалися на піщаних дюнах по берегах річок головним чином в регіонах південно-західної і східної Словаччини.

За часів неоліту (6000-3300 років до н. е.) відбулися кардинальні зміни в способі життя первісної людини, які прийнято характеризувати як неолітичну революцію. Впродовж 6-го і 5-го тисячоліття до н. е. в Дунайську низину почали проникати пастухи і землероби нової неолітичної цивілізації. Завдяки цьому виросла чисельність населення, яке цілеспрямовано стало переходити від способу збирання їжі до способу її виготовлення, до господарювання, що було спрямоване на обробіток перших культурних рослин і одомашнення тварин. Виготовляються чудово оброблені (відшліфовані) кам'яні знаряддя і як новий елемент з'являється кераміка, виліплена рукою. Художні вироби найдавніших землеробів представлені антропоморфними і зооморфними посудинами культового призначення. В епоху середнього неоліту в південно-західній Словаччині виникають великі поселення людей культури *Лендел* з десятками будинків. Археологічні дослідження підтверджують соціальну диференціацію тамтешнього населення, що почалася. Внаслідок цього близько 3500 років до н. е. створюються великі земляні оборонні споруди (рондели) як центри місцевого управління, культу і притулку від ворожих вторгнень.

У кінці кам'яного віку, в епоху енеоліту (3300-1900 років до н. е.), окрім традиційних кам'яних знарядь, з'являються і перші предмети прикладного характеру, виготовлені з міді (долота, сокири, молотки). Використання сохи і тяглової сили худоби при обробці ґрунту підвищило продуктивність землеробської культури, що призвело до глибшого соціального розшарування. Так були створені умови для виникнення особливого прошарку – виконавців культових обрядів (священнослужителів).

Унаслідок відносно посушливого клімату поселення зосереджувалися головним чином в передгірних областях Словаччини. Протягом першої половини 3-го тисячоліття до н. е. колишню культурно-історичну роздвоєність території Словаччини (на заході молодші ступені культури *Лендел*, а на сході культура *Польгар*) перекрила *баденська* культура, яка, окрім низинних, торкнулася і гірських областей Словаччини.

У бронзовому віці (1900-700 років до н. е.) розвиток торгівельних зв'язків з віддаленими країнами зробив територію Словаччини складовою частиною європейської цивілізації. Завдяки

діяльності розвідників земних надр в середньо словацькій області були відкриті і почали використовуватися поклади мідних руд, а згодом почалося відливання широкого спектру бронзових знарядь, прикрас і зброї. Деякі поселення культури *Мадярова* в західній Словаччині і *Отомані* – в східній стали зонами спеціалізованого виробництва і обміну товарами, а також адміністративними і культовими центрами. Цьому сприяло і градобудівництво перших “протоміст” на території Словаччини. З погляду будівельної технології, кам’яні будови будинків були зведені бездоганно у вигляді планомірної забудови вулиці. Вулиці між будинками були вимощені каменем, і цілі поселення були оточені укріпленнями. Укріплене городище в Спиському Штврткові під Татрами за свою монументальність було назване “словацькими Мікенами”. Певною сучасною аналогією цього укріплення в західній Словаччині є внутрішньоміська фортеця в центрі Нітрянського Градка, яку за довговічне безперервне існування в своїй одвічній функції прозвали “словацькою Троєю”. Після 1 500 року до н. е. вищезазначені зони культури *Мадярова* і *Отомані*, що виникли під сильним впливом середземноморської мінойської і мікенської цивілізацій, раптово зникають.

З початку *ранньобронзового віку* (1 250 років до н. е.) на території Словаччини існували три культури *поховань*. У південно-західній Словаччині продовжувався розвиток середньодунайської культури *поховання*, на сході і півдні середньої Словаччини йшов розвиток південно-східних *поховань*, а в північних областях Словаччини запанував комплекс *лужицької культури*.

На початку *пізньобронзового віку* (близько 1 000 років до н. е.) раніше роз’єднані області Словаччини почали знову з’єднуватися. З гірських областей на південь в передгірні райони стала проникати *лужицька культура*. Народ *лужицької культури* жив у гірських областях аж до раннього залізного віку (*латенської культури*).

КЕЛЬТИ І ДАКИ

У період раннього залізного віку (*гальштатська культура* – 700-400 років до н. е.) відбувся новий цивілізаційний і демографічний підйом етнічних груп на території Словаччини. Місцеве населення освоїло видобуток і виробництво заліза. Його використання для виготовлення знарядь праці і озброєння принесло величезні зміни в агротехніку і військову справу. Західну частину Словаччини населяв народ *календербергської культури*. До цього культурного шару належить і високогірне поселення Молпір по-

близу Смолениць, обнесене кам'яним оборонним валом. Тут знайшли залишки виробництва кольорових металів і заліза, а також є свідчення про виробництво тканини великої ширини. Інші знахідки свідчать про культурні і торгівельні контакти із Середземномор'ям і Балтією.

На початку *раннього залізного віку* (близько 400 років до н. е.) на територію західної Словаччини зі своєї відвічної батьківщини переселилися кельти, які впродовж наступного сторіччя заселили велику частину Дунайської низини. Кельти є першими, відомими з історичних джерел, племенами на цих землях. Другий потік кельтських переселенців представляли племена *боїв*. Після поразки від римлян в північній Італії в 191 р. до н. е. більшість з них осіла в середньому Подунав'ї. З приходом боїв пов'язаний початок будівництва на цих землях великих укріплених поселень міського типу ("оппідумів"). Кельтські оппідуми були важливими адміністративними і торгово-ремісничими центри. Цьому відповідала і складна система укріплень, урбаністичний тип забудови і кам'яна архітектура. Кельти мали славу майстерних ремісників. Високого рівня вони досягли понад усе у виробництві заліза. Про розвиток торгових зв'язків свідчить і чеканка різного типу кельтських монет. Найважливіша роль належала Братиславському оппідуму, де, очевидно, функціонував і монетний двір. Відомі монети під назвою *біатець*, *ноннос* і ін. (очевидно, за іменами кельтських вождів). Жваві торгові контакти з високорозвинутим середземноморським світом підтверджуються знахідками кампанської кераміки в ареалі братиславського оппідума.

Кельти були фахівцями з пошуку і видобутку корисних копалин. Саме завдяки наявності необхідної кількості залізної руди вони створили умови для раніше небувалого розмаху ремісничого виробництва. Кельтське плем'я *котини*, що осіли в середньословацькому регіоні, використовували місцеві поклади залізної руди і навіть забезпечували нею навколишні регіони.

Близько 50 року до н. е. в Дунайську улоговину вторгнулися даки. Вождь даків Беробіста розгромив котинів і боїв і змусив частину з них покинути південно-західну Словаччину. На завойованому просторі утворився ареал кельтсько-дакської культури. Даки затрималися на цій території до другого десятиліття нашої ери.

ГЕРМАНЦІ І РИМЛЯНИ

В останнє десятиліття до н. е. римляни підкорили кельтські та іллірійські племена в Паннонії і утворили тут свою провінцію. Її північною межею (*limes romanus*) став Дунай, який відділяв

високорозвинену античну цивілізацію Стародавнього Риму від територій, заселених варварськими племенами. Північні землі (сучасна західна Словаччина) близько 10-15 рр. н. е. завоювало німецьке плем'я квадів, що витіснили звідти дакське населення. У той же час в Дунайську улоговину проникло сарматське плем'я *язигів*, що примусило даків покинути межиріччя Дунаю і Тиси й переселитися на південний схід.

У 21 р. н. е. римляни поселили на території між річками Моравою і Вагом частину маркоманських воїнів, поставивши над ними царем Ваннія (21-55 рр.). З благословення Риму Ванній підкорив і найближчих квадів, а його союзники язиги згодом залишили йому всю територію південно-західної Словаччини. У 51 р. проти правління Ваннія повстали його племінники Вангіо і Сідо й взяли верх над дядьком, який після поразки був змушений перейти до римлян в Паннонію. Порівняно мирне співіснування германців і римлян закінчилося в 89 р., коли квади і маркомани відмовилися допомогти імператору Доміціану у війні проти дакського царя Децебала. У тому ж році їм вдалося розбити римську каральну експедицію. До воюючих германців приєдналися їх союзники язиги, і вони спільно в 92 р. вторгнулися в Паннонію. Військові дії продовжувалися і в подальші роки. Тоді ж квади і язиги підкорили також осів і котинів в середній Словаччині та обклали їх грошовою даниною. Поклала край війні римлян з квадами, маркоманами і язигами тільки перемога імператора Нерви, яку він здобув над ними в 97 р.

Упродовж порівняно спокійного II століття була побудована система оборони на дунайському кордоні. Крім головних військових таборів Віндобона (суч. Відень), Карнунт (суч. Дейч-Альтенбург-Петронел), Брігетія (суч. Комаром-Сонь) і Аквінк (суч. Буда), виникли і допоміжні табори і фортеці, наприклад, Герулата (на південь від Братислави). Не задовольняючись цим, римляни стали будувати форпостні фортеці на лівому березі Дунаю (Девін, Братислава, Іжа під Комарно). У багатьох місцях південно-західної Словаччини вдалося встановити сліди польових "похідних" таборів римських легіонів, які проводили операції на "варварських" землях.

Германці, особливо їх правлячі кола, потрапили під сильний вплив римської цивілізації. Вони переймали стиль життя римських патриціїв і досягнення пізньоантичної цивілізації. На рубежі I-II століть римляни заснували в Ступаві під Братиславою маєток-віллу, яка, ймовірно, була надана дружньому германському вождю. У мирний час германські князі вели жваву торгівлю зі своїми одноплемінниками і римським цивільним населенням.

Відносини між германцями і римлянами загострилися під час правління Марка Аврелія (161-180). У так званих Маркоманських війнах проти римлян воювали і квади, і язиги, й інші німецькі племена (вандали, лангобарди). Німецькі племена в 167 р. вторгнулися в Паннонію, наступного року до північної Італії, де завдали поразки римському війську. Проте імператору Марку Аврелію вдалося витіснити їх за межі імперії. Квади намагалися задобрити римлян тим, що убили свого вождя і представили новообраного вождя Фуртія (168-172) на затвердження римському імператору. В 171 р. квади зі своїми союзниками знову прорвали римський кордон, вторгнулися в Паннонію і проникли до північної Італії. Тут римляни знову нанесли вирішальної поразки квадам при переправі через Дунай. На початку 172 р. Марк Аврелій вступив на землі квадів, піднявся вгору по течії Грона й розбив їх на їх власній території. Цікаво, що імператор навіть у ході військової кампанії знайшов час займатися літературною творчістю й у військовому таборі записав "Розмови з самим собою" – філософський розділ першої глави своєї книги "Роздуми". Врешті-решт імператор уклав мир з переможеними квадами. Прагнучи ослабити їх союзників маркоманів і язигів, імператор уклав союз з кельтськими котинами і вандальським плем'ям гас-тингів, які тоді жили на північному сході Карпатської улоговини.

Нову війну з маркоманами імператор Марк Аврелій почав у 173 р. Він звернувся до котинів, щоб вони, як римські федерати, атакували спільного ворога. Проте вожді котинів відповіли відмовою. Маркоманам же допомагали квади, але, незважаючи на це, вони війну програли і були змушені прийняти римські умови миру. Непокірні квади допомагали і язигам, з якими імператор вів війну в 174–175 рр. Марк Аврелій мав намір остаточно розгромити язигів, але через заколот в Сирії йому довелося укласти з ними мир.

Військові дії на Середньому Дунаї поновилися в 177 р. Наступного року імператор разом з сином Коммодом особисто прийшов в Паннонію, щоб рішуче покласти край агресії германців. У завершальній фазі Маркоманських воєн (179–180 рр.) римляни просунулися далеко вглиб території квадів і розмістили там свої легіони в допоміжних таборах. Такий підрозділ із 855-ти солдатів з II допоміжного легіону під командуванням легата Марка Валерія Максиміана перезимував в Лаугарітії (суч. Тренчин), де вони залишили пам'ятний напис. Марк Аврелій у той час серйозно виношував ідею утворити нову римську провінцію за Середнім Дунаєм, проте його раптова смерть у Віндобоні 17 березня 180 р. перекреслила цей задум. Син імператора Коммод продовжив боротьбу з германцями й після звитяжного походу в 182 р.

уклав з маркоманами і квадами взаємовигідний мир: германці повинні були звільнити вузьку смугу землі на лівобережжі Дунаю і надати її римлянам, а ті, у свою чергу, відступили з території германців до дунайського кордону.

У пізньоантичний період Римської імперії (181-380 рр.) продовжувалася романізація варварських народів, що розселилися за Середнім Дунаєм. Тутешні германські племена в південно-західній Словаччині утворили міцніші об'єднання (племінні союзи). Одне з них, на думку археологів, сформувалося на Середньому Поважжі на землях між Пештянами і Новим Местом-над-Вагом, де було знайдено безліч поховань і багаті могили германських вождів у Стражах поблизу Кракован.

У відносно мирні часи III–IV століть і на варварських землях південно-західної Словаччини виникало багато римських споруд. До стародавніх фортець в Девіні, Братиславі і Іже під Комарно додалися й споруди цивільного характеру. У Братиславі-Дубравці в зоні стародавнього німецького поселення виросло римсько-германське селище з кам'яною римською лазнею. У середині IV ст. почала будуватися римська станція в Цифері-Паці і Вельком Кирі. Споруди в Братиславі-Дубравці і Цифері-Паці, ймовірно, були резиденціями проримськи налаштованої германської аристократії.

У другій половині IV ст. відносини між германцями і римлянами знову погіршились. Імператору Костянтину II в 357–58 рр. довелося відбивати набіги маркоманів, квадів і сарматів. Напади на Римську імперію повторювалися і в роки правління Валентиніана I (364-375 рр.). Це примусило імператора укріпити лімес на Дунаї. Він постарався переобладнати стародавні фортеці і побудувати нові військові об'єкти на обох берегах Дунаю. У 374 р. Марселіан, намісник у провінції Валерія, наказав віроломно убити під час бенкету короля квадів Габінія, який протестував проти відновлення і будівництва римських фортець на лівому березі Дунаю, на землях квадів. Після цього квади разом з сарматами пішли війною проти римських провінцій. Але імператор Валентиніан весною 375 р. здійснив успішний контрнаступ далеко всередину території квадів. На початку переговорів про мир у листопаді 375 р. імператор раптово помер, і римляни поступилися вимогам квадів. Вони пішли із захоплених позицій на германських землях і вивели всі свої військові контингенти за Дунай. Цей акт поклав край присутності римлян на території Словаччини.

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ І ПРИХІД СЛОВ'ЯН У КАРПАТСЬКУ УЛОГОВИНУ

Після падіння Римської імперії протягом IV-VI ст. у Європі відбувалися надзвичайно динамічні зміни, в результаті яких склалися нові етнічні відносини і виникли “варварські” державні утворення раннього Середньовіччя. Долю Карпатської улоговини визначило вторгнення гунів у східноєвропейські степи в 375 р., а вслід за ними почалося велике пересування племен і племінних союзів. Гуни підкорили сарматське плем'я саланів і німецьке плем'я остготів. Інша частина остготів знайшла притулок на землях Карпатської улоговини. Її східні райони до них заселили вандали і квади, які відмовилися визнати владу гунів і вважали за краще переміститися до Західної Європи. Їх землі зайняли гепіди і свеви. У 423-425 рр. гуни проникли на землі в басейні річки Тиси і в 433 р. відвоювали у римлян північну Паннонію, а в наступному десятилітті заволоділи і південно-східною Паннонією. Центр могутньої держави гунів знаходився в нижньому Потиссі. Володіння гунів розповсюджувалося і на південно-західну Словаччину, особливо на нітрянсько-погронські райони, де сформувався один з їх окраїнних центрів. Після поразки короля гунів Аттіли в 451 р. на Каталаунських полях експансія гунів до Західної Європи була зупинена. Із смертю грізного Аттіли гепіди, свеви, скіри і сармати в 454 р. завдали гунам і їх союзникам нищівної поразки на річці Недао в Паннонії. Держава гунів остаточно припинила своє існування.

Відходом могутнього володаря скористалися головним чином німецькі племена, які почали займати землі, раніше контролювані гунами. Остготи захопили Паннонію; південну Моравію з нижньоавстрійським і словацьким Поморав'єм (Загір'я) підкорили герули, а південно-західною Словаччиною заволоділи свеви (колишні квади). Північніше частину межиріччя Дунаю і Тиси зайняли скіри. Проте мирне співіснування цих племен не протрималося і двох десятиліть. У 469 р. остготи в одній-єдиній битві розгромили коаліцію свевів, герулів, скірів і сарматів, яким допомагали загони гепідів. Наступного року остготський король Теодемир перейшов по льоду замерзлий Дунай і вщент зруйнував державу короля свевів Гунімунда в південно-західній Словаччині. Переможений Гунімунд відвів частину свого народу вгору за течією Дунаю і осів по сусідству з алеманами.

Після краху держав скірів в 469 р. і сарматів в 472 р. їх землі захопили гепіди, тим самим їх держава зайняла всю східну частину Карпатської улоговини. Восени 473 р. остготський король Теодемир разом зі своїм плем'ям залишив Паннонію і осів у

візантійській Мезії. Зрештою остготи на чолі з сином Теодемира Теодорихом Великим у 488 р. переправилися до Італії.

Уже в останні десятиліття V ст. прибережні землі Середнього Подунав'я стали заселяти *перші слов'янські племена*. Вони використовували відсутність чийого-небудь панування в цьому районі і, ймовірно, з території сучасної Польщі гірськими карпатськими перевалами поступово проникали і заселяли північну частину Карпатської улоговини. Найстародавніші археологічні знахідки свідчать про їх присутність в Словаччині вже на межі V–VI ст. Не виключено, що на зановонадбаних землях вони стикалися з окремими групами залишків германського (свевського) населення, а в гірських районах – з етнічним субстратом людей стародавньої *пуховської* і молодшої *пшеворської культури*. Спадкоємність з автохтонними етносами підтверджують назви найзначніших гір і річок дослов'янського походження.

За часів своєї появи тут слов'яни становили собою землеробсько-скотарське плем'я, що жило моногамними сім'ями, шукало землі з родючим ґрунтом, багатими пасовищами і достатніми водними джерелами. Зі своєї прабатьківщини слов'яни принесли і знання про пошук, лиття і обробку залізної руди. Для перших слов'янських поселенців на території Словаччини характерна кераміка ручної формовки так званого празького типу. Слов'янські поселення склалися з декількох заглиблених напівземлянок з сідлоподібним дахом, з простим вогнищем або піччю в кутку житла. Своїх померлих слов'яни спалювали на околиці, а незгорілі рештки укладали в глиняну урну або прямо в землю, іноді над похованням насипали могильний горб.

На початку VI ст. домінуючу роль в середньому Подунав'ї стали відігравати герули. Але в 508 р. вони зазнали нищівної поразки від лангобардів. Герули оволоділи, окрім південної Морави і прилеглого району Загір'я, і всією Паннонією. Державу лангобардів відділяв від новоприбулих слов'ян гірський ланцюг Малих і Білих Карпат. У східній Словаччині з місцевими слов'янськими колоніями мирно уживалися і гепіди, які змістилися з верхнього Потисся на південь. У середині VI ст. слов'яни, сили яких зростали за рахунок нових потоків одноплемінників, перетнули землі, зайняті дружніми гепідами, і оволоділи європейською провінцією Візантійської імперії.

Для характеристики слов'янських племен початку і середини I тисячоліття н. е. є не тільки археологічні дані, але й повідомлення стародавніх, головним чином римських і пізньовізантійських, авторів. Із слов'янами римляни познайомилися через кельтів, і можна припустити, що назва венеди, якою позначали слов'ян латинські і грецькі автори I–II ст. н. е., походить від кельтсь-

кого слова – білий. Венеди, за повідомленнями сучасників, займали величезні простори від Карпатських гір до “Венедської затоки”, тобто до Балтійського моря. Вони жили і на сході і на заході від Вісли, по якій тоді проходив торговий шлях до “Янтарного берега” – південного берега Балтійського моря, де у великих кількостях добувався янтар, що служив для виготовлення різного роду прикрас.

Окрім назви венеди, якою позначалося населення величезної області, де, крім слов'ян, жили і литовські (прибалтійські) племена, стародавнім авторам були відомі й інші назви, що належали окремим слов'янським племенам або групам племен, наприклад, ставани, карбони, булони і ін.

Автори VI ст. – Йордан і Прокіп Кесарійській – дають дещо інші відомості про стародавніх слов'ян, які до цього часу вже просунулися в поріччі Дунаю. Згадуючи, що колись всіх слов'ян називали венедями, Йордан пише, що зараз вони складають дві групи – західну, звану склавінами, і східну, звану антами. Межею між ними була течія Дністра. Анти жили між Дністром і Дніпром. Західні межі склавів, за Йорданом, тягнулися до р. Новметуна і озера Мурсіанського. Де знаходилося це місто і яке озеро називали в давнину Мурсіанським – залишається невідомим. Припускають, що південно-західні слов'янські землі проходили вздовж узбережжя р. Драви.

У 60-х рр. VI ст. традиційна ворожнеча між лангобардами і гепідами досягла свого апогею. У взаємній боротьбі гепіди були близькі до остаточної перемоги. Тому король лангобардів Альбоїн закликав на допомогу кочове плем'я аварів, яке незадовго до цього під керівництвом кагана Баяна захопило степові землі Причорномор'я. Таким чином, лангобарди в 567 р. перемогли гепідів, а їх територія дісталася аварам. Проте це була піррова перемога, тому лангобарди із страху перед небезпечним союзником залишили Паннонію і осіли в Північній Італії.

ДЕРЖАВА САМО І ПЕРШІ СЛОВ'ЯНСЬКІ КНЯЗІВСТВА В СУСІДСТВІ З АВАРАМИ

Після 568 р. тюркське плем'я аварів стало пануючим в Дунайській низовині. Їх основними заняттями були скотарство, полювання і військові набіги. Завдяки чудовому озброєнню і номадській тактиці ведення бою вони перемагали будь-якого супротивника. До Центральної Європи вони принесли своєрідну культуру, різке відмінну від матеріальної культури слов'ян. У них був характерний ритуал поховання. Окрім воїна з

військовим спорядженням і дарами, в могилу клали також його коня або щось від нього. Ймовірно, по слідах аварів у Дунайську низовину в 567-568 рр. прийшов і другий потік слов'ян, яких авари використовували як авангард у своїх військових походах.

Перша група аварів проникла на територію Словаччини убрид через Дунай в районах Братислави і Комарно в кінці VI ст. Це були невеликі кінні загони, які діяли переважно в низинних областях. Поступово вони просунулися до межі Девінська Нова Вес – Трнава – Нітра – Прша – Кошице – Барца. За цією лінією ніяких свідчень про перебування аварів немає.

За відомостями франкського хроніста Фредегара, авари проводили зиму в слов'янських селищах і брали в наложниці слов'янських дружин і дочок. Саме нащадки змішаного аваро-слов'янського походження першими почали протестувати проти насильницьких методів аварів. Близько 620 р. вони організували в коаліції з навколишніми слов'янами велике повстання проти аварів і в декількох битвах перемогли їх. Серед повстанців, очевидно, були хорвати і серби, які заволоділи західною частиною Балканського півострова, а частина з них переправилася з Паннонії до Чехії і далі на північний захід.

Решта слов'янських повстанців утворила могутній племінний союз на північно-західних околицях Аварського каганату. У 623 р. вони обрали своїм князем франкського купця Само, який успішно відбив спроби аварів підпорядкувати собі його державу. Держава Само розташовувалася на території лівобережного Подунав'я. Окрім теперішньої Словаччини, до нього входила і Моравія, лівобережні області Австрії і, ймовірно, Чехія. Про силу цього племінного об'єднання свідчить і військовий конфлікт з франкським королем Дагобертом. У 631 р. Дагоберт направив проти очолюваних Само слов'ян три великі війська. Алемани і лангобарди напали на окраїнні області держави Само і повернулися з багатою здобиччю. Головне військо прямувало з Австразії вздовж берега Дунаю на схід і поблизу фортеці Вогастібург, на межі між слов'янами і франками, зіткнулося з численним слов'янським військом. Після триденної битви франки були повністю розгромлені. Після цього окрилені перемогою слов'яни зробили спустошливі вторгнення в Тюрингію та інші провінції Франкського королівства. Перемога військ Само надихнула і полабських слов'ян. Їх князь Дерван відмовився підкорятися Дагоберту і приєднався до Само.

У 658 р. після 35-річного правління князь Само помер, а його держава розпалася на декілька дрібніших утворень. У середньому Подунав'ї поступово стали формуватися князівства Моравське і Нітрянське. Ці та інші слов'янські князівства, розташо-

вані по периметру аварської Паннонії, були настільки життєздатні, що зуміли встояти і за часів нового піднесення аварської могутності в другій половині VII ст. Ймовірно, їх правителі визнали верховенство аварів і платили їм данину. У цей період авари вже не застосовували грубе насильство щодо слов'ян, швидше можна говорити про взаємовплив, який позначився і на характері матеріальної культури.

КІНЕЦЬ АВАРСЬКОГО КАГАНАТУ

Карл Великий у 788 р. відновив владу франків над Баварією і почав активно втручатися в справи на Середньому Подунав'ї. На східній окраїні Баварії знаходилося князівство Карантанія і графство Траунгау. Оскільки і те, й інше князівство межувало з аварами, Карл перетворив їх на прикордонні утворення і передав управління ними в руки свого зятя – баварського префекта Герольда I. Після успішного військового походу італійського короля Піпіна проти аварів в Нижній Паннонії батько Піпіна Карл Великий теж вирішив напасти на них. У 791 р. він зібрав сильне військо, перейшов прикордонну річку Енс і просунувся уздовж берега Дунаю аж до річки Раби, не зустрівши при цьому більш-менш серйозного опору аварів. На завойованій території між Енсом і Відінським лісом він утворив нову, Аварську марку.

Частина аварів, очолюваних одним з аварських старійшин, у 795 р. вирішила підкоритися Карлу Великому і за його наказом прийняти християнство. Проте серед аварів спалахнула гостра усобиця, яка призвела до вбивства аварського правителя – кагана. Скориставшись цією ситуацією, фріульській маркграф Еріх у тому ж році направив проти аварів військо, якому вдалося захопити головну резиденцію – хрінг – кагана в Паннонії. Франки заволоділи тут численними скарбами, які Еріх відіслав Карлу Великому в Ахен.

Після цієї поразки частина аварів на чолі з старійшиною на початку 796 р. відправилася в Ахен, де вони прийняли християнство і визнали суверенітет франків над ними. Інша ж частина аварів вибрала нового кагана і вирішила продовжувати військові дії. Тому італійський король Піпін знову вторгнувся в Паннонію і витіснив аварське військо за річку Тису. Піпін спустошив і повністю зруйнував головний хрінг кагана. Потім він отаборився в достовірно невстановленому місці на березі Дунаю, і тут на церковному соборі з участю вищих сановників відбулася нарада щодо врегулювання ситуації в Паннонії і християнізації аварів та слов'ян. Місіонерська діяльність в Паннонії була доручена

єпископству в Зальцбурзі, а в лівобережжі Подунав'я – єпископству в Пасові.

На початку IX ст. послабленням аварів скористалися слов'янські князі і почали нападати на своїх супротивників. Силами своїх дружин вони усували аварських представників влади і захоплювали їх стійбища.

Особливо інтенсивним був натиск слов'ян у 805 р. Задунайські авари на чолі з каганом Теодором, вже хрещеним, з дозволу імператора Карла відкочували у Верхню Паннонію до озера Нейзідлер. Після смерті Теодора вони обрали новим каганом Аврама, що теж прийняв хрещення. Проте слов'яни продовжували завдавати ударів залишкам аварів. Щоб покласти край розбрату між ними, імператор Карл Великий у 811 р. був змушений направити в Паннонію військову експедицію.

РАННЯ ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

Найстаріші археологічні знахідки на території Закарпаття походять з неолітичної доби близько 4000 рр. до н. е. Це Буківська культура, що виявляє деяке споріднення з Трипільською культурою центральної України. Вже за часів неоліту із Закарпаття йшов експорт обсидіанових виробів до Галичини. Проміжне географічне положення Закарпаття та його природні багатства (зокрема соляні копальні Потисся) здавна приваблювали на Закарпаття різних завойовників. При цьому первісне населення Буківської культури залишилося на місці як субстратна верства. У бронзову добу (II тисячоліття до н. е.) на Закарпатті починається металеве виробництво (мечі, ножі, серпи, сокири), що його пов'язують з приходом трако-дракійських племен з Семигороду. В останні століття до н. е. Закарпаття опанували кельти, що прибули із заходу. Вони принесли з собою залізну культуру. Із східних кочових народів прибули до наддунайської улоговини спершу іранці (скити та сармати-язиги), а в I тисячолітті н.е. тюрки (гуни, авари) та угро-фінські мадяри – угорці. У II ст. н. е. сусідня Дакія – Семигород – стала римською провінцією, і через Закарпаття проходили шляхи римських купців. Слов'янський колонізаційний процес охопив Закарпаття приблизно від II ст. н. е. і відбувався через карпатські перевали. Археологічні дослідження виявили, що низинні частини Закарпаття мали у VIII-IX ст. досить густе хліборобське населення, яке в той час було радше південними, ніж східними слов'янами та, мабуть, належало до племені білих хорватів, що простяглося обабіч Карпат. Тільки згодом, відірване від південнослов'янського кореня угорцями й румунами

та постійно доповнюване допливом українських поселенців з другого боку Карпат (цей переселенський рух тривав віками аж до XIX ст.), населення Закарпаття поступово і непомітно було інкорпороване до східного слов'янства. Слов'яни басейну Тиси та Семигороду перебували під владою аварів (VI-VIII ст.), а потім входили до складу Болгарського царства (IX-X ст.). У зв'язку із занепадом Болгарської держави Закарпаття перейшло у другій пол. X ст. до сфери впливу Київської держави. Літопис відзначає участь білих хорватів у війнах київських князів проти Візантії та похід Володимира Великого на білих хорватів у 992 р. З того часу за Закарпаттям закріплюється назва "Русь".

ВИНИКНЕННЯ ВЕЛИКОМОРАВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

- Князівство Прибіни в Нітрі
- Велика Моравія
- Німецька експансія на землі Великоморавського князівства
- Просвітницька діяльність Кирила і Мефодія
- Правління Святополка
- Падіння Великої Моравії
- Культурне значення Великої Моравії

Рекомендована література

- Берштейн С. Б.* Константин Философ и Мефодий. – Москва, 1984.
Великая Моравия, ее историческое и культурное значение: Сб. статей. – Москва, 1985.
История Чехословакии: В 3 т. – Москва, 1956. – Т. 1.
История южных и западных славян: В 2 т. – Москва, 1998. – Т. 1.
Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. – Москва, 1988.
Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. – Москва, 1988.
Краткая история Венгрии: С древнейших времен до наших дней. – Москва, 1991.
Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1985.
Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 2 т. – Минск, 1987. – Т. 1.
Kováč D. Dejiny Slovenska. – Bratislava, 1998.

КНЯЗІВСТВО ПРИБІНИ В НІТРИ

Більш ніж двовікове панування аварів над слов'янами Подунав'я в результаті завершилося швидким розвалом їх племінного союзу. З іншого боку, воно зумовило тенденції до консолідації на територіальній основі. В умовах ослабленого аварського панування почала складатися суспільна еліта лівобережних словенів (нітранців) Подунав'я, представлена князем і його дружиною. Процес політичного об'єднання слов'ян в південно-західній Словаччині почався не пізніше другої половини VIII ст. У районі найбільшої густоти населених пунктів, на стратегічно зручному місці був побудований княжий град – замок – у Нітрі. До його складу органічно входило підграддя, в якому було зосереджено ремісниче виробництво. Нітранські князі у той час ще знаходи-

лися в підпорядкуванні у аварів і регулярно виплачували їм данину. Ця ситуація радикально змінилася в останнє десятиліття VIII ст. Попередники князя Прибіни скористалися занепадом аварської потужності і силами княжої дружини знищили їх останні опорні пункти в південно-західній Словаччині. Одночасно вони почали здійснювати експансію за рахунок невеликих локальних центрів на навколишніх землях. Крім південно-західної Словаччини, влада нітрянських князів почала розповсюджуватися на схід і південний схід, де вони практично не зустрічали жодного серйозного опору. Вразливими були тільки південна і західна межі. На півдні Нітрянське князівство доходило до самого Дунаю, на заході його відділяли від Моравського князівства гори Малих і Білих Карпат. Влада правлячого князя спиралася на систему укріплених центрів – градів, де були розміщені княжі дружинники. Гради стали не тільки військово-адміністративними опорними пунктами, але і осередками ремісничого виробництва, торгівлі і релігійного життя. Окрім Нітри, локальні центри такого типу були знайдені в Майцихові, Победимі, Вишнім Кубіні, в Спиських Томашівцях і Брекові.

Протягом двадцятих років IX ст. відбулася християнізація слов'ян лівобережного Подунав'я. Прихильність до християнства ясно продемонстрував єдиний правитель Нітрянського князівства відомий Прибіна, коли незадовго до 828 р. узяв у дружини близьку родичку траунгауського графа Вільгельма I. У княжому граді в Нітрі за його наказом була побудована церква, яку в 828 р. освятив зальцбурзький архієпископ Адалрам. Згадка про цю подію є взагалі першим письмовим повідомленням про будівництво християнського храму в слов'янському світі. Цей храм згодом став резиденцією архипресвітера, який проводив християнізацію в Нітрянському князівстві. Візит Адалрама в Нітру мав і дипломатичний характер, тому що франки прагнули знайти союзників проти болгар, які рік перед тим, у 827 р., захопили велику частину Задунав'я. Очевидно, Прибіна обіцяв підтримати франків або, принаймні, не вступати в союз з болгарами, що було достатньо для відновлення франкського панування в Паннонії. Влітку 828 р. Людовик Німецький відвоював захоплену болгарами частину Задунав'я і доручив управляти Східною частиною Ратбоду (828–854).

Паралельно з поширенням християнства в Нітрянському князівстві проводилася християнізація і в сусідньому Моравському князівстві. Відомо, що в 831 р. пасовський єпископ Регингар хрестив всіх мораван, тобто князя, його сім'ю і членів княжої дружини. Освячення церкви в Нітрі зальцбурзьким єпископом Адалрамом в 828 р. і хрещення мораван пасовським єпи-

скопом Регингаром свідчать про те, що Моравія в той період входила до сфери місіонерської діяльності Пасова, а Нітрянське князівство на той момент опинилося в місіонерській сфері Зальцбурга. Приналежність до двох різних церковно-адміністративних центрів на початку 30-х рр. IX ст. є яким доказом того, що в ті часи Нітрянське князівство і Моравія були двома різними і незалежними один від одного князівствами.

Прибіна правив в Нітрянському князівстві приблизно до 833 року, коли в результаті військової поразки був вимушений з частиною своєї дружини покинути Нітру. Швидше за все ним зайнявся маркграф Східної частини Ратбод, який представив Прибіну баварському королю Людовику Німецькому. За ініціативою короля Прибіна був потім хрещений в Трайсмауері. Ймовірно, він чекав допомоги в справі повернення йому Нітрянського князівства. Не порозумівшись з Ратбодом, Прибіна попрямував до болгар, а від них до славонського князя Ратимира. Саме в цей час франки здійснили агресію проти Ратимира, і Прибіна зі своєю дружиною сховався у естергемського графа Салаха. Врешті-решт він знову помирился з Ратбодом.

Близько 840 р. Людовик Німецький відділив від Каринтії паннонську частину і віддав її в управління князю Прибіні. Столицею князівства Прибіни став Блатенград у басейні річки Зала. Прибіна збирав тут народ і ревно навертав їх в християнство. Врешті-решт король Людовик Німецький оцінив заслуги Прибіни у такий спосіб, що відведена йому раніше частину подарував у спадкове володіння, унаслідок чого виникло Паннонське князівство.

ВЕЛИКА МОРАВІЯ

Близько 833 р. відбулося військове зіткнення між нітрянським князем Прибіною і правителем сусіднього Моравського князівства Моймиром I. Причина конфлікту була зовсім проста. Обом князям і їх дружинам треба було розширювати свої територіальні володіння і збирати здобич. Економічні, культурні чи етнічні відмінності між населенням обох князівств були мінімальні, тому що в обох випадках йшлося про близькі слов'янські етноси лівобережного Подунав'я, які тільки за назвами річок і княжих резиденцій, розташованих поблизу, стали іменуватися нітрянцями або мораванами. Необхідно відзначити, що Нітрянська область навіть у складі Великої Моравії не втратила своїх специфічних особливостей, і згодом це позначилося на тому, що Нітрянська область одержала статус окремого князівства, а в 880 р. тут було встановлене єпископство.

Сильніша у військовому відношенні дружина Моймира I в середньому Поважжі отримала перемогу над нітрянським князем Прибіною. Він з частиною своєї дружини віддав перевагу вигнанню, і моравани без особливого опору з боку нітрянців оволоділи Нітрою і іншими городищами Прибіни. У стратегічних пунктах вони залишили свої гарнізони, про що свідчать місцеві назви типу Моравани і Моравці.

З моменту насильницької анексії можна говорити про виникнення Великоморавської держави. Цікаво, що останнім часом чеські і моравські історики відмовилися від найменування Велика Моравія, тому що цей термін з'явився унаслідок неправильного перекладу твору Костянтина Порфірогенета середини X ст. Навіть якщо це насправді так, термін Велика Моравія міцно увійшов до ужитку і, на думку словацьких істориків, відображає збільшення площі первинної стародавньої Моравії завдяки включенню до неї території Нітрянського князівства. Об'єднанням обох територіальних суб'єктів Моймиру I вдалося створити основи найзначнішого державного утворення слов'ян у IX ст.

На появу Великої Моравії Франкська імперія спочатку не відреагувала частково тому, що її правителі були зайняті внутрішніми проблемами. Пасивність франків можна пояснити і тим, що експансія мораван була направлена не у бік сфери їх життєвих інтересів, а на схід, і в той момент це не викликало жодного занепокоєння.

НІМЕЦЬКА ЕКСПАНСІЯ НА ЗЕМЛІ ВЕЛИКОМОРАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Ситуація змінилася після розділу Франкської імперії в 843 р. Правителем Східнофранкського королівства став Людовик Німецький, який почав дуже енергійно цікавитися своїми найближчими сусідами. У дусі ідеології універсалізму він прагнув підпорядкувати своїй владі і слов'янські князівства на східних кордонах своєї держави. Наймогутнішим з них була Велика Моравія на чолі з Моймиром I. Той рішуче протестував проти прямого панування франків. Тому в 846 р. Людовик Німецький скинув Моймира I з престолу і згодився на те, щоб новим правителем Великої Моравії став племінник Моймира – князь Ростислав. У перші роки свого правління Ростислав поведився цілком лояльно щодо могутнього сусіда, але вже протягом 50-х рр. IX ст. планомірно зміцнював свою владу в середньому Подунав'ї. Він не тільки збільшив чисельність своїх дружинників, але й прагнув підсилити систему оборонних споруд. Разом з будівництвом но-

вих городищ він велів укріпити свою головну резиденцію – городище Мораву (суч. Микульчиці), яке служило йому надійним притулком навіть проти непереревершеного у військовому відношенні сусіда. У цей період спостерігається економічний і суспільний підйом населення центральних районів Великої Моравії. Це виразилося в зростанні числа селищ і їх жителів, у розширенні оброблюваних угідь і збільшенні чисельності спеціалізованих ремісників, здатних задовольнити вимоги суспільної еліти мораван. Ці тенденції свідчили про загальне підвищення рівня цивілізації великоморавського суспільства.

Князь Ростислав став використовувати будь-яку можливість, щоб зміцнити свої позиції. Наприклад, він надавав притулок перебіжчикам з Східнофранкського королівства і, користуючись усобицями всередині франкської знаті, укладав з окремими її представниками тимчасові союзи. У 853 р. він відкрито підтримував заколот маркграфа Східної частини Ратбода. У відповідь Людовик Німецький напав на нього в 855 р. Після безуспішної облоги головної резиденції Ростислава Людовик був змушений задовольнитися розоренням незахищеної периферії. Моравани переслідували відступаючого Людовика. І в подальші роки Ростиславу доводилося давати відсіч атакам франків, що повторювалися. Але він умів вправно використовувати будь-яку слушну нагоду на користь посилення своїх позицій.

У 858 р. Людовик почав готувати новий похід до Великої Моравії. Князь Ростислав, який підтримував союзницькі стосунки з маркграфом Карломаном, вирішив скористатися сприятливою ситуацією, щоб розправитися зі ставлеником Людовика князем Прибіною.

У 861 р. у Східнофранкському королівстві спалахнуло повстання проти короля Людовика, яке очолив його власний син Карломан. Його союзником став і Ростислав. Спільними зусиллями вони усунули всіх графів, прибічників Людовика. Проте приєднатися до бунтівників відмовився князь Прибіна. Тому військо мораван влітку або восени 861 р. вторгнулося в Паннонію і розгромило військо Прибіни. У битві був убитий і сам Прибіна. Після убивства Прибіни (861) престол Блатенського князівства успадкував його син – Коцел, який потрапив у васальну залежність від Ростислава. Ростислав скористався моментом і приєднав до Великої Моравії північно-східне Задунав'я з укріпленими центрами в Естергомі, Вишеграді, Веспремі і Рабі. Після цього моравани надали озброєну підтримку Карломану в Баварії і допомогли йому захопити територію аж до річки Інн. Людовик Німецький, що був атакований ще й данцями, був вимушений визнати територіальні завоювання Ростислава в Паннонії і Карломана в Баварії.

Нарешті Людовик Німецький опанував ситуацію у своєму королівстві. Карломана змусили припинити опір. Франки почали готуватися до нового походу на Схід. Готувалися до опору загарбникам і у Великій Моравії. Щоб отримати підтримку в боротьбі проти короля, Ростислав уклав угоду з чеськими та серболужицькими князями про входження їхніх земель до складу Моравського князівства. Для протидії союзу, укладеному між Людовиком та болгарським ханом (князем), Ростислав установив дипломатичні контакти з візантійським імператором Михайлом III. Намагаючись створити таку церковну організацію, яка була б підпорядкована йому особисто, Ростислав просив імператора направити до Моравії місіонерів для роз'яснення населенню догматів християнської віри по-слов'янськи.

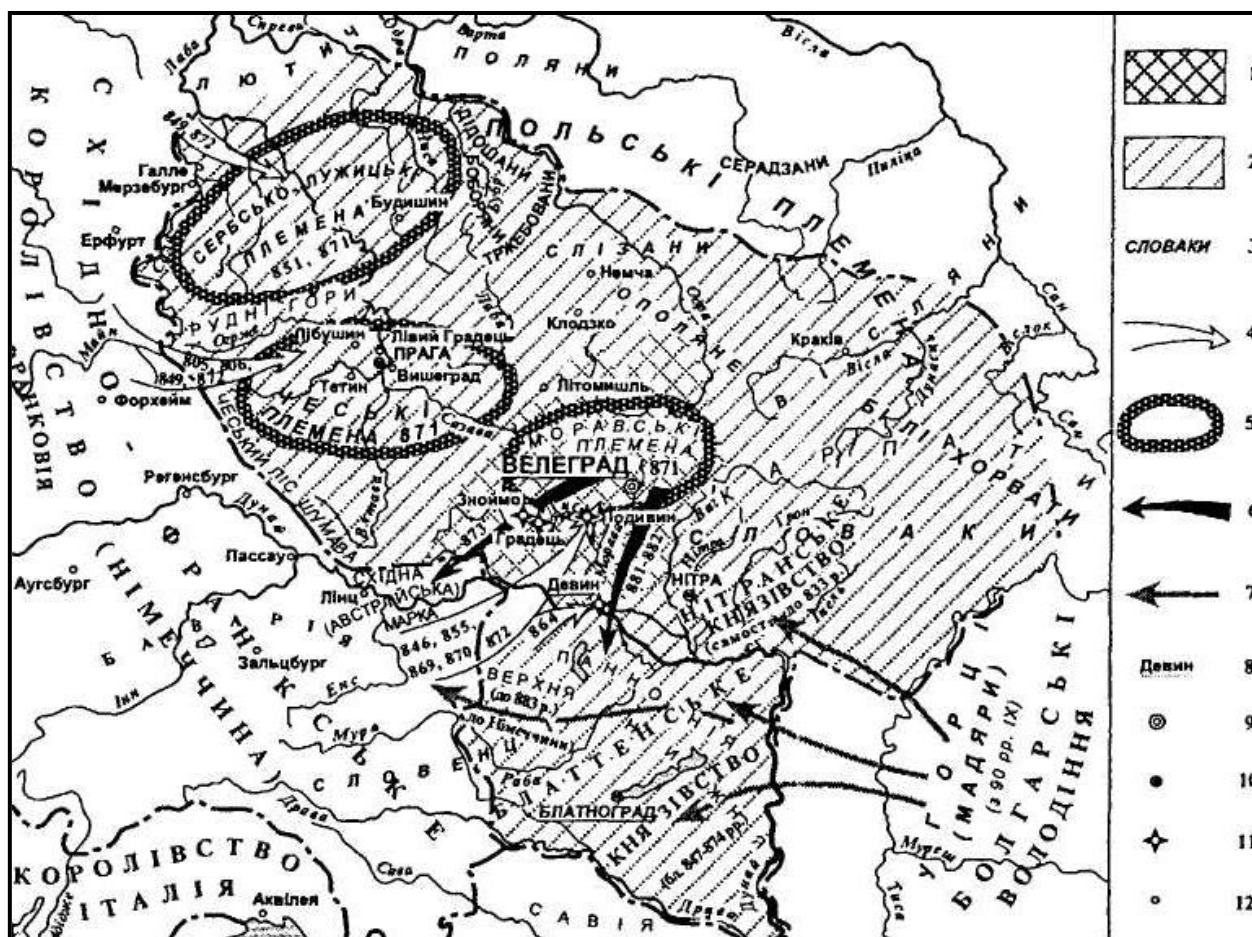
Успіхи князя Ростислава на дипломатичній ниві могли звести нанівець агресивні наміри Людовика проти Великої Моравії. Після вторгнення у 864 р. королеві зрештою вдалося змусити моравського князя визнати васальну залежність від франків. До того ж у державі розпочалися внутрішні чвари, викликані конфліктом між Ростиславом і його племінником Святополком – удільним князем Нітри. Святополк виношував плани відібрати князівську корону у свого дядька.

Черговий похід до Великої Моравії Людовик Німецький розпочав у 869 р. В ньому брали участь і його сини Кагіл і Карломан.

У 870 р. Святополк, скориставшись підтримкою місцевої знаті, захопив Ростислава у полон і видав його франкам. Моравський князь був відвезений до Регенсбурга й осліплений, а Святополк ціною зради став правити Моравією як франкський васал. За ним постійно пильнували двоє приставлених до нього німецьких графів. Проте невдовзі німецьким “уповноваженим” було дано вказівку ліквідувати князівство взагалі. У 871 р. за наказом Карломана Святополка вивезли до Німеччини і посадили до в'язниці. Велика Моравія була оголошена частиною Східнофранкського королівства.

Проте загарбники не змогли надовго закріпитися в Моравських землях. Проти влади намісників повстало місцеве населення. Після зникнення Святополка (вважалось, що він загинув) князем був обраний один з родичів Святополка священик Славомир. Німців позбавили влади і вигнали з країни. Тоді Карломан пішов на змову з Святополком і, випустивши його з в'язниці, на чолі війська вирушив до Моравії. Та Святополк не захотів воювати проти власного народу. Коли німецькі війська підійшли до столиці країни – Велеграда, він перейшов на бік повсталих. Ворожі гарнізони було розгромлено, Моравія знову стала вільною країною.

У 872 р. німецькі війська на чолі з королем Людовиком уже вкотре вторглися до Моравії, проте й цього разу вони зазнали поразки. У 874 р. між Людовиком і Святополком було укладено мирний договір, згідно з яким моравський князь визнавав себе васалом короля і зобов'язувався платити данину. Проте, незважаючи на це, угода фактично створювала передумови для Моравії, щоб стати незалежною державою. Після смерті Людовика Німецького Великоморавське князівство значно розширило свої кордони. До нього на той час входили: Моравія, чеські та західнославацькі землі, території сербських (по річці Сала), лужицьких, силезьких, віслянських племен та Паннонія.

Великоморавська держава

- 1 – початкова територія ранньосередньовічної Моравської держави за Моймира I (818–846);
- 2 – територія Великоморавської держави за Святополка (870–894);
- 3 – назви територіально-племінних об'єднань слов'ян у IX–X ст.;
- 4 – напрями вторгнень німців (із зазначенням років);
- 5 – райони і роки повстань проти іноземних загарбників;
- 6 – напрями походів Святополка (із зазначенням років);
- 7 – напрями вторгнення угорців;
- 8 – найголовніші місця діяльності Кирила і Мефодія;
- 9 – столиця Великоморавської держави;
- 10 – центри князівств;
- 11 – фортеці;
- 12 – решта населених пунктів

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛА І МЕФОДІЯ

Процес християнізації західних слов'янських племен розпочався в 831 р., коли в Рененсбурзі було похрещено кілька моравських князів.

У 845 р. християнство прийняли також чотирнадцять чеських князів разом зі своїми дружинниками. Місіонерська діяльність того періоду була пов'язана виключно з прагненням зміцнити політичний вплив Франкського королівства.

У 60-і рр. IX ст. досягла кульмінації боротьба за церковну приналежність всієї території між Східнофранкським королівством і Візантією. Східнофранкське духовництво, перш за все баварські єпископи при підтримці Людовика Німецького, потім римський папа і константинопольський патріарх почали вести боротьбу за обширні землі в Середньому і Нижньому Подунав'ї, які ділили між собою Велика Моравія і Болгарська держава. Папська курія прагнула відновити на цій території стародавню Іллірію, пізньоантичну церковну провінцію з центром в Сирмії, яка повинна була підлягати безпосередньому володінню Риму. Ці прагнення натрапили на опір Візантії.

У цю боротьбу в 861–863 рр. включився Ростислав. Територія Великої Моравії до того часу складала область місіонерської діяльності зальцбурзького єпископства. Священнослужителі з цього місіонерського центру не обмежувалися тільки духовнопастирською діяльністю, але стали і знаряддям політичного впливу Східнофранкського королівства. При дворі князя Ростислава, що відмовлявся визнавати верховенство франків, визріло рішення створити власну церковну організацію.

Спочатку (у 861 р.) Ростислав звернувся до римського папи Миколи I, але тоді Рим не пішов йому назустріч, ймовірно, і через протест баварського єпископату. Князь Ростислав не відмовився від своїх намірів і в 862 р. направив посольство до Візантії до імператора Михайла III. Тут він повторив своє прохання прислати вчителів, які могли б поширювати християнську віру на мові, зрозумілій його народу. Імператор прихильно поставився до цього прохання, бажаючи свого впливу на Заході.

Виконання цієї місії імператор Михайло III доручив братам Костянтину та Мефодію з міста Солуні (Солуні), які вже мали певний досвід місіонерської діяльності й володіли мовою македонських слов'ян. Костянтин, який ставши ченцем, прийняв ім'я Кирило (826/827–869), здобув освіту в школі при імператорському дворі в Константинополі. Потім працював бібліотекарем патріаршої бібліотеки, викладав філософію (внаслідок чого дістав прізви-

сько – “Філософ”), виїздив з дипломатичною та просвітницькою місією до Сирії. Його брат Мефодій (близько 815-885) розпочинав свою діяльність як військовий, був керівником одного з адміністративних районів поблизу Салонік, але потім постригся в ченці й певний час був ігуменом монастиря Поліхрон у Малій Азії.

Готуючись до виконання своєї місії у Великоморавському князівстві, Костянтин та Мефодій переклали слов'янською мовою церковні книги, записавши їх з допомогою складеної Костянтином близько 863 р. слов'янської абетки – глаголиці.

Потрапивши до Великої Моравії (863), брати активно проповідували християнство, полемізували з представниками німецького духовенства, які представляли Римську курію. Водночас вони продовжували працювати над перекладами релігійних книг слов'янською мовою, писали релігійні твори, при церквах і монастирях відкривали школи для місцевого населення.

Невдовзі Костянтин і Мефодій зіткнулися з протидією і тиском з боку німецьких місіонерів, направлених Римом. Особливе неприйняття серед останніх викликала демократична ідея рівності всіх народів та мов, у тому числі в спілкуванні з Богом, що її проповідували брати-просвітители з Візантії.

Німецькі місіонери звинувачували Костянтина і Мефодія в порушенні принципу “тримовного універсалізму”, згідно з яким спілкування з Богом і, відповідно, здійснення всіх релігійних ритуалів та обрядів дозволялося лише трьома мовами: латинською, грецькою та арамейською, якими був зроблений напис на розп'ятті Ісуса. Цей принцип застосовувався ще в Римській імперії для поділу народів на “культурні” і “варварські”. Право на “культурність” визнавалося тільки за мовами римлян та греків. Церковні ієрархи успадкували цей поділ, додавши до “богоугодних” мов ще й мову Біблії – давньоєврейську (арамейську).

Такий стан справ влаштовував тих, хто тримав у своїх руках світську й церковну владу. Нерівноправність мов вони (свідомо чи підсвідомо) щоразу використовували з метою здійснення державно-політичної експансії і упокорення народів.

Мотиви, які спонукали Костянтина та Мефодія переглянути принцип “тримовного універсалізму”, який полягав у тому, що до Бога можна було звертатися лише на трьох мовах: старосєврейській, грецькій, латинській, якими був зроблений напис на розп'ятті Ісуса, залишаються невідомими. Можливо, у своїй діяльності вони прагнули залучити до християнської віри якомога більше слов'ян-язичників, використовуючи зрозумілу для них мову. Зі свого боку князь Ростислав розглядав діяльність християнських просвітителів як важливий чинник протидії німецькій експансії щодо Великоморавського князівства.

У 864 р. князь Ростислав змушений був визнати зверхність франків, після чого ворожість німецьких священнослужителів до Костянтина та Мефодія ще більше посилилася. Після 40-місячного перебування у Великій Моравії “солунські брати” припинили свою місіонерську діяльність і покинули територію князівства.

Оскільки жоден з них не мав високого церковного звання, вони узяли з собою і своїх учнів, щоб представити їх до освячення в церковний чин. По дорозі вони затрималися у сина Прибіни Коцела в Блатенграді, де нібито навчили слов'янській грамоті ще 50 учнів. З Блатенграда вони продовжили шлях до Венеції. Тут відбувся знаменитий диспут Костянтина Філософа з прихильниками так званого триязичія, які виступали з нападками на введення слов'янського богослужіння.

У Венеції обох братів застало запрошення до Риму, тому що вони несли з собою частину останків св. Климента – легендарного папи Римського третього, який загинув у Криму ще в 102 р.

У Римі вони удостоїлися урочистого прийому папом Адріаном II. Папа, ознайомившись із слов'янськими богослужбовими книгами, схвалив їх, підтвердив право використовувати слов'янську мову у відправах та літургійних книгах, освятив Мефодія в священники, а два італійські єпископи освятили багато учнів Костянтина в священники і диякони. В кінці 868 р. Костянтин в Римі захворів і в передчутті близької смерті прийняв чернецтво, одержавши при постригу в схиму ім'я Кирило; 14 лютого 869 р. він помер, похований у соборі Святого Климента з правого боку алтаря. Перед смертю він узяв з свого брата Мефодія клятвену обіцянку продовжувати розпочату у Великій Моравії діяльність.

Мефодій повернувся до Нижньої Паннонії, куди його призначили паннонсько-моравським архиєпископом і апостольським легатом. Одним із головних обов'язків нового архиєпископа було поширення християнства серед слов'янських племен.

Проте події в Моравії та Паннонії розгорталися дедалі трагічніше, внаслідок чого загальна політична ситуація в краї зазнала кардинальних змін: до влади тут прийшли політичні сили, зорієнтовані на німців. Мефодія наприкінці 870 р. ув'язнили на два з половиною роки в Баварії. Було заборонено вживати слов'янську мову в літургії. Мефодій після звільнення з в'язниці знову мусив їхати до Риму, щоб виправдатися перед папою у зв'язку зі звинуваченнями стосовно порушення ним цієї заборони. Особисто себе він реабілітував, але про продовження просвітницької діяльності думати вже не доводилося. У 885 р. Мефодій помер. Його численні учні продовжили справу “солунських братів” на інших слов'янських територіях: у Болгарії, Македонії, Хорватії.

ПРАВЛІННЯ СВЯТОПОЛКА

У серпні 869 р. східнофранкський король Людовик Німецький зібрав зі всього королівства три війська, які повинні були воювати проти слов'ян. Військо, що складалось з тюрингців і саксів під командуванням його середнього сина Людовика, напало на полабських сербів. Карломана з баварським військом король направив проти Святополка, князя нітрянського, а сам король Людовик на чолі франків і алеманів вирішив напасти на Ростислава. Проте король Людовик захворів, і командування військом замість нього узяв на себе його молодший син Карл. Військо франків піддавало країну вогню і мечу, і Карл підійшов до головного граду Ростислава. Так само вдало складалася кампанія і у Карломана, тому Святополк в 870 р. вважав за краще укласти з ним сепаратний мир. Ростислав не схвалив цього кроку і спробував усунути Святополка із престолу, Дізнавшись про наміри свого дядька, Святополк узяв Ростислава в полон і передав до рук Карломана. Проте Ростиславів престол Святополку не дістався. Карломан захопив Моравію і віддав її в управління маркграфам Вільгельму і Енгельшальку. Наступного року (871) маркграфи звинуватили Святополка в зраді, й, як і Ростислав, він опинився в ув'язненні в Баварії.

У східній частині Великої Моравії (у Нітрянському князівстві) спалахнуло повстання проти франків. Повстанці примусили одного з родичів Святополка, священика Славомира, взяти кермо влади в свої руки і боротися проти загарбників. Карломан вирішив відпустити в'язня Святополка на свободу і поставив його на чолі війська, яке повинне було придушити повстання. Прибувши до Моравії, Святополк таємно змовився з повстанцями, і спільно вони розгромили баварське військо. Новим верховним князем Великої Моравії став Святополк (871-894).

В особі Святополка Велика Моравія отримала виключно здібного правителя, що зумів незабаром після приходу до влади регулювати внутрішню ситуацію в країні і поставити заслін територіальній експансії з боку найближчих сусідів. За неповні чверть століття він перетворив Велику Моравію на державу, яка стала дуже важливим політичним фактором в середньому Подунав'ї. У 872 р. Святополку вдалося відбити військовий похід короля Людовика Німецького. Так само невдало закінчилася і експедиція його сина Карломана. Мабуть, в той же час в його оточенні стали цікавитися долею архієпископа Мефодія, якого протизаконно тримали в ув'язненні в Баварії. Річ у тому, що церква у Великій Моравії була ослаблена після антифранкського повстання, під час якого більшість баварських місіонерів вигнали з країни.

Енергійний папа Йоанн VIII у 873 р. різко виступив проти баварських єпископів і добився звільнення Мефодія з ув'язнення. Після цього Мефодій зміг нарешті повернутися до Великої Моравії і продовжити устрій самостійної моравської церковної провінції. Правителі Східнофранкського королівства переконалися, що Святополк вельми серйозний супротивник, і тому почали з ним переговори про мир. Врешті-решт мир був укладений у 874 р. у Форхгеймі. Святополк офіційно визнав верховенство Східнофранкського королівства і зобов'язався платити регулярну данину. Баварці, з свого боку, зобов'язалися жити з Святополком в мирі і не втручатися у внутрішні справи Великої Моравії. Укладення миру дозволило Святополку почати експансію проти сусідніх слов'янських країн. Ймовірно, в 875 р. він підкорив князівство на верхній Віслі. Переможений князь вісланів був вимушений прийняти хрещення від моравського архиєпископа Мефодія. У подальший період Святополк продовжував вести війни проти язичників. Він напав на слов'ян в Потиссі, які знаходилися під болгарським пануванням. Після невдач на першому етапі йому врешті-решт вдалося перемогти і розширити свою державу аж до нижнього Подунав'я. Східні кордони його володінь слід шукати в Біхарських горах, які стали природною прикордонною лінією проти болгар.

Вершиною державної діяльності Святополка була відправка посольства до Риму в 880 р. Архиєпископ Мефодій повідомив папу про бажання Святополка віддати свою країну під прямий патронат престолу св. Петра, що Йоанн VIII з радістю прийняв. Цей акт мав за мету позбавити Велику Моравію тісної залежності від Східнофранкського королівства. У відповідь на категоричну вимогу Святополка папа заснував єпископство в Нітрі і надав звання її першого єпископа Вікінгу, колишньому бенедиктинському ченцю. Йому приписують і заслуги у виникненні бенедиктинського монастиря св. Іполита під Зобором.

Утворення Нітрянського єпископства є безперечним свідченням великої значущості Нітри як одного з двох великоморавських князівств. З цього випливає, що навіть після скинення Прибіни Нітра не втратила свого значення стольної княжої резиденції. Про те ж свідчить і будівництво нових, цілком з каменю фортифікаційних споруд, які оху Потиссі зближувала болгар з баварцями. У 882 р. болгарі зробили спустошливі набіги на східні області держави Святополка, проте повернути втрачені землі не вдалось, оскільки війська Святополка зупинили напад. У підбурюванні болгар Святополк звинуватив карантанського герцога Арнульфа, який після смерті сина Прибіни Коцела одержав в управління і Паннонське князівство. Крім того,

Арнульф підтримував і захищав синів колишніх маркграфів Вільгельма і Енгельшалька. Святополк вважав їх своїми ворогами і в 882 р. вигнав з Східної марки. Взаємна ворожнеча загострилася настільки, що Святополк на чолі могутнього війська напав на Паннонію, двома походами в 883 і 884 рр. спустошив її й підпорядкував собі. Таким чином, йому вдалося розширити свою державу аж до річки Драви і Відінського лісу.

У першій половині 80-х рр. IX в. завершилася справа архієпископа Мефодія у Великій Моравії. Разом зі своїми найближчими сподвижниками він закінчив переклад біблійних текстів на старослов'янську мову. Мефодію приписують також авторство юридичної пам'ятки "Судебник" для простого народу і твір "Звернення до володарів". Його стосунки з світською владою швидше можна назвати натягнутими, хоча Святополк тримав себе з ним шанобливо як з главою великоморавської церковної провінції, але віддавав перевагу латинському богослужінню, а його найближчими довіреними особами були єпископ Вікінг і священик Йоанн з Венеції. Саме єпископ Вікінг, який був зобов'язаний у всьому слухатися Мефодія, постійно виступав проти свого вищестоячого ієрарха і проти слов'янського богослужіння. Він не гребував використовувати проти Мефодія навіть фальшиві грамоти, які містили звинувачення в ересі і забороняли йому вести слов'янське богослужіння. Тому архієпископ Мефодій у 884 р. позбавив Вікінга єпископського звання.

6 квітня 885 р., оточений своїми прихильниками, Мефодій помирає. Був похований з великими почестями в кафедральному соборі Діви Марії. Перед смертю він назвав своїм наступником священика Горазда, мораванина за походженням.

Святополк заступився за свого довіреного в справах Вікінга, і завдяки його втручання папа Стефан V повернув Вікінгу звання єпископа. Після цього той став управляти справами великоморавської церкви. Потім за його ініціативою папа заборонив проводити слов'янське богослужіння, а взимку в кінці 885 – початку 886 рр. усіх учнів і прихильників Мефодія вигнали з Великої Моравії або продали в рабство. Більшість з них згодом прийняла до себе Болгарія, де вони продовжували розвивати традиції слов'янського богослужіння і де пізніше виникла друга слов'янська азбука – кирилиця.

На початку 80-х рр. IX ст. визнав великоморавське верховенство перший чеський князь відомий на ім'я Борживой з Пржемисловичів. У княжому дворі Святополка він прийняв хрещення з рук архієпископа Мефодія. У 888 р. Борживой помер, і від імені його малолітніх дітей Святополк став правити в Чехії. Через два роки (у 890 р.) цей факт визнав і східнофранкський

король Арнульф. Після приєднання Чехії Святополк дістав можливість безпосереднього впливу і на сусідніх сербів, тому свою державу на півночі розширив аж до річки Сали. У цей період держава Святополка досягла найбільшого територіального розмаху.

Однак у Великоморавській державі не склалася єдина централізована система управління. Влада князя Святополка поширювалася лише на територію Моравії. В інших землях правили місцеві князі, які не лише визнавали зверхність Святополка, а й мусли виставляти на його вимогу певну кількість воїнів. Таким чином, Велика Моравія була своєрідним конгломератом залежних від моравського князя територій, які об'єднувалися у єдиній державі завдяки встановленим військово-адміністративним завданням. Східнофранкське королівство не змогло суттєво обмежити суверенність моравського князівства. Влада Святополка залишалася необмеженою до самої смерті князя у 894 р.

На роки правління Святополка доводиться пік економічного і культурного підйому центральних областей Великої Моравії. У південно-західній Словаччині, на півдні середньої Словаччини і в південних районах східної Словаччини особливо значно виросла густота населення. Новітні археологічні дослідження наочно показують, що в період існування Великої Моравії колонізація просунулася далеко вгору проти течії Вага, Нітри, Грона, Іпеля, Сланої, Горнада, Торіси і в гірські улоговини в Карпатах. Проте в порівнянні з низинними областями заселення було рідше і відбувалося лише на найнижче розташованих ділянках поблизу річок і струмків. Природними центрами окремих областей служили військовоопорні городища. Вони стали основою територіально-адміністративної організації (системи замків – градів), на чолі яких стояли жупани. Для задоволення потреб княжого двору і численної дружини була створена система обслуговуючих селищ, розташованих по всьому периметру великоморавських адміністративних центрів. У цей період з'являються і нові типи укріплених поселень – садиби сановників (наприклад, Дуцове поблизу Пештян), які служили резиденціями представників великоморавської знаті. Окрім житлового сектора, тут стояла і будова сакрального призначення, поряд з ним ховали родичів власника садиби і його дружини. Наявність садиб знаті свідчить про процес становлення феодальних відносин, що починається, у великоморавському суспільстві. Про багатство і привілейований статус представників великоморавської знаті можна судити за пишністю могил з багатим убранням (чоловічі могили з військовим спорядженням, жіночі з прикрасами із золота і срібла).

ПАДІННЯ ВЕЛИКОЇ МОРАВІЇ

Після смерті Святополка у Великоморавській державі наступила криза. Територіальна експансія у навколишні держави була вже нереальною, країну виснажували витрати, пов'язані з управлінням великою державою і утриманням військових гарнізонів на завойованих землях. До того ж тут набирали сили відцентрові тенденції і прагнення позбавитися обов'язкової сплати данини великоморавському володарю. Становище великоморавської держави ускладнювалося ще і внутрішньодинастичною кризою, яка вилилася у відкриту боротьбу між верховним правителем Моймиром II і його молодшим братом, князем в Нітрі Святополком II. Їх боротьбу за владу почали використовувати з метою свого верховенства сусіди, особливо Східнофранкська імперія і мадярські племена, що недавно прийшли сюди.

Святополк помер у 894 р., його наступник Моймир II уклав з баварцями мир і поступився їм Паннонським князівством, яке, проте, в тому ж році піддалося спустошливому нападу з боку мадярів. Наступного року від Великої Моравії відкололися чеські племена. У липні 895 р. чеський князь Спітігнев I з'явився в Регенсбург і разом з іншими чеськими князями визнав баварське верховенство. У 896 р. Велика Моравія позбулася Потисся, яке захопили і назавжди тут осіли угорські племена. У 897 р. від мораван відпали і полабські серби.

У кінці IX ст. відбувся братовбивчий військовий конфлікт між Моймиром II і Святополком II. У 898 р. в цю війну втрутилися баварці. Імператор Арнульф послав на допомогу Святополку II сильне військо, яке захопило країну. І хоча наступного року баварці повторили спустошливий похід, вони не змогли уберегти свого підопічного. Князь Моймир II велів заточити супротивника в в'язницю, але баварцям незабаром вдалося звільнити Святополка і відвезти з собою. Моймир уклав союз з маркграфом Східної марки і військо мораван допомогло йому заволодіти територією між річкою Енс і Відінським лісом. Про короткочасне врегулювання обстановки у Великій Моравії свідчить той факт, що в 898 або 899 р. князь Моймир II попросив римську курію відновити великоморавську церковну провінцію, після чого папські легати освятили одного архиєпископа і трьох підлеглих йому єпископів. Один з новоосвячених єпископів став управляти єпископством в Нітрі.

Значна частина угорців і після 896 р. залишалася на північ від Карпат. Але в 898-899 рр. вони пересунулися в Карпатську улоговину. Потисся вже було зайняте їх одноплемінниками, тому їм треба було шукати нову територію. Першим під ударом мадя-

рів виявилось Паннонське князівство в південному Задунав'ї, управляти яким імператор Арнульф доручив князю Браславу.

У кінці літа 899 р. мадяри вторгнулися до Італії, розгромили короля Беренгара і до самого кінця червня 900 р. скоювали руйнівні операції в Ломбардії. Проте на початку липня вони повернулись і назавжди заволоділи територією Паннонського князівства. В кінці року угорці силою відняли у мораван північно-східну частину Задунав'я. Ця обставина примусила Моймира II укласти в січні 901 р. мир з баварцями, який, мабуть, торкався і їх союзників – чехів.

Угорці, войовничий кочовий народ, на початку X ст. стали грозою всього середньодунайського простору. Оскільки Карпатська улоговина не надавала їм достатнього простору для їх традиційного заняття скотарством, їм доводилося здійснювати набіги і грабіж навколишнього осілого населення. Об'єктами їх нападів було слов'янське населення і особливо германські країни, де вони регулярно захоплювали багату здобич. У 901 р. спустошливий набіг на Карантанію обернувся поразкою мадярського війська. Наступного року вони напали на мораван, яким прийшли на допомогу баварці. Угорці подолали допоміжне баварське військо, але військо мораван завдало їм поразки. У 903 р. угорці знову напали на баварців. Ворожнечу між баварцями і мораванами, з одного боку, і угорцями – з іншого, украй посилило віроломне вбивство мадярського воєначальника Кусала (Кусана), якого баварці запросили на дружній бенкет і разом з ним убили всіх його людей. Угорці в першу чергу зосередилися на найближчому і слабшому супротивнику – мораванах. Ймовірно, в 906 р. при обороні своєї країни загинув Моймир II і разом з ним більша частина його дружини. Тим самим був встановлений кінець і великоморавській державності. Свою військову перевагу над християнськими європейськими військами угорські племена підтвердили в 907 р. в битві під Братиславою, в якій вони повністю розгромили військо баварців і стали контролювати Карпатську улоговину.

Кінець великоморавської державності, безумовно, дуже позначився на подальшій долі словенів, що жили на північ від Дунаю. Зі смертю Моймира II обірвалася правляча династія, загинула більшість його дружини і були знищені деякі великоморавські центри. Проте це не означало зникнення місцевого народу. Археологічні знахідки свідчать, що і впродовж X ст. селища продовжують жити на більшій частині стародавніх площ без ознак відмирання. Територія Словаччини після розділу центральної влади розпалася на дрібніші територіально-адміністративні суб'єкти, на чолі яких стояли представники місцевої знаті. Зміною

політичної ситуації скористалися деякі місцеві сановники: вони стали об'єднуватися з угорськими племенами і разом з ними брати участь у грабівницьких військових набігах на Західну Європу. Кінні загони угорських племен почали осідати на стратегічно важливих місцях в південно-західній Словаччині лише в 20-і рр. X ст., і лише другою хвилею впродовж 30-40-х рр. угорці просунулися до лінії Братислава – Глоговець – Нітра – Левіце – Крупица – Лученець – Римавська Собота – Турня – Михаліяни. Розташовані північніше землі вони не стали займати, але вважали їх сферою свого впливу.

Правляча верхівка угорських племен швидко освоїла тутешню адміністративну організацію і економічний потенціал місцевого осілого населення. Є свідчення того, що в першій половині X ст. християнство не цілком зникло з території на північ від Дунаю. Хоча верховній церковній організації унаслідок нападів угорських племен прийшов кінець, у деяких місцях (наприклад, Дуцові у Пештян), як і раніше, стояли і діяли сакральні об'єкти. Очевидно, що місцеве населення ховало своїх небіжчиків за християнським обрядом.

Великоморавське князівство було особливим типом ранньосередньовічної держави, яку очолював князь. Моймирівська династія, що уособлювала державність, мала спадкоємні права князювання. Моравському князеві підпорядковувалися князі інших земель і великі феодалі, які мали власні дружини і входили до керівництва держави. Однією з головних функцій управління був збір данини та податків. Головною опорою й надійним інструментом виконавчої влади була князівська дружина, яка зосереджувалася в укріплених містах – Дубовому, Микульчиці, Старому Місті та ін.

Політика, яку проводив князь Святополк, мала не лише певні успіхи, а й прорахунки. В першу чергу це стосувалося визначення релігійної орієнтації, наслідком чого стало підпорядкування церкви Великоморавського князівства латинському духовенству. У свою чергу князь Святополк, зміцнюючи зв'язки між Моравією та приєднаними до неї землями Паннонії, Чехії та Малої Польщі, намагався активно використовувати церковну організацію, створену слов'янськими просвітителами. Поширення християнства, на думку Святополка, мало сприяти згуртуванню слов'янського населення в межах єдиної держави. Водночас князь Святополк сприяв діяльності німецького духовенства. Так, Нітранським єпископом він затвердив призначеного папою Римським німця Вікінга. Однак поведінку Святополка можна зрозуміти, беручи до уваги, що у своїй зовнішньополітичній діяльності він намагався

використовувати існуючі суперечності між Східнофранкським королівством і Римською курією, а також між Римом і Константинополем.

У 887 р. Святополк допоміг правителю Паннонії та Хорутанії Арнульфу скинути з престолу Карла III. Підтримку Святополка Арнульф купив, визнавши повну незалежність Великоморавської держави (890).

Проте мир для Великої Моравії виявився короткочасним. Уже в 892 р. сталася збройна сутичка між Святополком і Арнульфом. Останній використав у боротьбі проти Великої Моравії угорців, які почали проникати до Паннонії та словацьких земель. Водночас Арнульф здійснював економічну блокаду Великої Моравії. Він домогся припинення поставок солі у країну з Болгарії. Проте серйозно підірвати економічну міць країни Арнульфу не вдалося ні в 892, ані в 893 рр.

І все ж Великоморавське князівство, попри свої великі розміри й військові успіхи, не було міцним державно-політичним утворенням. Частина князівських династій, які зберігались у державі Святополка, зникали під його владою й тими матеріальними зобов'язаннями, які лягли на їхні плечі. Після смерті Святополка Великоморавське князівство поділили між собою його сини. Моймир II став великим князем, а Святополк II став княжити в Паннонії та словацьких землях. Цією ситуацією скористався Арнульф. Він підтримав Святополка II, який змагався з братом. Згодом угорці загарбали Паннонію. У 895 р. від Моравії відокремилася Чехія, а у 897 р. – землі лужицьких сербів.

Зі смертю Святополка Великоморавська держава занепадає. Князівські міжусобні сутички між його синами Моймиром II та Святополком II спричинили відцентрові процеси. У 895 р. чеські Пржемисловичі визнали залежність від Східнофранкського королівства. Цього ж року відпали й лужицькі серби, переходячи під зверхність франків. Лише Силезія й Віслянське князівство залишались у складі Великої Моравії. Мадярські напади та погроми 905-906 рр., захоплення ними словацьких земель довершили справу – Велика Моравія перестала існувати. Центр політичного розвитку перемістився у чеські землі. Середньовічна традиція говорить про “перенесення корони з Моравії до Чехії”. На уламках Великої Моравії згодом постали Чеська, Польська та Угорська держави. Упродовж X ст. чеські Пржемисловичі заволоділи частиною території колишньої Моравської держави, наприкінці X ст. Моравію здобув польський король Болеслав Хоробрий, а з 1029 р. вона об'єдналася з Чехією.

Незважаючи на територіальні втрати й несприятливі зовнішні умови, Великоморавське князівство намагалося подолати

кризу, викликану міжусобицями та німецькою експансією, і залишалося досить значним державним утворенням. Моймир II зробив спробу запровадити у князівстві самостійну церковну організацію. Попри шалений опір баварського єпископату церква в Моравії була безпосередньо підпорядкована Римові. Проте подальший розвиток Великої Моравії припинила навала маляр-кочівників у 906 р.

Маляри проникли до Центральної Європи з Придністров'я. Значну частину земель, заселених племенами паннонських слов'ян, а також Моравію та словацькі землі – угорці розорили й підкорили. В Паннонії розпочався процес формування ядра Угорської держави.

В умовах переходу угорців-кочівників до осілого способу життя вони стали асимілювати місцеву слов'янську людність, чисельність якої різко скоротилася в результаті воєнних дій. Моравським і словацьким землям угорське завоювання завдало великої шкоди. Припинилися зв'язки між землями, що входили до Великої Моравії, порушилися також культурні й економічні контакти між західними і південними слов'янами. Паннонські слов'яни внаслідок завоювання опинилися в лещатах процесів створення малярами власної держави. Водночас слов'янське населення чеських та моравських земель згодом об'єдналося в рамках Давньочеської держави. Таким чином, порушилася єдність історичних доль слов'янського населення Великої Моравії. Процес формування єдиної народності на базі чехо-моравських і словацьких племен, а також паннонських слов'ян не дістав свого продовження. Паннонських слов'ян асимілювали прийшли маляри. Історичний розвиток чехо-моравських племен сприяв формуванню чеської народності, поруч з якою зароджувалася словацька.

Історичне значення Великоморавської держави полягає в тому, що вона загальмувала експансію німецьких феодалів. Великоморавське князівство стало не лише колискою державності для значної частини західних слов'ян, а й мало велике культурне значення для народів цього регіону Європи.

КУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОЇ МОРАВІЇ

У період виникнення і зміцнення Великоморавського князівства у VIII-IX ст. було закладено основи культурного розвитку чеського і словацького народів, споріднених спільністю походження, близькістю мов та історичної долі. Однією з найвизначніших подій культурного життя слов'янства стало винайдення й поширення у Великій Моравії старослов'янської писемності і лі-

тератури, пов'язане з діяльністю слов'янських просвітителів – братів Кирила і Мефодія. З поширенням християнства у Великій Моравії значного розмаху набуло культове будівництво. Воно розвивалося в єдиному руслі з європейською архітектурною творчістю того часу, використовуючи європейський досвід і водночас ураховуючи запити моравського суспільства і власні традиції. Відомі нині великоморавські пам'ятки різноманітні за своїм характером і наочно демонструють процес християнізації. Разом із християнськими місіонерами в Моравії з'явилися перші будівельники, які принесли з собою культурні традиції своїх народів.

Досить рельєфно у великоморавській архітектурі простежується візантійський вплив. Найкращим підтвердженням цього є група центральних будівель-ротонд поблизу села Мікульчице. Одна із них, з двома апсидами, була князівським храмом. Стіни ротонди розписані фресками. В Мікульчицькому посаді збереглися фрагменти ще двох ротонд. Одна з них невелика, інша – масивна, з чотирма напівциліндричними виїмками у стіні. В цій пам'ятці яскраво простежується пізньоантична традиція. Відкриття ротонд на території колишньої Великої Моравії засвідчує, що саме вона була центром, з якого ця архітектурна форма поширилася згодом на чеські, польські та інші землі Центральної Європи.

Найбільшу групу великоморавських храмів становлять будівлі типу базилік (прямокутна споруда, поділена всередині колонами або стовпами), як південно-східного, так і західного походження. Великий інтерес викликає храм у Старому Місті, який є чудовою купольною базилікою.

Видатним зразком великоморавської архітектури вважається комплекс культових споруд у селі Сади поблизу міста Угорське Городище. До нього входять церква, збудована у формі грецького хреста, вежі, притвор, де функціонувала школа, і два склепи. Комплекс міг бути центром великого маєтку, монастирем чи навіть резиденцією архієпископа Мефодія. Підлога храму вимощена мармуром, а вітвар вкриває пелопоннеський порфірит. Стіни склепінь розписані.

Протягом другої половини IX ст. у Великій Моравії було споруджено кілька великих церков, палаців для князів і знаті. Наприклад, храм діви Марії у Празькому Граді, палац в Угорському Городищі тощо.

У містах Угорське Городище, Старе Місто, Мікульчице виявлено унікальні вироби із срібла й золота, майстерно виготовлені знаряддя праці, предмети побуту й різну зброю.

Привертають увагу оборонні укріплення Великої Моравії. Так, захисні споруди княжого замку в Мікульчице склалися з валу заввишки 10 м. Його основу складали рублені кліті, запов-

нені землею й облицьовані зовні камінням. Підступи до валу перекривали кілька рядів частоколу, рів і річище Морави. До княжого замку примикали укріплені двори вельмож, оточені кам'яними мурами й частоколом. На ті часи замок вважався неприступною фортецею і вражав своєю величчю ворогів мораван. Так, автори “Фульдських літописів”, згадуючи про неї, зауважували, що замок навіть важко описати.

У Мікульчицях, Старому Місті, Нітрі високого рівня сягнули ремесла, зокрема ковальство. Ковалі навчилися зварювати залізо, обробляти леза інструментів (зокрема плужного лемеша і ножа), а також виробляти якісну зброю. Особливо уславилися сільські ковалі, інструментальники, зброярі та ін. Виробництво великої кількості залізних і сталевих інструментів сприяло розвитку столярства й теслярства.

У гончарстві широко застосовувалися гончарний круг і випалювання у вертикальній печі. Великоморавська знать активно користувалася послугами місцевих ювелірів.

Моравські майстри запозичили досвід художнього ремесла Паннонії VI–VIII ст., що базувалося на взаємодії провінційної античної культури та культур слов'янських племен і аварів. Моравські ремісники, використовуючи досвід і традиції майстрів візантійсько-чорноморського регіону і франків, зробили вагомий внесок у скарбницю європейського ужиткового мистецтва. Свідченням цього є орнаментация багатих прикрас із поховань вельмож і дружинників першої половини IX ст., металеві наконечники, позолочені вироби, зброя тощо. З середини IX ст. в художньому ремеслі Великої Моравії застосовувалися нові матеріали й технології. Литі вироби слов'яно-аварського типу доповнилися оригінальними карбованими й гравірованими прикрасами з дорогоцінних металів, сферичними гудзиками тощо.

Культура Великої Моравії формувалася і розвивалася у зламний період європейської історії. В художній творчості ще звучало відлуння пізньої античності й зароджувався світ ідей та образів Середньовіччя. З падінням Великої Моравії її культурні надбання не зникли безслідно. Досягнення в галузі писемності дістали продовження у слов'янському середовищі Східної та Південно-Східної Європи, архітектурні форми й зразки були запозичені іншими слов'янськими народами.

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА (X–XV ст.)

- Приєднання словацьких земель до Угорського королівства
- Словацькі терени під владою Арпадів та Анжуйської династії
- Становище на Закарпатті
- Рух “братиків” і боротьба за Угорську корону в XV ст.
- Соціально-економічне становище словацьких земель
- Селянська війна 1514 року
- Розвиток культури

Рекомендована література

Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. – Москва, 1991.

История Чехословакии: В 2 т. – Москва, 1956. – Т. 1.

Краткая история Венгрии: с древнейших времен до наших дней. – Москва, 1991.

Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней. – Москва, 1988.

Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего Средневековья. – Москва, 1985.

Озолин А. И. Из истории гуситского революционного движения. – Саратов, 1962.

Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья: В 2 т. – Москва, 1987. – Т. 1.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. – Минск, 1987. – Т. 1.

Kováč D. Dejiny Slovenska. – Bratislava, 1998.

ПРИЄДНАННЯ СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Після розпаду Великоморавської держави основним політичним чинником для населення, яке протягом усіх наступних століть залишалося етнографічним поняттям, було постійне посилення мадярів.

Поява мадярських племен у Подунав'ї і створення Угорського Королівства

Мадяри належали до фіно-угорської гілки урало-алтайської мовної сім'ї. Арабські джерела (Ібн-Русте, Гардізі) свідчать про мадярів та їхні напади на східних слов'ян з метою здобичі ще у середині IX ст. Перші поодинокі походи мадярських вождів за Карпати мали місце наприкінці IX ст. У 888 р. візантійський імператор Лев VI Мудрий (886-912) покликав мадярів як союзників у боротьбі проти болгар, дозволивши їм оселитися в Дакії. У 894-895 рр. основна маса мадярських племен, очолювана *Арпадом* та його сином Альмошем, під тиском печенігів зі сходу перейшла Карпати й завдала поразки болгарам, після чого осіла в області Тиси та Дунаю. Відкриті мадярські поховання в с. Крилос (біля Галича) та в Берегово підтверджують їхній рух на Закарпаття через Верецький перевал у Карпатах. Угорська традиція також говорить про перехід однієї частини мадярських племен через цей перевал, а іншої частини через кілька карпатських перевалів у Трансільванії.

Починаючи від 896 р., мадяри поступово зайняли східні області держави Святополка – ядра Великоморавської держави. Захопивши Потисся, вони створили реальну загрозу для Паннонії. Завоювання Великоморавської держави (906 р.) та руйнування укріплених градів на півдні Словаччини відкрило їм шлях через Західнославацьку низовину за Малі Карпати, після чого процес формування території, що згодом стала осердям новоствореної держави, був в основному завершений. Сюди ввійшли середнє Подунав'я та Потисся, словацькі землі та Семигороддя.

Спочатку на новозахоплених землях мадяри практикували стару політичну систему, за якої військовий устрій та культ воїна були панівними. Земля знаходилась у спільному володінні ради вождів племен. Нараховувалося 7 племен та 108 родів. Згодом рід Арпадів закріпив своє панівне становище, з'явився інститут панівного князя та право надання ним земель у винагороду за військову службу, незалежно від соціального походження воїна. Прагнення завойовань, військові чини та щедрі винагороди притягували на службу до мадярського війська чимало різноплемінних кочових воїнів.

Підтримкою нової грізної сили намагалися заручитись доколишні дрібні князі та народи, утискувані сусідами. Це узгоджувалось із завойовницькими планами мадярів. З кінця IX ст. вони майже півстоліття здійснювали глибокі грабіжницькі рейди по всій Європі: до Північного та Чорного морів, у Францію та Італію, Візантію, опанували Паннонію (900 р.). Розгром баварського війська під Братиславою (907 р.) дав їм можливість міцно

утвердитись на словацьких землях. Але, зазнавши поразок від саксів, франків та баварів (зокрема під Койшбергом у 933 р.), а також від об'єднаної армії німецького імператора Оттона I та чеського князя Болеслава I на Цеховому полі (955 р.), мадяри вгамувались. Відтепер їхні дії були спрямовані на зміцнення здобутих кордонів і освоєння завойованої території. З цією метою на порожні землі запрошувалися колоністи, до сільськогосподарських робіт та ремесел примусово залучалися німецькі та слов'янські полонені. Наявність і вплив останніх прискорили процес переходу мадярів від кочів'я до осілості.

Через християнських невільників та стосунки з Візантією в країну проникло християнство, а стараннями *Гейзи* (970-997) було закладено підґрунтя для його впровадження як державної релігії. Син Гейзи Стефан I (*Іштван*) (997-1038) був коронований на королівський престол папою Сильвестром V у Римі у 1000 р. Розпочата ним централізація Ранньомадярської держави призвела до ліквідації самостійного правління Айтоня (1002-1003) у Затиссі. Використовуючи усобиці, що виникли в Київській державі після смерті Володимира Великого (1015 р.), угорський король Стефан I приєднав Закарпаття до Угорщини, а його син Емеріх отримав титул «князя русинів». З того часу аж до початку XX ст. Закарпаття постійно перебувало у складі Угорської держави, становлячи її прикордонну область на півночі. Через Закарпаття проходила оборонна смуга з укріпленнями, т. зв. засіки; залоги оборонців складалися переважно із автохтонного населення («Руська Мархія»).

За правління Стефана I побудовано церкви та школи, закладено 10 єпископств. Поступово головними привілейованими станами в країні стали шляхта і духовенство. Була проведена адміністративно-територіальна реформа: державу поділено на 72 комітати.

За найскромнішими підрахунками, до мадярського завоювання тут проживало від 200 до 300 тис. слов'ян. У ході мадярського завоювання частина слов'янського та германського населення була піддана асиміляції. Доказом тісних мадяро-слов'янських контактів є слов'янські запозичення в угорській мові: майже вся землеробська, культурна та церковна термінологія слов'янського походження.

Піднесення Угорського Королівства. З кінця XI ст. Угорщина продовжувала поширювати свій вплив на Північ та Схід, приєднавши Словаччину, Карпатську Русь і Трансильванію. Усі ці території, населені слов'янами, германцями, секеями та волохами разом з заселеною мадярами Дунайською долиною, угорські правителі вважали неподільними частинами земель корони Святого

Іштвана-Стефана I. Опанувавши землі між Карпатами та Дунаєм, Угорщина спрямувала свою увагу на Адріатичне узбережжя, до портових міст Далмації, але зустрілася там з протидією Венеції, яка приєднала ці землі до своїх теренів на початку XI ст. 1105 р. ці території були захоплені Угорщиною і 1107 р. венеційський дож був змушений відмовитись від титула герцога Далмації та Хорватії, тим більше, що від 1102 р. Хорватія та Славонія династичною унією були об'єднані з Угорщиною. Про розширення впливу угорських королів на Балканах свідчило підкорення Белою II Боснії і привласнення ним титулу її короля (1136 р.). Упродовж XII ст. далматинські міста часто переходили від Угорщини до Венеції. 1202 р. учасники четвертого хрестового походу захопили для Венеції Ядру (сучасний Задар). 1244 року Бела IV повернув Спалато (Спліт), але Ядра залишилася за Венецією.

Після припинення у 1301 р. угорської династії Арпадів та декількох років безкоролів'я угорський престол 1308 р. перейшов до Анжуйської династії, за часів якої вплив Угорщини в Європі значно посилювався. Крім Польщі, яка перебувала з Угорщиною в династичній унії, остання поставила в залежність від себе частину Придунайської Сербії, а також володіла на правах протекторату Молдовою та Волощиною. У цей час у країні спостерігалось економічне піднесення. Через Угорщину проходили шляхи транзитної торгівлі країн Центральної, Східної та Південної Європи. Збільшення видобутку дорогоцінних металів і зростання міст сприяли посиленню королівської влади. Упродовж XV ст. угорська корона кілька разів переходила від австрійських Габсбургів до польських Ягеллонів. У другій половині XV ст. королем було обрано *Матіаша Корвіна* (1458-1490), епоха якого стала часом найвищого розквіту Угорської держави.

До X ст. угорські племена заволоділи частиною території Придунайської низовини, заселеної слов'янами. Включення словацьких земель до складу Угорської держави призвело до того, що слов'янське населення півдня було частково знищене, частково мадяризоване, багато хто назавжди залишив ці землі. Впродовж X – на початку XI ст. західний та центральні райони території Словаччини неодноразово входили до складу володінь князів Чехії та Польщі. В період правління угорських королів Іштвана I (997-1038) та Ладислава (Ласло) I (1077-1096) більша частина словацьких земель була приєднана до Угорської держави. Загарбання північних словацьких районів у XII ст. призвело до того, що *безпосередньо словацька етнічна територія охоплювала північ Угорського королівства і дістала навіть відповідну назву – “Верхня Угорщина”*. В адміністративно-територіальному відношенні словацькі землі були поділені на комітати (окрема область королівських воло-

дiнь), або “жупи”. Так, наприкинці XI ст. із наявних 16 комiтатiв тiльки в чотирьох був словацький моноетнiчний склад населення, а ще в шести словаки становили бiльшiсть.

Вiдсутнiсть достовiрних джерел раннього перiоду словацької iсторiї породжувала рiзні легенди та концепцiї, якi на рiзних етапах iсторичного розвитку використовувалися в угорському середовищi для обґрунтування законности загарбання слов’янських земель. Так, стверджувалося, що мiсцевий князь Святополк “обмiняв свої землi на угорського бiлого коня”. У словакiв вiдома легенда про те, що мiсцеве населення зустрiло мадярiв як “добрих гостей”, а пiзніше з ними був укладений “мирний договiр”. З таких легенд достовiрним слiд вважати те, що вклучення словацьких територiй до складу Угорської держави було тривалим процесом, у ходi якого траплялися як пiдписання угод, так i насильство.

Про застосування мадярами насильницьких методiв для пiдкорення слов’ян свiдчить, зокрема, назва, яку вони їм дали – “тот” (скорений). Збереглися також вiдомостi про мирне спiвiснування обох народiв. Слов’яни з розвинутим ремiсництвом i сiльським господарством перебували на вищiй стадiї розвитку, нiж угорцi-кочiвники. Обставини змусили мадярiв поступово переходити до осiлого способу життя, пов’язаного з обробiткою землi. При цьому вони перейняли у слов’ян методи та засоби обробiтку землi. Термiни, запозиченi мадярами зi слов’янської мови, свiдчать, що вони переймали також форми територiальної та владної органiзацiї. Представники слов’янської знатi запрошувалися на службу до угорського королiвського двору.

Стосунки слов’янського населення з прийшлими угорцями на словацьких теренах слiд характеризувати як конфронтацiю (у перiод захоплення земель) i мирне спiвiснування (за часiв Угорської держави). Вже на початку X ст. баварські єпископи пoviдомляли папi Римському, що придунайські слов’яни служать мадярам, перейняли їхнiй спiсiб життя й беруть участь у воєнних походах мадяр.

Слов’янські землi були найбільш розвинутою частиною ранньофеодальної угорської держави. Слов’янське населення займалося землеробством i складалося з напiввiльних селян, якi мали обмежене право переходу й становили основну робочу силу в маєтках феодалiв. Iснував також досить численний прошарок особисто вiльних “замкових людей”, якi пiдлягали жупанам. Вiльними вважалися також воїни замку. В наступний перiод розвитку феодальних вiдносин диференцацiя населення зменшувалася, а найчисленнiшу верству населення становили крiпаки.

СЛОВАЦЬКІ ТЕРЕНИ ПІД ВЛАДОЮ АРПАДІВ ТА АНЖУЙСЬКОЇ ДИНАСТІЇ

Уже наприкінці XI ст. у словацьких землях виникло ремісництво. Наприкінці XII ст. розпочався процес розвитку міст як торговельно-ремісницьких центрів, які боролися за здобуття привілеїв. У містах діяло німецьке право, за винятком Спиських міст, де було запроваджене міське право і які підпорядковувалися безпосередньо королю. Пільгами користувалися й гірські міста, населення яких видобувало корисні копалини.

З приходом мадяр припинилося функціонування єпископства в Нітрі. Після прийняття мадярами християнства словацька церква опинилася під юрисдикцією Естергомського архієпископства. Вже в XI–XII ст. виник ряд монастирів, які згодом стали великими землевласниками.

Входження словацьких земель до складу ранньофеодального Угорського королівства зумовило панування тут мадярської політичної культури. Етногенез словаків відбувався в межах Угорської держави, яка ізолювала їх від решти слов'янського світу. Вже в XIII ст. у писемних джерелах згадується термін “словацький”. Отже, внаслідок підкорення словацьких земель мадярами словаки остаточно втратили свою самостійність і перетворилися на звичайну провінцію Угорського королівства.

Ранньофеодальна Угорська держава, очолювана князями з династії Арпадів, була поділена на уділи, один із яких, з центром у Нітрі, знаходився в словацьких землях. Першим королем Угорщини став засновник централізованої держави Іштван I Святий, якому 1 січня 1001 р. папою Римським була надана корона. Іштвану I належить заслуга викорінення залишків язичництва серед мадяр. Спираючись на підтримку Римської курії, Іштвану I вдавалося балансувати в небезпечному вирі подій середньовічної Європи, зберегти корону й територіальну цілісність країни. Заслуги першого короля Угорщини були високо оцінені католицьким кліром, який уже наприкінці XI ст. канонізував Іштвана як святого, а *святийштванська корона стала символом мадярської державності.*

Необхідність зміцнення держави зумовлювалася зовнішньою загрозою. Особливу небезпеку для молоді країни становила Священна Римська імперія. Угорщина адміністративно поділялася на замкові округи (комітати), очолювані іспаном, центрами яких були замки-фортеці. На зміну родоплемінним відносинам поступово прийшли соціально-територіальні. Так, іспан Нітрянського комітату, як правило, був наступником престолу.

Закони, прийняті в період правління Іштвана I, заклали підвалини феодального землеволодіння, визначили відмінності

між родовою власністю і родовими маєтностями, закріпили за вільними землевласниками право передавати власність за заповітом і за спадком. В Угорському королівстві, крім мадярів, жили хорвати, словаки, німці, серби та представники інших народів. Офіційною мовою, як і в інших середньовічних державах, вважалася латинська, якою велося офіційне листування, проводилося навчання, правилася служба в церкві.

В умовах феодалної роздрібненості та послаблення центральної влади, що відбувалися в період правління короля Андрія II (1205-1235), який здійснював агресивні походи в Галицьке князівство, а також на Візантію в складі четвертого хрестового походу, що виснажило королівську казну. Феодали захопили при Андрієві II найбагатші джерела доходу і держава фактично розпалася на окремі незалежні від центральної влади володіння. Ці права феодалів були закріплені у зводі феодалного права – “Золотій буллі”, затвердженій Андрієм II у 1222 році. “Золота булла” була законодавчим оформленням феодалної роздрібненості. Син Андрія II, Бейла IV (1235-1271) зробив спробу зміцнити королівську владу. У зовнішній діяльності він орієнтувався на Польщу та Російську державу. Однак його спроба була перервана татарським нашествям.

У 1241 р. Угорське королівство зазнало руйнівного нападу монголів. Татарський наїзд на Угорщину (1241) відбувся через карпатські перевали і доценту зруйнував Закарпаття.

Військо короля Бейли IV (1235-1270) було розбите – й загарбники вдерлися до внутрішніх районів Угорщини. Внаслідок монголо-татарської навали країна була спустошена, міста зруйновані, розпочався голодомор, від якого загинуло близько мільйона чоловік. Татари спустошили південно-західну частину Словаччини і центри гірських розробок – Банську Бистрицю, Банську Штявницю, Пуканець, Крупину та ін. Однак у гірських районах, де словацьке населення становило більшість, монголо-татари завдали значно менших збитків. У словацьких землях у цей період посилюється німецька колонізація.

Словацькі землі на початку XIV ст. фактично були розділені на дві частини. *Неофіційним правителем західних областей став магнат М. Чак (1260-1321) з Тренчина, а східний регіон контролював великий землевласник О. Абі.* Однак уже першому королю з нової правлячої Анжуйської династії *Карлу I Роберту (1308-1342)* вдалося, спираючись на підтримку шляхти та міських патриціатів, подолати сепаратизм феодалної опозиції і зміцнити королівську владу.

В Угорській державі відбулися значні соціально-економічні зрушення: завершилося формування системи феодалної залеж-

ності, зміцнили великі феодальні господарства, прискорився розвиток міст і торгівлі. Відсутність протягом досить тривалого періоду руйнівних війн, епідемій тощо, господарське піднесення та інші чинники сприяли збільшенню населення королівства. *Переважну частину людності словацьких земель становили залежні селяни, які відробляли феодальну ренту, сплачували “церковну десятину”, а з XIV ст. й т. зв. “дев’ятину” – натуральний державний податок.* Однак османська загроза, що виникла на півдні країни, спричинила введення нових повинностей і посилення панщини. Так, у 1397 р. був запроваджений і спеціальний податок, кошти від якого йшли на організацію оборони від османів. У словацьких землях будувалися кам’яні фортеці, засновувалися нові міста, загальна кількість яких сягнула в XIV ст. кількох десятків. Багато міст домагалися автономії в управлінні та судочинстві.

Наявність багатих родовищ корисних копалин, позитивні зміни в економічних відносинах сприяли прискоренню розвитку словацьких земель: зростав видобуток срібла, золота й міді; розвивалися господарство й торгівля в таких містах, як Банська Бистриця, Банська Штявниця, Нова Баня, Кремниця, Левоча та ін. Так, у другій половині XIV ст. дістав продовження торговельний шлях на північ від Дунаю до Ступави, а звідти – до Брно й Праги, завдяки чому виникло торгове місто Жиліна.

Розвиток торгівлі й поширення грошової ренти вимагали впорядкування монетної системи Угорського королівства. В обігу тут були як іноземні, так і власні металеві гроші. Однак вага монет, що карбувалися зі словацького срібла, постійно змінювалася. З ініціативи Карла II була впроваджена нова єдина грошова система. У Кремниці почали карбувати золоті дукати й срібні динари.

Дальший розвиток Угорського королівства був пов’язаний з правлінням *Лайоша I (Людовик Анжуйський Великий) (1342-1382).* Саме в цей період міщани словацького походження були зрівняні в правах з німцями в Жиліні та інших містах.

Після смерті Лайоша I, який не залишив наступника, королівство знову пережило період анархії, викликаної боротьбою за трон. Після тривалої боротьби, в 1387 р. королем Угорщини став син німецького імператора й чеського короля Карла IV – Сигізмунд Люксембурзький, одружений з дочкою Лайоша I – Марією. Новий король намагався зупинити експансію Османської імперії, яка після поразки сербів на Косовому полі (1389 р.) фактично стала межувати на півдні з Угорщиною, проте зазнав поразки і сам ледве не потрапив у полон.

Для ведення війн королі потребували грошей. Коли їх не вистачало, вони позичали гроші у можновладців, віддаючи під за-

ставу цілі міста й регіони. Так, Сигізмунд заставив Братиславу й Нітру моравським графам, тринадцять королівських міст відійшли польському королю і т. ін. Шляхта була невдоволена такою політикою, в Нітрі з цієї причини навіть спалахнуло повстання.

Наприкінці XIV ст. у гірській частині словацьких земель розпочалася волоська колонізація. Скотарські племена волохів, які перебували на родоплемінному етапі розвитку, прийшли сюди з Карпат. Волохи залишалися вільними людьми, проте мусили сплачувати “дев’ятину” худобою, яку вони випасали на землях місцевих феодалів. З часом волохи осіли в цій місцевості й частково асимілювалися місцевим населенням.

СТАНОВИЩЕ НА ЗАКАРПАТТІ

У XIII-XIV ст. на Закарпатті замість системи засік почали будувати замки, здатні витримати тривалу облогу. У зв’язку з цим поглибився процес феодалізації; з королівських угідь утворилися магнатські латифундії, що частково існували до XX ст. Одночасно на Закарпаття поширилася комітатська територіально-адміністративна організація. Закарпаття входило до складу таких жуп (Мармарош, Уґоча, Берег, Унг, Земплин, Шариш, Спиш), що простягалися ще далі на південь й обіймали частини угорської, словацької й румунської етнографічних територій.

Український елемент становив меншість серед феодальної верстви. Мукачівська доміна була надана за чергою двом зятям угорського короля Бейли IV (1235-1270) – князеві Ростиславові Михайловичу чернігівському та князеві Леву Даниловичеві Галицькому.

У 1315-1320 р.р. група магнатів північної Угорщини, ворожих до Анжуйської династії, зробила спробу покликати на угорський престол, князя Андрія або Лева Юрійовичів, що по жіночій лінії походили від Арпадовичів.

У 1393-1414 рр. паном Мукачівської домінії та наджупаном Березького комітату став князь Ф. Корятович із зукраїнщеного литовського роду. Місцева традиція бачила в Корятовичеві носія української колонізації Закарпаття.

У першій пол. XV ст. Мукачівською домінією володіли сербські князі Стефан Лазарович і Юрій Бранкович. Після цього слов’янський і православний елемент зник серед аристократії на Закарпатті. Автохтонне українське населення було зведене до кріпацької маси, що з неї виділялася малочисельна дрібна шляхта і пригнічене духовенство. Дещо полегшив долю кріпаків енергійний угорський король Матвій Корвін (1458-1490).

З половини XIII і до кінця XV ст. Закарпаття охоплюють два колонізаційні рухи: зі сходу – т. зв. волоський та із заходу – німецько-словацький. Волохами на Закарпатті були не виключно румуни, а румунсько-українське пастуше населення, що з Семигороду осідало на закарпатських гірських долинах і тут, як і на північному боці Карпат, заснувало свої поселення.

Німецька колонізація, що прийшла після татарського нападу, не зупинилася на Спиші, де існував союз 24 самоуправних німецьких гірничо-торгових міст («Срібна земля»). На самому Закарпатті виникло ряд міст за німецьким правом, між ними Пряшів, Бардіїв, Берегове, Севлюш, Хуст й ін. Паралельно йшла хліборобська колонізація за німецьким правом, у якій брало участь і місцеве населення. Одночасно переселялися на схід і словаки, що дало початок поступовій словакізації західного Закарпаття.

Позбавлені політичного самоуправління і привілейованих станів, закарпатські українці зберегли свою народність насамперед завдяки релігійній відокремленості. Східне християнство ширилося на Закарпатті, мабуть, ще з часів його приналежності до Болгарії. Але відомості про організовані центри церковного життя походять тільки з пізнішої доби.

У XIV ст. між закарпаськими монастирями вирізнялися два: св. Миколая на Чернечій горі біля Мукачева і св. Михайла в Грушеві на Мармарощині. З 1491 р. походить перша документальна згадка про православну єпархію в Мукачеві.

РУХ “БРАТИКІВ”

І БОРОТЬБА ЗА МАДЯРСЬКУ КОРОНУ В XV СТ.

Відомості про розгортання гуситського руху в сусідній Чехії швидко досягає Словаччини. Поширенню гусизму сприяли словацькі студенти, що навчалися в Празі, а також мовна близькість і різноманітні культурно-господарські контакти між населенням обох земель. Ще один канал поширення інформації про чеську революцію був пов'язаний із зовнішньополітичною діяльністю угорського короля *Сигізмунда (Жигмонда) Люксембурзького* (1387-1437), який на початку століття намагався повторити досягнення свого батька – імператора Карла IV у західному напрямі. В 1411 р. Сигізмунд був обраний німецьким королем, а в 1420 р. – чеським; у 1433 р. він коронувався в Римі й став імператором.

Угорщині це не принесло користі, оскільки Сигізмунд витрачав кошти з королівської скарбниці для здійснення своєї імперської політики, і насамперед на боротьбу з гуситами. Так, під його проводом були здійснені кілька воєнних походів з метою бо-

ротьби з гуситськими “єретиками”. Всі вони завершилися поразками, а *таборити, переслідуючи залишки військ Сигізмунда, неодноразово (1422, 1423, 1428, 1432) вторгалися до словацьких володінь угорського короля. У 1432 р. загони таборитів оволоділи Трнавою та іншими фортецями й замками на західнославацьких землях, а в 1433 р. під їхнім контролем опинилися всі міста центральної Словаччини. Слід зазначити, що прийшло чеське воїнство не завжди було лише носієм прогресивного гусизму. Нерідко воно влаштовувало в населених пунктах галасливі бешкети, здійснювало пограбування, що обурювало місцеве населення. В цілому ж зміцнені чеськими таборитами громади відігравали роль опорних пунктів антифеодальних рухів словацького населення.*

У 20-30-х роках XV ст. у словацьких землях під впливом гуситських ідей посилювався рух міського населення проти засилля німецького патриціату в органах самоврядування. Після поразки в битві при Ліпанах (1434) у східних регіонах словацьких земель оселилися чеські таборити. Саме вплив переселенців з Чехії започаткував у середині 40-х років поширення таборизму, ідеї якого наслідував словацький рух “братиків” (назва походить від словацького “bratřík”; множина – “bratrici” – братики), серед учасників якого переважали вихідці з незаможних прошарків сільського та міського населення. Ситуація ускладнилася настільки, що угорські Державні збори були змушені (1449) звернутися до папи Римського з проханням надати Угорщині допомогу в боротьбі з чехами, які сприяють поширенню гусизму серед словаків. Рух “братиків” був спрямований проти угорських феодалів, яким належала більшість земель у Словаччині, проти католицького духовенства та німецького патриціату міст. Форми цієї боротьби були різноманітними: селянські повстання в ряді волостей, виступи гірників, вигнання німецького патриціату з деяких міст, захоплення католицьких монастирів та ін.

Розгортання руху “братиків” у Словаччині збіглося в часі з династичними змаганнями за угорську корону, викликаними смертю Сигізмунда, між австрійськими Габсбургами, польськими Ягеллонами та угорськими магнатами. Вдова короля Альбрехта II Габсбурга (1437 – 1439) Єлизавета, захищаючи інтереси малолітнього сина Ладислава (Ласла), звернулася за підтримкою до моравського шляхтича Яна Іскри з Брандиса. Разом з ним до словацьких земель прибуло кілька тисяч колишніх гуситських воїнів, які досить швидко взяли під контроль значну частину території країни. В цей час Я. Іскра спирався на патриціат заможних гірських міст і вміло використовував антифеодальні настрої словацького руху “братиків”. Коли позиції Я. Іскри значно зміцнилися, лідер мадярських магнатів Янош Гуняді призначив

його в 1440 р. жупаном словацьких міст Бардіїв, Кошиці, Левоча та Кремниці. Протягом усього періоду правління обраного на угорський престол *Владислава (Ласло I) Ягеллона* (1440-1444), Іскра стояв на сторожі інтересів Єлизавети та її сина Ласла. Після загибелі Владислава в бою з османами (це сталося під Варною) Державні збори призначили королем Угорщини немовля *Ласла (Ладислава) V* (1444-1457), який перебував на той час у полоні в імператора Священної Римської імперії Фрідріха III. До звільнення Ласла V правителем було обрано магната Я. Гуняді, оточення якого в 1452 р. домоглося усунення Я. Іскри з усіх посад, позбавивши його маєтностей. Але після повернення короля Ласла V з полону Я. Іскру було покликано на службу, йому повернули конфісковане майно. У 1453 р. Я. Іскра під тиском мадярських магнатів змушений був залишити Угорське королівство, проте його *військо, побудоване за таборитським зразком (20 тис. вояків) на чолі з капітаном П. Аксамитом з Кошева, перейшло на бік “братиків”, а укріплені табори “іскрівців” перетворилися на центри антифеодального руху словацьких селян.* У період піднесення руху (1453-1458), який охопив практично всю Словаччину, “братики” контролювали понад 30 міст і замків, у тому числі Бардіїв, Бороч, Кежмарок, Кошиці та ін. Повстання набуло такого загрозливого характеру, що феодальна верхівка змушена була звернутися за допомогою до Я. Іскри, який у 1460 р. знову повернувся до Словаччини. У 1458 р. об'єднані сили короля та угорських магнатів у битві, що відбулася поблизу Шаришського Поточу, завдали повсталим нищівної поразки, після чого розпочався загальний занепад руху. Останні загони “братиків” були ліквідовані в 1467 р. в західнословацьких фортецях Костелянах та Святого Петра, а на початку 70-х років рух було остаточно придушено.

Зміцнення центральної влади в Угорському королівстві відбулося за правління *короля Матіяша Гуняді I Корвіна* (1458-1490), який зміцнив апарат управління (насамперед канцелярію та казначейство), провів судову реформу й створив постійне наймане королівське військо. Завдяки цим та іншим заходам Корвін зміг проводити незалежну від магнатів політику. Вдало завершилися й переговори з Я. Іскрою, який після повернення до Словаччини (1460) об'єднав розрізнені загони “братиків”. Згідно з досягнутою домовленістю, воїнство братиків мало отримати грошову винагороду й залишити словацькі землі або ж перейти на службу до короля Матіяша. Сам Я. Іскра дістав титул барона у Трансільванії та грошову винагороду в 400 тис. форинтів.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У XV ст. Угорська держава формується як станово-представницька монархія. Її особливості визначалися специфікою станової структури мадярського королівства. Міські стани через свою слабкість не могли бути опорою королівської влади в боротьбі проти магнатів, не могли забезпечити необхідний рівень незалежності від свавілля великих феодалів. Король шукав підтримки у шляхти, надаючи їй дедалі більше прав і привілеїв, внаслідок чого дворянство сформувалося в досить численний і потужний стан. Угорська станова монархія склалася в протиборстві трьох складових: королівської влади, магнатів та шляхти. Посилення чи послаблення королівської влади залежало від ставлення до неї різних угруповань феодалів, що постійно ворогували.

Вищим представницьким органом у королівстві були Державні збори, історія яких ведеться з 1437 р., коли в Буді зібралися представники дворянства й духовенства. У 1445 р. тут з'явилися депутати від міст. Державні збори мали законодавчі функції, встановлювали податки й обирали королів. З'їзди збиралися щорічно: магнати отримували персональні запрошення, а представництво шляхти забезпечували дворянські комітати.

Процес формування основних станових структур в Угорському королівстві тривав до XV ст. Більшість населення країни становило *селянство*, правовий стан якого був досить строкатим, а статус визначався походженням, а також тим, у чиїх володіннях селяни мешкали. Трохи кращим було становище селян, що проживали в королівських землях і т. зв. "госпитів", які займалися землеробством на пільгових умовах. Водночас простежувалася загальна тенденція до зниження статусу вільних селян. Однією з найважливіших ознак правового статусу залишалася військова служба, від якої можна було в разі необхідності відкупитися.

Привілейований прошарок суспільства становили *військові*. Служити у війську могли як вільні мадяри, так і представники словацької, хорватської та іншої знаті. За наказом короля вони були готові виступити в похід під проводом королівських іспанів, на відміну від "сервієнтів", які постійно перебували при дворі короля. Через певний час військові переходили до феодалного стану. В боротьбі проти племінної знаті король Іштван I спирався на іноземців (здебільшого німців). До країни прибували рицарі та місіонери з німецьких земель, які відіграли помітну роль у формуванні нової знаті й різних державних інституцій.

Розподіл земельних угідь у королівстві постійно змінювався. В період міжусобного феодалного розбрату, якому поклав кінець

король Андраш II (1205-1235), з'ясувалося, що королівський земельний фонд істотно скоротився, а створена Іштваном I система королівських комітатів остаточно занепала. До рук магнатів потрапляли не лише окремі комітати, а й цілі регіони королівства. *Все це було наслідком того, що, на відміну від інших європейських країн, правителі Арпадської династії жалували землі своїм васалам без усяких умов і довічно.* Внаслідок цих процесів деякі магнати стали фактично незалежними від центральної влади. В цей період кількість повністю залежних селян дещо зменшилась, водночас зросла кількість напіввільних селян, які працювали на орендованих землях і виконували феодалні повинності. У XIII ст. з'явилося багато селян, які здобули право після виконання всіх феодалних повинностей переходити на інші землі. Всі піддані в країні мали обов'язки перед державою, феодалами й церквою, якій віддавали "десятину" з урожаю. Ті, хто працював на державних і королівських землях, сплачували натуральний податок – до 20% від урожаю. Селяни на землях феодалів відпрацьовували повинності й сплачували натуральний оброк.

У сільськогосподарському виробництві важливе місце відводилося *скотарству*, яке інтенсивно розвивалося на словацьких землях уже в XV ст. Цьому певною мірою сприяло переселення сюди волоських племен. Волохи-скотарі випасали худобу на високогірних луках і сплачували феодалам десяту частину від своїх прибутків. З метою урегулювання правового статусу селянства король видав спеціальний декрет (1351). У цьому документі селянські повинності на користь феодала вперше були регламентовані в межах усього королівства.

Угорські королі в XIV-XV ст. послідовно проводили політику, спрямовану на підтримку дворянства, розраховуючи на нього в боротьбі з магнатами. Декрет від 1351 р. закріплював права та привілеї дворянства й фактично підводив ризику під його оформленням в єдиний стан. Відтоді шляхта за підтримки короля могла ефективніше захищати свої інтереси. Цим завданням також служили дворянські комітати (виникли в XIII ст. замість королівських). Шляхті надавалося право в межах комітатів мати власний суд, адміністрацію, фінанси, збройні формування. Вищим органом комітату були збори. Очолював комітат призначений королем ішпан.

Важливою галуззю економіки в словацьких землях було *ремісництво*. Якщо в XII ст. ремесла були зв'язані з сільськогосподарським виробництвом (ковальство, гончарство, теслярство та ін.), то вже з XIII ст. ремісники працювали переважно в передмістях, або в містах, які стали центрами торгівлі. У XV ст. реміснича справа почала регламентуватися певними правилами. Вдосконалювалася цехова організація, збільшилась кількість реме-

сел. Словацька земля славилася виробами зі скла, кришталю, золота, срібла, заліза й дерева.

Уже в XIV ст. словацькі землі стають одним із центрів гірничої справи в Європі. Тут постійно зростав видобуток залізної руди, міді, цинку, срібла й золота. Здавна в гірничому виробництві у глибоких шахтах застосовували енергію водяних коліс, насоси для відкачування ґрунтових вод. При виплавці заліза повітря подавалося в доменні печі механічним способом.

З метою розвитку міст угорські королі запрошували німецьких торговців і ремісників, надаючи їм всілякі пільги. Самоврядування міст здійснювалося на засадах “німецького права”, а міський патриціат здебільшого складався з німців. Однак уже в другій половині XV ст. завдяки поживленню господарської діяльності в містах зростала питома вага словацького населення, з якого формувалися основні прошарки робітничого люду. *Існування привілеїв для німців та нерівність словацького населення викликали невдоволення, що призводило до зростання соціальної напруженості в містах.*

Для XV ст. характерним залишалось прагнення феодалів підпорядкувати собі міста, які здебільшого (крім королівських міст) не були захищені від свавілля магнатів. З метою протидії зазіханням угорських феодалів і захисту власних інтересів словацькі міста об’єднувалися в союзи. Так, у 40-х роках XV ст. Кошиці, Левоча, Пряшів, Бардіїв і Сабінов створили “союз Пентаполітана” (п’яти міст).

У першій половині XV ст. міста Словаччини переживали економічну кризу: зменшилися видобуток руди та виплавка металів. Поверхневі рудні горизонти вичерпались, а для закладання нових глибинних шахт не вистачало необхідних коштів. Зменшення видобутку срібла й золота негативно позначилося на стані державної скарбниці. Водночас добуток у словацьких землях контрабандою надходило до Італії.

Поліпшенню економічного становища словацьких земель сприяла діяльність Я. Турзо. Завдяки цьому підприємцю було збільшено видобуток міді в Банській Бистриці. З метою розвитку гірничої справи в краї були залучені кошти німецького ділка Фуггера й “Товариства з видобутку руди та виплавлення срібла й міді”. Невдовзі словацькі землі стали одним із провідних центрів мідного виробництва в Європі.

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА 1514 РОКУ

У 1514 році угорським кардиналом Бакочем був організований хрестовий похід проти турків. Учасникам цього походу – селянам – обіцялась свобода та винагорода. Феодали, незважаючи

на явну загрозу турецької навали, забороняли селянам брати участь у поході, повертали їх, карали смертною карою. Селяни, зібрані у велике військо (на початку 40 тис.), виступили проти угорських феодалів. У квітні 1514 року уже 60-тисячна армія хрестоносців, очолювана шляхтичем Дьордем Довжею, виступила проти феодалів. Уперта і жорстока боротьба тривала кілька місяців. У серпні 1514 року об'єднаним силам феодалів під керівництвом Яна Запольського (йому належала майже половина Словаччини) вдалося придушити повстанців. Дьордь Довжа та інші учасники були жорстоко замучені. Придушення повстання супроводжувалось введенням жорстокого кривавого законодавства. Юридично розправу над селянами оформив угорський сейм у жовтні 1514 року, де був обговорений і запроваджений новий кодекс законів – “Трипартитум”, автором якого був юрист Стефан Вербеці (із Вербівця). Згідно з новим законодавством були скасовані будь-які юридичні обмеження для феодалів на право володіння своїми сільськими й міськими підданими, встановлювався фіксований мінімум грошової натуральної ренти. Селяни втратили рештки особистої свободи й перетворилися на кріпаків, прирівнювалися до становища рабів. До поняття «угорський народ» не входили селяни, а лише магнати, вище духовенство та шляхта. Водночас згідно з новими правовими нормами шляхта могла не сплачувати податків і захищати набуті привілеї. Новий кодекс набув чинності і в словацьких землях та на Закарпатті і залишився основою угорського станового законодавства до 1848 року.

Жорстоке придушення селянського повстання 1514 року і введене після цього криваве законодавство призвели до глибокого занепаду, який охопив усі землі Угорщини і до її поразки з турками.

Важкі умови праці й нещадна експлуатація спонукали словацьких шахтарів до повстань. Гірники вимагали підвищення заробітної плати й запровадження контролю міської влади над цінами на продукти харчування. У середині травня 1525 р. шахтарі Банської Бистриці відмовилися працювати й незабаром домоглися підвищення заробітної платні. Активізувалися гірники Кремниці й Банської Штявниці, які змусили господарів підвищити оплату за свою працю. Восени того ж року було створено союз майже усіх міст – центрів з видобутку руди в Словаччині. Крім збільшення платні, шахтарі вимагали матеріального забезпечення хворих, сиріт і вдів, дотримання міськими й королівськими властями прав гірників.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

Офіційною мовою в Угорському королівстві, до якого входили словацькі землі, вважалася латина. *Словаки використовували декілька мовних діалектів, відмінності між якими з часом зростали.* Проте консолідуючим елементом виступала компактність розселення словаків, які відрізнялися від угорців і німців своєю мовою та культурою.

Мовні або літературні словацькі пам'ятки середньовічної доби історичній науці невідомі. Провідним центром культури була Нітра, де існував шкільний навчальний заклад. *Книги в словацьких землях видавалися тільки по-латинськи.* Лише послідовники гуситів у релігійних проповідях уживали чеську мову. В цілому події та ідеї революції в Чехії справили значний вплив на розвиток словацької культури й відбилися в піснях та народному епосі.

Терени Словаччини, що у X-XV ст. входили до складу Угорського Королівства, були ще за часів Іштвана Великого поділені на комітати. Найдавнішими центрами були Пресбург (Братислава), Нітра, Тренчин, Абов-Новоград і Земно (Земплін). Поступово тут сформувалося суспільство, в якому верхівка була мадярською, натомість королівські дружинники, яких називали, значною мірою були змадяризованими слов'янами. Саме вони у XIII-XIV ст. стали основою формування шляхти. У X-XIII ст. на ці землі поширюється німецька колонізація, виникають поселення на основі німецького права, але водночас формуються перші самоврядні словацькі громади. Складання великої земельної власності спричинило виникнення магнатських володінь, які іноді були незалежними від центральної влади. Так, Матуш Чак майже самовладно правив західною Словаччиною до 1321 р.

З розвитком ремесла й торговельних центрів у XIII ст. починають підноситись і здобувати привілеї міста Трнава, Зволен, Нітра, Банська Бистриця, Тренчин, Пресбург, у східній Словаччині – Кошице. З 1330 р. у Кремниці карбували золоті дукати. Міста, за винятком Спиських королівських міст, діяли на німецькому праві; з кінця XIV ст. починає зростати вплив словаків у містах. Зокрема в Жиліні з 1381 р. за королівським наказом половина місць у міській раді мала належати словакам.

Поширення на Словаччину гуситського руху, перебування гуситських військ призвело до заворушень у Банській Бистриці, Трnavі, Скаліці, Пресбурзі. У ході боротьби за угорський престол після смерті Альберхта II Габсбурга 1440 р. та під впливом ідей гуситів у Словаччині виник рух під проводом *Яна Іскри*, колишнього командира найманої королівської варті. Він опанував

спочатку декілька гірничих міст, а пізніше майже цілу Словаччину. До нього приєдналися чимало селян-втікачів, прибічників таборитів, яких називали “братиками”. Рух був придушений лише 1458 р., а окремі осередки опору трималися до 1467 р.

У культурному розвитку словацькі землі опинилися на межі західноєвропейської цивілізації, але на північному сході, в місцях розселення русинів (українців), був помітний вплив східного християнства. Головним культурним центром словацьких земель була Нітра, де вже існувала капітульна школа. З розвитком міст у них з'являються школи, вихованці яких могли продовжити навчання в університетах Європи. Мовами викладання у капітульних та міських школах були латина та німецька, якою розмовляла міська верхівка. Міські школи діяли у Банській Бистриці, Банській Штявниці, Кошицях, Кежмарку, Михайлівцях, Тековському Градку. У другій половині XV ст. діяв університет у Пресбурзі – *Академія Істрополітана*.

В архітектурі з другої чверті XIII ст. відбувся перехід від романського стилю до готики, а у XV ст. – до ренесансу. Постійна зовнішня небезпека спонукала до спорудження кам'яних замків, які з'явилися у Пресбурзі, Нітрі, Спиші, Тренчині. У містах будувалися розкішні будинки патриціату, громадські споруди, костели. На живописі, особливо у середньословацьких гірничих містах, були відчутними впливи італійських майстрів, а з XV ст. – віденської малярської традиції. Осередком розвитку готичного стилю стали Спиські міста, які 1412 р. разом з Любовльськими землями і замком у Подолинцю були Сигізмундом Люксембурзьким віддані у заставу Владиславу Ягайлу і залишалися під владою Польщі до 1769 р.

Наприкінці середньовіччя поступово набирало сили усвідомлення словацьким населенням своєї окремішності, хоча цей процес не міг спиратися на традицію державності. В умовах посилення турецької небезпеки з'явилась орієнтація на Угорську державу, особливо серед шляхти, яка розмовляла словацькою мовою, але віддавала перевагу становій монархії. Література у Словаччині продовжувала розвиватись на підставі латини, але впливи Реформації спричинили застосування чеської мови у церковній службі. У релігійних пам'ятках західної Словаччини поширилися впливи словацької народної мови, яка відбилась в молитвах, гімнах, уривках з євангелій. Важливими центрами освіти були монастирські школи, зокрема орденів премонстрантів, августинців та домініканців, де могла навчатися й світська молодь.

У XIV ст. в Угорському королівстві поступово поширювалася *освіченість*. У цей час в усіх регіонах функціонували школи, які закладалися й утримувалися містами або громадами. Вони готу-

вали не лише священнослужителів, а й світських освітян. Вищу освіту словаки здобували переважно в університетах Праги, Відня і Кракова. В другій половині XV ст. з ініціативи єпископа Я. Вітеза виник університет у Братиславі – “Академія Істрополітана”, проте його діяльність невдовзі припинилася.

Значні здобутки в цей період були досягнуті в галузі *архітектури*. В XI-XII ст. були збудовані численні замки, князівські палаци й церкви, переважно в романському стилі. До наших днів збереглися храм Св. Марії поблизу Нітри, замок у Спиші тощо.

У XIV-XV ст. в Угорщині запанував *готичний стиль*. Для забудови міст здебільшого запрошувалися майстри з-за кордону, хоча працювало чимало й місцевих: *Штефан з Кошиць, Ян з Пряшева* та ін. Відомими пам'ятками готики цього періоду є *костели в Банській Штявниці, каплиця Св. Катерини у Братиславі, Списький, Нітрянський і Тренчинський замки*. У другій половині XV ст. в стилі раннього Ренесансу будуються палаци та міські ратуші в містах Спиш, Нітра, Жиліна тощо.

У XIV ст. в словацьких землях розвиваються живопис і скульптура. Справжніми центрами мистецтва стали Спиш, Тренчин, Нітра, Кошице та інші міста, в яких працювали малярі, різьбярі по дереву й каменю та скульптори. Так, *Павел з Левочі вважається* представником пізньої готики, однак у його творах простежується тенденція до зображення живих істот, виразу на обличчях, ознак руху. Найвизначнішою роботою Павла є головний вівтар у костелі Св. Якуба в Левочі.

Діяльність короля Карла Роберта, який наділяв словацькими землями своїх родичів з Італії, сприяла розвиткові культурних зв'язків Словаччини з іншими країнами. З тих часів зберігся настінний живопис з алегоричними зображеннями коронації Карла в Спишському соборі (1317).

З кінця XIV ст. зріс вплив чеської живописної школи, зразком якої є настінний живопис у *церкві Св. Якуба в Левочі* та ілюстрації рукопису священика *Михайла з Трнави*. З початку XV ст. посилюється вплив французької та віденської шкіл живопису.

Оцінюючи *розвиток культури в словацьких землях у X-XIV ст.*, варто зазначити, що він відбувався досить повільно. Це зумовлювалося відсутністю у словаків власного політичного центру, а також їхнім провінційним становищем в Угорському королівстві.

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ ГАБСБУРГІВ (XVI–XVII ст.)

- Словацькі землі в складі монархії Габсбургів
- Османська навала та її наслідки
- Реформація та контрреформація на словацьких теренах
- Словаччина в період османсько-габсбурзького протиборства
- Становище на Закарпатті
- Становлення словацької культури

Рекомендована література

- История южных и западных славян: В 2 т. – Москва, 1998. – Т. 1.
История Чехословакии: В 3 т. – Москва, 1956. – Т. 1.
Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней. – Москва, 1988.
Краткая история Венгрии: с древнейших времен до наших дней. – Москва, 1991.
Словацкая литература от истоков до конца XIX в.: В 2 ч. – Москва, 1997. – Ч. 1.
Теорія та історія світової та вітчизняної культури: Курс лекцій. – Київ, 1992.
Хрестоматія по истории южных и западных славян: В 3 т. – Минск, 1987. – Т. 1.
Kováč D. Dejiny Slovenska. – Bratislava, 1998.
Dokumenty slovenskej národnej identity a štatností. – Bratislava, 1998.

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ МОНАРХІЇ ГАБСБУРГІВ

Ще в середині XV ст. словацькі землі перетворилися на арену боротьби між династіями польських Ягеллонів, австрійських Габсбургів та представниками мадярських магнатів, які претендували на трон Угорського королівства. Занепад міст, погіршення становища усіх верств населення викликали масові протести. В Угорщині тривав процес подальшого закріпачення селян. Так, закони, що обмежували свободу пересування, було доповнено актом про переслідування за переховування втікачів. Повстання гірників у Банській Бистриці в 1525-1526 рр. за своїм розмахом і організованістю стало найбільшим соціальним виступом у регіоні.

Поразка, завдана мадярському війську османами під Могачем 29 серпня 1526 р., виявила не лише слабкість Угорського королівства, а й призвела до загибелі угорсько-чеського короля Лайоша II. На звільнений угорський престол претендували династії Ягеллонів і Габсбургів, які згідно з договором від 1515 р. визначали правонаступництво на чеський та угорський трони. В договорі зазначалося, що в разі смерті Владислава Ягеллона трон мав перейти до Габсбургів. На угорську корону претендував також воєвода Трансільванії Янош Запольський.

У жовтні 1526 р. в місті Токай на зборах угорської шляхти прибічники Я. Запольський проголосили його королем Угорщини. *Оскільки більша частина маєтностей магната розташовувалася в словацьких землях, його нерідко називали “словацьким королем”, а воїнів його війська – “словацькими гайдуками”.* Водночас угорські Державні збори обрали мадярським монархом Фердинанда I Габсбурга (1527-1564), який уже володів чеською короною. Вступивши на престол, він значно розширив територіальні володіння Габсбургів, до яких увійшли Хорватія, Славонія, Задунайська Угорщина та словацькі землі.

Фактично в Угорському королівстві було два правителі, які повели між собою боротьбу за владу. Однак у 1538 р. королі-суперники уклали угоду про взаємне визнання легітимності й поділ території королівства. Західна частина країни відійшла Фердинандові, східна – Я. Запольському. Після смерті Запольського (у нього на момент укладення угоди не було наступника) Східна Угорщина мала перейти до Габсбургів. Однак незадовго до смерті східного правителя (1548) у нього народився син Я. Жигмонд, що створило передумови для продовження суперництва за трон. Мадярських магнатів підтримала Османська імперія.

У ході протиборства Фердинанд I, який на той час розв'язував проблеми в чеських і німецьких володіннях, не встояв перед тиском османів й у 1547 р. був змушений підписати принизливий мирний договір, згідно з яким Угорщина визнавала право турків на захоплені нею раніше угорські території й зобов'язувалася сплачувати султанові данину. Територію країни було поділено на три частини: центральна відійшла до османів, східна – до Трансільванії. Лише Західна Угорщина (разом зі словацькими землями) залишалася під владою Габсбургів.

Фактичним розпорядником у своїх володіннях Фердинанд I призначив “капітана гірської Угорщини” Я. Катзіонера. *Становище населення у словацьких землях було не набагато кращим, аніж в інших частинах розділеного Угорського королівства, оскільки*

ки імператорські війська грабували місцеве населення майже так само, як і османи. Однак, незважаючи на ці обставини, до західної частини Габсбурзької монархії переселялося багато родин, які шукали тут порятунку від османів. Це призводило до зростання податкового тиску, що, своєю чергою, викликало протести місцевої людності.

Прагнення габсбурзьких правителів зміцнити свою владу в “угорських володіннях” зустрічали рішучий опір угорської та чеської шляхти. До того ж, Відню були відомі плани Османської імперії щодо остаточного загарбання всієї Угорщини. *Становище населення словацьких земель цього регіону, що стали складовою частиною Габсбурзької монархії, було досить важким.* Окрім феодальних повинностей, селяни сплачували до імператорської казни великі податки, несли тягар військового постю.

ОСМАНСЬКА НАВАЛА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Унаслідок нескінченних конфліктів, спустошливих воєн і повстань, що не припинялися впродовж XVI–XVII ст., багато районів Словацького краю зазнали небачених руйнувань і обезлюдніли.

Постійну загрозу для населення регіону становили наскоки османів. Вперше з цією небезпекою людність південної частини словацьких земель зіткнулася в 1529 р., коли османське військо, яке прямувало на Відень, спустошило території в долинах річок Вагу, Грону та Нітри, а тисячі людей потрапили в полон. Відтоді загарбницькі рейди на словацькі території тривали аж до 1683 р., коли османське військо зазнало поразки в битві поблизу Відня. Однак у першій половині XVI ст. наступ Османської імперії тільки починався. У 1541 р. нападники захопили Буду, в 1543 р. – фортецю Естергом – центр угорської римо-католицької церкви.

Після падіння Естергома для османів відкрився шлях до словацьких земель, населення яких відновлювало фортифікаційні споруди та організовувало оборону міст. Саме в цей період у краї збудовано ряд фортець, найбільшою з яких була Нові Замки. Рятуючись від ісламських завойовників, католицькі ієрархи переїхали до Трнави, архієпископ оселився у Братиславі.

Намагаючись повернути втрачені за договором 1547 р. території, Фердинанд I оголосив війну Османській імперії. Однак її наслідки були катастрофічними: після поразки габсбурзької армії в 1551 р. султан приєднав до своїх володінь нові землі. Так, після захоплення у 1554 р. фортеці Філяківський Град на захоплених словацьких землях було створено чотири санджаки

(округи): *Естергомський, Новоградський, Сетанський і Філяківський.* Місцеве населення, яке опинилося під османською владою, було обкладене подушною податтю.

Протягом майже 150 років населення словацьких земель протистояло тиску османів. Після захоплення Портою (1562) земель Центральної Угорщини *словацькі терени (окрім південних) перетворилися на центр життя королівства, а Братислава фактично стала мадярською столицею.* Саме тут відбувалися засідання Державних зборів, розміщувалася державна скарбниця, в замку зберігалися королівські клейноди, а в соборі Св. Мартина відбувалися церемонії коронації угорських монархів.

Турецька навала, наслідком якої було загарбання великої частини території Угорського королівства, *спричинила суттєві зміни в етнічному складі населення словацьких земель.* Під натиском загарбників багато угорців (представники шляхти, купецтва та інших станів) переселялися до підвладних Габсбургам територій, насамперед до словацьких міст – Братислави, Трнави, Кошиць тощо. Серед угорців, які знайшли порятунок на словацьких землях, більшість становили селяни. *Все це призвело до переміщення міжетнічного мадяро-словацького кордону на північ.*

У свою чергу, словацькі селяни, які традиційно мешкали й вели господарство в долинах річок та низинах, рятуючись від жорстоких завойовників, переселялися до важкодоступних гірських регіонів, де вони корчували ліси, освоювали нові землі й будували поселення.

Рятуючись від свавілля османських властей, до південно-західних регіонів словацьких земель у цей період переселилося декілька тисяч хорватських родин. Хорвати-переселенці, як правило, не змішувалися з місцевою людністю, а оселялися окремо, засновуючи власні поселення.

З центральних регіонів Угорщини на словацькі землі мігрувало багато родин мадярської шляхти, які відразу дістали чимало привілеїв: їх звільняли від податків, надавали право торгувати вином тощо. Збільшення населення краю в цілому сприяло розвитку міст.

Водночас змінювався й етнічний склад населення словацьких земель, яке здебільшого було двомовним – німецько-словацьким. У період загострення протиборства між Фердинандом I і Я. Запольським в містах спалахували міжетнічні конфлікти: першого підтримували німці, а другого – словаки. Тому для підсилення “німецької партії” Фердинанд I указом від 1530 р. заборонив переселення словаків і поляків до Бардієва та інших міст.

Після переселення до словацьких земель мадяр (шляхти й представників інших станів) *міжетнічні конфлікти в містах ще*

більше загострилися. В суперечках, що виникали з угорцями, словаки здебільшого знаходили підтримку в німецького населення. Так, конфлікт, що виник у Трнаві, мало не завершився розправою мадярської шляхти над словаками й німцями. Для подолання міжетнічного протистояння в містах імператор Фердинанд I спеціальним декретом зрівняв словаків і німців з угорцями; для злагоди в суспільстві міську адміністрацію мали по чергово очолювати представники різних етносів.

Напруженість у міжетнічних відносинах започаткувала процес самоідентифікації словаків як окремого народу й сприяла пробудженню їхньої національної самосвідомості. Інтенсивнішими й різноманітнішими ставали контакти словаків з населенням сусідніх моравських і чеських земель.

Прагнучи повернути втрачені території, імператор Рудольф II (1576-1608) у 1593 р. розпочав війну проти Османської імперії, яка тривала 15 років. Спочатку австрійські війська здобули кілька важливих перемог: їм вдалося, зокрема, повернути фортеці Філяково, Сечани, Новоград і Естергом. Проте надалі воєнні дії тривали з перемінним успіхом, до того ж словацькі землі в цей період неодноразово спустошували спільники османів – кримські татари.

Під час Тридцятилітньої війни (1618-1648) більшу частину словацьких земель зайняли війська правителя Трансільванії – князя Дьордя Ракоці, які протистояли шведській та австрійській армії під час облоги Брно (1645). У ході війн (1660-1664; 1683-1699), які вела Австрійська монархія з Османською імперією, значна частина словацьких земель потрапила під владу султана.

Угорські магнати, спираючись на підтримку Порти, підняли в словацьких землях чергове повстання проти Габсбургів. Однак поразка османів під Віднем (1683) прискорила їхній остаточний розгром. Крім того, за часів османського панування угорську шляхту було позбавлено всіх земель і майна, десятки тисяч людей у словацьких землях потрапили в рабство. Економіка була дезорганізована й майже цілком зруйнована

РЕФОРМАЦІЯ ТА КОНТРРЕФОРМАЦІЯ НА СЛОВАЦЬКИХ ТЕРЕНАХ

Уже в 20-х роках XVI ст. ідеї Реформації через Чехію та Моравію поширювалися у словацьких землях (у Бардієві 1518 р. чеською мовою вийшов друком “Катехізис Мартина Лютера”), а в середині століття дістали офіційне визнання в “гірських містах” Словаччини. Оскільки у складі місцевого населення досить

численною і впливовою була німецька діаспора, вчення Лютера тут швидко набуло популярності. З поширенням Реформації пов'язані й виступи соціальних низів (здобули масову підтримку рух анабаптистів, виступи гірників на словацьких рудниках у 1525-1526 рр.). За цих умов з ініціативи дрібного й середнього дворянства, наляканого швидким зростанням німецького впливу на першому етапі поширення реформаційних ідей, Державні збори в 1525 р. прийняли закон про знищення або вигнання з території Угорського королівства всіх прихильників лютеранства. Однак здійсненню цього рішення завадило османське вторгнення та поразка мадяр у битві під Могачем. Після цих подій більша частина королівства перетворилася на театр тривалого воєнного протистояння.

У словацьких землях, як і в інших частинах Угорського королівства, позиції прихильників учення Лютера були досить міцними. Незначний вплив на місцеве населення мали баптисти, "Чеські брати" та кальвіністи, які поширювали свою ідеологію у Південній та Східній Словаччині. Водночас поширення лютеранства створювало певні труднощі для пропаганди ідей Реформації в словацьких землях, оскільки місцеве населення ставилося до нової конфесії як до "німецької віри". За цих умов переважна більшість соціальних низів і надалі дотримувалася католицької віри. Так, серед селян протестантське вчення здебільшого не знаходили прихильників, а їхній перехід до іншої конфесії був здебільшого пов'язаний зі зміною віри їхніх панів. Загалом боротьба за станові привілеї та свободу віросповідання створювала на словацьких теренах сприятливе підґрунтя для поширення реформаторських ідей.

Важливу роль у поширенні Реформації відіграв перехід до протестантизму угорського дворянства, симпатії якого до нового вчення були викликані не стільки прагненням оновити католицьку церкву, скільки наміром створити сприятливі умови для проведення реформ, спрямованих на посилення позицій світських феодалів й обмеження королівської влади. *Ці реформи передбачали також скасування церковної десятини та інших поборів і податкових пільг церкви, конфіскацію частини церковних земель на користь держави; ліквідацію монополії духовенства на освіту тощо.*

З поширенням Реформації мадярське дворянство спрямувало свої зусилля на створення такої церковної організації, яка перебувала б під контролем державної влади і відповідала їхнім інтересам. Саме тому частина представників панівного класу в Угорському королівстві змінила віросповідання. Варто зауважити також, що така радикальна переорієнтація відбувалася в кон-

тексті конфлікту, що розгортався між мадярською верхівкою і Габсбургами, які й у період Реформації відстоювали позиції Римської курії.

Водночас Угорське королівство стало однією з перших країн Центральної Європи, де задовго до засудження протестантизму на Тридентському соборі (1645-1663 рр.) розгорнулася католицька Контрреформація. Так, під тиском Габсбурзької влади Державні збори у 1548 р. ухвалили закон, згідно з яким населення королівства мало повернутися в лоно римо-католицької церкви. Діяльність баптистських общин заборонялася. Наступ Контрреформації очолив архієпископ М. Олаг. *Головним знаряддям Контрреформації став орден єзуїтів, який облаштувався у словацьких землях в середині 80-х років XVI ст.* Саме у володіннях австрійських Габсбургів єзуїти могли розраховувати на всебічну підтримку влади у справі реставрації католицизму. Як і в інших регіонах Європи єзуїти вели тут активну полеміку зі своїми ідеологічними противниками. Особливу увагу вони приділяли підготовці духовенства, а також створенню навчальних закладів, у яких вихідці із заможних родин, передусім місцевої владної верхівки, виховувалися б у католицькому дусі.

Однак у другій половині XVI – на початку XVII ст. центральна влада в Угорському королівстві мала досить обмежені можливості для здійснення Контрреформації. Тому вона намагалася заручитися підтримкою місцевого дворянства, жителів міст та їхніх станових організацій. *В Угорському королівстві в цей період протестантизм був віросповіданням більшості населення.* Насадження католицизму розглядалося владною верхівкою як один із найважливіших засобів для встановлення тут абсолютної монархії під егідою Габсбургів. *За цих умов боротьба за свободу віросповідання перетворилася на боротьбу за збереження містам та шляхтою своїх станових привілеїв.*

Незважаючи на самовіддану діяльність єзуїтів та інших прихильників Контрреформації, яка проводилася з небаченим розмахом, результати її в загальнодержавному масштабі залишалися досить обмеженими. До 20-х років XVII ст. противникам Реформації не вдалося залучити на свій бік дворян і міщан Угорського королівства. Слабкість позицій Римської курії стала особливо очевидною, коли після невдалих спроб відновити вплив католицизму Габсбурги та єпископат королівства вирішили перейти до силових методів. Наслідком цієї політики було об'єднання різних угруповань протестантської шляхти, її зближення з містами.

Внутрішньополітична криза в Угорському королівстві (1606-1608) засвідчила слабкість позицій прихильників Контрреформації і змусила їх піти на певні поступки. Так, право протестантів

усіх станів вільно сповідувати свою віру було закріплено у Віденському мирі (1606), у земських законах, затверджених віденським сеймом (1608), тощо. Про певний рівень впливу протестантизму в межах габсбурзьких володінь королівства свідчить призначення на посаду мадярського палатина (верховний представник станів) євангеліста Ю. Турзо. Завдяки його зусиллям *на зборах делегатів протестантських общин Центральної та Західної Словаччини (1610) було створено синод і призначено суперінтендантів, які очолили територіальні осередки нової конфесії.* На засіданні синоду в Спиському Попраді (1614) було ухвалено рішення про створення протестантських общин у східних районах словацьких земель, де словаки становили більшість населення.

Тиск Контрреформації знову посилювався в 1616 р., коли архієпископом Естерегомським став П. Пазмані. Того ж року помер палатин Ю. Турзо, а на цю посаду знову був призначений католик. Спираючись на єзуїтів, П. Пазмані розбудував систему навчання і виховання священиків, у 1635 р. заклав у Трнаві університет. До єзуїтських закладів освіти приймали дітей заможних шляхтичів. Завдяки цьому до лона католицької церкви було повернуто багато шляхетських родів.

У цілому в Угорщині становище протестантів було значно кращим, аніж на інших землях, де правили Габсбурги. Це пояснювалося кількома причинами. Одна з них – намагання Габсбургів, за умов експансії Османської імперії і внутрішньої нестабільності, утримати свої позиції ціною поступок у релігійному питанні. *Внаслідок цього з Центральної Європи до словацьких земель мігрувало чимало протестантів, які шукали тут порятунку від утисків. Після поразки в битві поблизу Білої Гори (1620) значна кількість чехів різних станів оселилася в Словаччині. Сюди переїхав і видатний педагог Ян Амос Коменський.*

СЛОВАЧЧИНА В ПЕРІОД ОСМАНСЬКО-ГАБСБУРЗЬКОГО ПРОТИБОРСТВА

Унаслідок австрійсько-османських воєн уже в середині XVI ст. словацькі землі було штучно розділено. *Більша частина Словаччини з центром у Братиславі становила основу угорських володінь Габсбургів, а південна її частина разом із відповідними районами Угорського королівства відійшла під владу Османської імперії.* Вона входила до складу Будишинського пашалика, де місцеве населення зазнавало ще більших утисків, аніж на півночі, у габсбурзьких володіннях.

Словацьке населення в другій половині XVI ст. й особливо в

XVII ст. несло на собі головний тягар боротьби проти османської експансії. Водночас у словацьких землях (як і в інших частинах Габсбурзької монархії) сформувалося кріпацтво, що проявилось в збільшенні панщини, грошових і натуральних повинностей, обмеженні права переходу селян, ліквідації общинного самоврядування та ін. На посилення феодального гніту селяни відповідали повстаннями, які найбільшого розмаху набули в східних і південних регіонах словацьких володінь Габсбургів у першій половині XVII ст. (1618, 1631-1632, 1648).

Словацькі землі перетворилися на арену жорстокого воєнного протиборства між Османською імперією і Габсбургами. Вони постійно опинялися в епіцентрі антигабсбурзьких виступів мадярських магнатів і шляхти. Так, саме виступ словаків (1605) у підтримку трансільванського князя І. Бочкаї, який очолював антигабсбурзький рух, став визначальним і сприяв завершенню П'ятнадцятилітньої війни 1593 – 1606 рр. Згідно з Віденським договором (1606) Трансільванське князівство позбавилося “опіки” Габсбургів, потрапивши водночас у васальну залежність від османів. В договорі, укладеному між султаном та імператором терміном на 20 років, фіксувалися території, які входили до складу Османської імперії. Крім того, Рудольф II мусив сплатити одноразову данину в 200 тис. форинтів.

Події, що відбувалися в розділеному на три частини Угорському королівстві (князівство Трансільванія, території, окуповані Портою, та землі, що належали Габсбурзькій монархії), вже на початку XVII ст. визначалися багатовекторною боротьбою. Габсбурги намагалися відвернути від своїх володінь загрозу османської експансії. Водночас угорська феодальна верхівка прагнула відстояти набуті нею права і привілеї. У 30–40-х роках XVI ст. в розчленованому королівстві не припинялася боротьба між магнатами-католиками (підтримуваними Габсбургами) і феодальною верхівкою з протестантського табору в Державних зборах. У цій боротьбі, яка проявлялася не лише в полеміці чи законодавчих актах, а й набувала силових форм (війни, повстання), брали участь дворяни, селяни, ремісники.

Однак імператору Священної Римської імперії (і королю Угорщини) Рудольфу II доводилося протистояти не лише виснажливому османському тискові, а й властолюбним зазіханням рідного брата – ерцгерцога Матіяша. Після раптової смерті трансільванського князя І. Бочкаї (1606) Матіяш – представник імператора в угорських володіннях – за підтримки частини австрійського, мадярського і моравського дворянства, після утворення угорсько-моравської конфедерації (разом зі словацькими землями), домігся врешті-решт у 1608 р. угорської корони. Скори-

ставшись хворобою Рудольфа II, він спочатку посів чеський трон, а потім став імператором, відомим під іменем Матіаш II (1608-1619). Своїм спадкоємцем в Угорському та Чеському королівствах новий імператор призначив католика Фердинанда Штирійського (Фердинанд II, 1619-1637). Це стало однією з причин Чеського повстання (1618-1620), яке призвело до Тридцятилітньої війни (1618-1648).

Водночас Габсбурги, йдучи на певні поступки, не упустили нагоди для відновлення наступу Контрреформації. До того ж, недотримання ними договорів викликало невдоволення угорської шляхти. Тому, коли в Празі спалахнуло антигабсбурзьке повстання (1618), малярське дворянство підтримало цей виступ, а угорський лідер Г. Бетлен оприлюднив у Кошицях маніфест, у якому перелічувались усі порушення Габсбургами обіцянок та укладених ними угод. Повстання поширилося на всі словацькі землі. Уже в жовтні 1618 р. військо, очолюване Г. Бетленом, зайняло Братиславу, де на засіданні Державних зборів його було обрано королем Угорщини (1620-1621). Імператор Фердинанд II, який вів боротьбу з чеською шляхтою, намагаючись виграти час, уклав з Г. Бетленом перемир'я. Перемога Фердинанда II над чехами в битві поблизу Білої Гори (1620) послабила позиції угорського короля. У травні 1621 р. імператорське військо оточило Братиславу й Нітру. Незадовго перед цим були захоплені фортеця Філяково, міста Крупина й Брезно. Однак у битві, що відбулася поблизу Нових Замків (липень 1621 р.), військо Г. Бетлена завдало поразки австрійцям, Трнава й Нітра опинилися під контролем мадьяр. У січні 1622 р. імператор і король Угорщини уклали мирний договір, згідно з яким Г. Бетлен відмовлявся від корони, а угорській шляхті були гарантовані її давні права і привілеї.

Під час Тридцятилітньої війни більша частина словацьких земель опинилася під владою трансільванського князя Дьордя Ракоці I. У 1643-1645 рр. на цих територіях малярська шляхта в союзі зі шведами чинила опір Габсбургам і навіть брала участь в облозі Брна.

Під час австрійсько-османських воєн (1660-1664; 1683-1699) частина словацьких територій перебувала під владою османів, і лише за Карловецьким миром (1699) їх знову було повернуто до складу імперії Габсбургів.

Саме на словацьких теренах у 1678 р. малярські магнати, спираючись на підтримку османів, організували один із найбільших антигабсбурзьких виступів. За короткий час війська повстанців на чолі з Імре Текелі взяли під свій контроль землі Східної та Центральної Словаччини. Однак поразки османської армії під

Віднем (1683), а потім і на угорських територіях ускладнили становище повсталих і прискорили їх остаточний розгром військами імператора Леопольда I (1657-1705). Ватажок повстання – І. Текелі – мусив тікати разом з османами, а габсбурзька армія займала місто за містом. Найдовше оборонявся Пряшів. Захопивши місто, австрійці жорстоко розправилися з учасниками повстання.

У цих умовах угорська шляхта змушена була поступитися Габсбургам. Державні збори (листопад 1687 р.) визнали право австрійської гілки Габсбургів за чоловічою лінією на успадкування угорської корони, а також відмовилися від права на “співправління” – одного з найважливіших привілеїв угорських феодалних станів, що існував з 1222 р. Відтепер Угорське королівство стало спадковим володінням Габсбургів. На словацьких землях, визволених з-під османів, Габсбурги продовжували політику Контрреформації, застосовували проти реформатів репресії.

СТАНОВИЩЕ НА ЗАКАРПАТТІ

Після угорської поразки під Могачем (1526) і поділу Угорщини між Оттоманською імперією, Австрією і Семигородом історія Закарпаття визначалася, з одного боку, турецьким натиском, а з другого – зтяжним суперництвом між Габсбургами і Семигородом. Рівнинні частини Закарпаття часто терпіли від турецько-татарських наїздів. У боротьбі проти них брало участь переважно населення західного Закарпаття, яке тоді перебувало під владою Габсбургів (Пряшівщина та Ужгородщина). Східне Закарпаття належало до Семигороду. Через те Закарпаттю випала доля поля бою, на якому в XVII ст. билися дві сили: угорська шляхта під проводом Семигороду і австрійський абсолютизм зі своїми угорськими прихильниками (повстання С. Бочкая 1604-1606, військово-політичні акції І. Бетлена, Дьордя I і Дьордя II Ракоціїв, Ф.Вешшелені, І. Текелі і зокрема велике повстання Ференца II Ракоці 1703-1711). Особливо активну участь брали закарпатські українці у повстанні Ференца II Ракоці. Внаслідок безперервних воєн, що проходили на Закарпатті, край зазнав господарського руйнування, занепали і німецькі міста. Зате тягар панщини зменшився, а в горах вона навіть не була запроваджена. Це й було причиною припливу нових переселенців з галицького боку, де утиск панщини був більший.

З половини XVII ст. на Закарпатті почалася боротьба між православними і уніатами. Цей конфлікт мав не лише релігійне, але й політичне підґрунтя і був пов'язаний з боротьбою між като-

лицизмом і протестантизмом в Угорщині. Православна церква Закарпаття перебувала в стані занепаду; духовенство було мало-освічене, закріпачене, як і їх вірні; мукачівські єпископи були залежні від угорських кальвінських магнатів, намагалися завести реформаційні порядки в православних парафіях. З другого боку, розпочатий в Угорщині рух проти реформації сприяв також унійним заходам серед православних. Перша невдала спроба заведення унії була зроблена 1612 перемиським єпископом А. Крупецьким на західному Закарпатті, яке було домінією магнатів Друґетів, відомих сподвижників католицької церкви. Унії сприяли згодом єпископи В. Тарасович та П. Партеній Ростопшинський. Наслідком їх заходів була Ужгородська унія 1646 р., на якій українське священство західної частини Закарпаття прийняло католицизм у східному обряді. Під охороною Ракоців у Мукачеві діяв одночасно православний єпископ Й. Зейкан. Багато праці для зміцнення унії доклав єпископ Й. де-Камеліс, родом грек. Твердиною православ'я до кінця XVIII ст. залишилася Марамарощина, яка до 1720 політично належала до Семигороду. Зі смертю останнього православного єпископа Доситея в углянському монастирі унія була запроваджена на всьому Закарпатті.

Незважаючи на політичну відокремленість, духові зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями були тісні. Тут були поширені богослужбові книги київського та львівського друку.

У цей період на Закарпатті розвивалася місцева релігійна література, що своїм характером була частиною української барокової літератури з незначними угорськими та словацькими впливами. Типові жанри цієї літератури – учительні євангелія, легенди й апокрифи, збірки проповідей, полемічні твори (серед них виділяються твори найцікавішого релігійного полеміста кінця XVII ст. М. Андрели-Росвігівського, названого також «закарпатським Вишенським»), літописні записки (наприклад, Гукливський літопис), середньовічні повісті (популярною була Олександрія), вірші та ін. Закарпатське письменство XVII ст. користувалося живою народною мовою. Більшість творів поширювалися в рукописах; перші друковані книги для Закарпаття друкувалися в Трнаві на Словащині. Письменство, як і освіта (монастирські школи), мало наскрізь релігійний характер. Тоді ж розвивалося на Закарпатті будівництво дерев'яних церков, деякі з них збереглися до наших часів.

СТАНОВЛЕННЯ СЛОВАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Війни та повстання XVII ст. спустошили словацькі землі:

ниви були занедбані, а міста обезлюднили. Все це не могло не відбитися й на розвитку культури. Розчленування угорською королівства й утвердження османського панування над його середньою частиною призвели до переміщення центру політичного життя на північ і північний захід. Приплив біженців на словацькі землі, господарське освоєння цих територій спричинили зміни в етнічному складі місцевого населення. Оскільки словаки були активними учасниками всіх війн та станових повстань, що їх ініціювали угорці, в цей період відбувалося “ословачення” міст і витіснення з них німецького елемента. Саме за таких несприятливих умов і відбувався процес формування словацької народності. Вже в XVI ст. у словаків з’являються ознаки етнотериторіального розуміння батьківщини. У 1685 р. вперше зафіксовано назву “Словаччина”. В цей період належність словаків до Угорського королівства була основою їхнього національного світосприйняття, оскільки вони вважали себе складовою угорської політичної та історичної спільноти. Терміни “словак” і “татранський слов’янин” були ознаками селянського стану. Поширення в словацьких землях гуманістичних і ренесансних ідей, зростання міст, зміцнення бюргерства у соціальній структурі суспільства зумовили появу нових елементів у духовному житті словаків. Особливий вплив на розвиток словацької культури справила Реформація. Однак багатства краю зосереджувалися в руках угорської шляхти та німецького бюргерства. Словацькі землі стали центром культурного життя габсбурзьких володінь Угорського королівства.

Важливим чинником розвитку культурних процесів у Словаччині стало входження її (так само як і Чехії) до складу однієї держави – Габсбурзької монархії. Етнічна близькість народів сприяла посиленню впливу чеської культури на формування словацької національної самосвідомості. Так, у словацьких землях поширилася т. зв. “біблійщина” – чеська мова, якою було перекладено Біблію (відома під назвою Кралицької). Поступово “біблійщина” утвердилася як мова писемності певної частини словаків, нею видавалися навіть королівські розпорядження. Проте загальний рівень грамотності населення залишався досить низьким.

Поширення ідей Реформації сприяло змінам у галузі освіти. Навчальні заклади в словацьких землях поступово набували конфесійної забарвленості, вони були приватними, їхня діяльність регламентувалася органами місцевого самоврядування. Найбільш відомими були протестантські школи в Бардієві, Глоговці, Бітчі, католицькі – у Трнаві. У другій половині XVI ст. на території Словаччини налічувалося понад 130 шкіл. Але якщо в

районі Братислави, в Малих Карпатах і на Загір'ї школи функціонували майже в кожному населеному пункті, то в інших регіонах їх було значно менше.

Більшість дітей здобували початкову освіту в церковних школах. Наступним етапом було навчання в “латинській” школі. Лише вихідці із заможних родин могли завершувати свою освіту в гімназіях. У деяких містах були відкриті спеціальні навчальні заклади для дівчат.

Становлення словацької культури відбувалося в надзвичайно складних умовах. Угорська правляча еліта всіляко гальмувала цей процес, проводила політику мадяризації словацької шляхти та інших верств населення. Всі ці негативні явища посилювалися діяльністю єзуїтів, які в 1561 р. з'явилися в словацьких землях. Очоливши контрреформаційний наступ єзуїти підпорядкували собі всю систему освіти. В наступний період у краї були відкриті єзуїтські школи, гімназії та університети. Так, у 1635 р. був заснований Трнавський університет, який мав теологічний, філософський та юридичний факультети, у 1657 р. – Кошицький університет.

Ідейне протистояння доби Контрреформації специфічно проявилось у сфері освіти, зокрема, у вигляді вистав дитячих театрів, які діяли як у католицьких, так і в протестантських школах. В них ставилися п'єси таких літераторів-єзуїтів.

Швидко розвивалася у словацьких містах видавнича справа. Так, уже в 70-х роках XVI ст. у Братиславі, Бардієві, Кошицях, Трнаві, Банській Бистриці були відкриті друкарні. Тільки в друкарні в Левочі до кінця століття вийшло друком близько 900 видань, у Трнавському університеті – понад 600. Після поразки повстання (1620) у словацьких містах Сеніц, Тренчин, Жиліна розмістилися друкарні чеських видавництв.

У XVI ст. в Словаччині розвивалася світська й духовна поезія. Так, відомими латиномовними поетами того часу були В. Мадер, Я. Бокатіус, П. Рубігалус. В історичних піснях та любовній ліриці лунала тема боротьби проти османів. Надзвичайно популярними були “Пісня про Сеґетський замок” та “Пісня про блакитний камінь”. У цей період з'являються також поетичні твори, написані т. зв. змішаною “чесько-словацькою” мовою.

У творчості словацьких поетів XVII ст. домінував т. зв. “маньєризм”. Яскравими представниками цього стилю були П. Беніцький, Я. Філіцький. Їхні вірші написані здебільшого мадярською й змішаною “чесько-словацькою” мовами. У стилі “бароко” написана духовна лірика таких відомих поетів того часу, як Д. Матешіцький, Є. Млинарових, Я. Глоссіус. Цей стиль характерний також для деяких історичних пісень (наприклад, “Пісня

про Новий Замок”), в яких розповідалося про османську навалу, народні рухи та повстання в словацьких землях.

Наприкінці XVII ст. у Словаччині поширюються й прозові твори на релігійно-побутові теми, мемуари та розповіді про подорожі. Так, в автобіографічній книзі “Доля Піларика Степана, вірного слуги Господа Бога” (1666) розповідається про поневіряння автора в османській неволі. Бурхливі події періоду Контрреформації описані у творах Т. Нашніка, Я. Сімонідеса, Д. Крмана.

Вагомий внесок у скарбницю словацької культури зробив Д. Горчичка. За його активної підтримки було видано чимало праць чеських і словацьких діячів культури. Так, у Левочі вийшли друком відома праця Я. Коменського “Видимий світ у малюнках” (1685), збірка пісень Трановського (1684) та ін. З ім’ям Д. Горчички пов’язані перші дослідження словацького фольклору та публікація “Нового латинсько-словацького базару”, де були вміщені словацькі прислів’я.

Уже на початку XVI ст. у королівських містах *словацьких земель активно будувалися храми, ратуші, фортифікаційні споруди*. В архітектурі, образотворчому мистецтві переважала пізня готика. Європейське визнання здобули майстри кошицької архітектурної та скульптурної шкіл.

Для багатьох словацьких міст кінця XVI ст. характерні ренесансні будівлі, в яких верхня частина стін прикрашалася багатофігурними композиціями. Словацькі замки того часу вирізнялися міцними наріжними вежами та внутрішніми аркадними двориками.

Поступово готичний стиль поступається місцем Ренесансу. На зміну архітектурного стилю вплинули італійські майстри, які брали участь у будівництві фортець. Було перебудовано стару фортецю в Комарно, збудовано фортецю Нові Замки. Розпочалося також спорудження костелів, які виконували оборонну функцію. Серед них – храми в Бітчі, Бетлановце, Стражах, Маркушівцях тощо.

Під впливом Ренесансу впорядковувались майдани, вулиці, окремі будинки багатьох міст. Було розширено арки в будинках Левочі, Старої Любовні, Жиліни.

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ (XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

- Суспільно-економічне становище та політика “освіченого абсолютизму” в словацьких землях
- Розвиток Закарпаття
- Словацьке Просвітництво
- Словацьке національне Відродження
- Участь словаків у революції 1848-1849 рр.
- Участь закарпатців у революції 1848-1849 рр.

Рекомендована література

- Историография истории южных и западных славян. – Москва, 1987.
История Чехословакии: В 3 т. – Москва, 1959. – Т. 2.
История южных и западных славян: В 2 т. – Москва, 1998. – Т. 1.
Краткая история Венгрии. – Москва, 1991.
Краткая история Чехословакии. – Москва, 1988.
Кузьмин М. Н. Школа и образование в Чехословакии. – Москва, 1971.
Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения. – Москва, 1988.
Освободительное движение народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма. – Москва, 1981.
Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. – Минск, 1989. – Т. 2.
Kováč D. Dejiny Slovenska. – Bratislava, 1998.
Dokumenty slovenskej národnej identity a štatnosti. – Bratislava, 1998.
Slovenské dejiny. – Martin, 1992.

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ПОЛІТИКА “ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ” В СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У 1703-1711 рр. на території Угорщини, Словаччини і Трансільванії розгорнувся потужний національно-визвольний рух під проводом ватажка угорських магнатів Ференца II Ракоці. У ході бойових дій імператорському війську було завдано декілька відчутних поразок, у результаті чого Словаччина потрапила під контроль повстанців. Звідти антигабсбурзькі виступи поширилися на інші краї Угорського королівства. У 1707 р. імператор Йосиф II (1705-1711) був навіть позбавлений мадярського трону. Однак угорська шляхта не зуміла скористатися з підтримки, що

надходила від сільського та міського населення. Так, війська Ракоці жорстоко придушили повстання гірників. У 1708 р. під Тренчином імператорська армія розбила повсталу угорську шляхту. Поступово антигабсбурзькі виступи були придушені на всій словацькій території. Згідно з Сатумарським миром (1711) династія Габсбургів визнавалася в Угорському королівстві довічно, повстанське військо розпускалося, але права угорської шляхти практично не обмежувалися.

Імператор *Карл* (1711-1740) прагнув поліпшити зовнішнє та внутрішнє становище імперії. Робилися спроби зміцнити центральну владу й стабілізувати економічну ситуацію в країні. Але всі ці заходи вимагали значних коштів, які поновлювалися лише за рахунок нових податків. Оподаткуванню підлягали навіть ті, хто палив. Посилення поборів з боку мадярської шляхти, яка домінувала у словацьких землях, постійні злидні та неврожайні голодні роки викликали у селян невдоволення. Вони втікали до лісів і чинили розбої. Так, у 1713 р. в Ліптовському Св. Мікулаші був розгромлений один із селянських загонів, а його ватажка *Юрая Яношика* піддали тортурам і повісили на гак за ребро. Згодом це ім'я набуло великої популярності в усній народній творчості. Яношика оспівували як народного героя, котрий відбирав майно в багатіїв і роздавав його біднякам.

Після придушення виступів угорської шляхти словацькі землі перебували в стані відносного спокою, який порушувався тільки діяльністю єзуїтів, котрі намагалися знищити наслідки Реформації. Політику покаатоличення протестантів послідовно проводив австрійський уряд.

Поразка повстання Ракоці призвела до занепаду словацьких земель як центру політичного, громадського та культурного життя Угорського королівства. Поступово цей регіон перетворився на політичну периферію, яку покидали не тільки магнати, представники угорської еліти, а й пересічні піддані-мадяри. Такі суспільно-демографічні процеси сприяли посиленню тут словацького етнічного елементу. У першій половині XVIII ст. у словацьких землях проживало 2 млн чоловік, більшість із яких становили словаки. Серед словацьких міст найбільшими (10 тис. жителів) були Братислава і Комарно, в Банській Штявниці налічувалося 7 тис. жителів. Разом із тим, унаслідок нескінченних війн, повстань, епідемій багато районів Словаччини збезлюдніли.

Спустошення словацьких теренів вело до економічного занепаду. У вкрай складному становищі опинилося селянство, яке виконувало по суті нерегламентований обсяг панщини та інших численних феодалських повинностей.

Навіть проводячи політику "освіченого абсолютизму", імператриця *Марія-Терезія* (1740-1780) прагнула обмежити права

угорської шляхти та нівелювати рештки державної самобутності Угорського королівства. Намагаючись ослабити соціальне напруження в аграрній сфері, Марія-Терезія в 1767 р. видала для королівства “земельний акт” – “Урбарій”. Згідно з ним обов’язки селян визначалися залежно від майнового стану. Тікаючи від феодальних повинностей, селяни переселялися до районів, залишених османами.

Угорській шляхті, незважаючи на процес централізації монархії, що відбувався за правління Марії-Терезії, до середини 60-х років XVIII ст. вдалося відстояти свої автономні права. Однак у 1765 р. були розпущені Державні збори. Водночас за допомогою певних торговельних та митних законів Відень розпочав перетворення угорських та словацьких земель на сировинну базу. До того ж у 1771 р. в Угорському королівстві було заборонено засновувати нові мануфактури.

До середини XVIII ст. у словацьких землях виникла складна ситуація. З одного боку, на цих територіях склалися досить сприятливі умови для розвитку капіталістичних відносин. А з іншого, – повне національне безправ’я словаків в Угорському королівстві та панування феодально-кріпосницької системи не давали їм жодних шансів на соціально-економічний прогрес.

Територія компактного розселення словаків на півночі Угорського королівства з її багатими природними ресурсами (мідь, срібло, сірка, деревина) та відносно високою густотою населення (внаслідок османської навали в Задунав’я) була в економічному відношенні більш розвиненою, ніж інші області Угорщини. Саме тут розташовувалися головні центри з видобутку срібла, міді та заліза, на базі яких виникли підприємства з обробки металів. На цих підприємствах, шахтах, копальнях працювали словаки. Звідти вийшли мандрівні ремісники і торговці, утворивши особливу групу осіб, які займалися відхідним промислом. Вже у XVIII ст. далеко за межами країни уславилися своєю майстерністю словацькі ковалі, складуви, а також лікарі-знахарі, які працювали не тільки в Угорщині, а й у Чехії, Австрії, на південно- та східно-слов’янських землях. Водночас поширювалося виготовлення різних виробів ручного ремесла для продажу (полотно, мереживо, кераміка тощо).

Особливе значення для розвитку словацьких земель мав *видобуток коштовних металів*. Застосування прогресивних технологій, запропонованих словацькими майстрами з міста Банська Штявниця, вивело виробництво на європейський рівень. Нові технічні здобутки використовувалися на всіх копальнях Центральної та Східної Словаччини, що сприяло розвою гірничої промисловості. *В середині XVIII ст. на словацькі терени припа-*

дало 12% європейського видобутку міді, тут виникли перші су-конні, паперові, шкіряні та керамічні мануфактури.

У Братиславському та чотирьох прилеглих комітатах, а також у південних придунайських регіонах Словаччини було багато “королівських вільних” та гірничих міст, у яких разом з німецьким населенням традиційно проживала майже половина аристократичних угорських родин. *Саме в словацьких землях діяли найзначніші культурні центри Угорщини: університет у Трнаві, Гірнична академія в Банській Штявниці, друкарні в Кошицях й Трнаві, театр у Братиславі.*

Указом Марії Терезії “*Раціо едукаціоніс*” (1777) було започатковано реформу системи освіти, яка заклала основи світської освіти в Угорщині. Головним завданням реформи була ліквідація неписьменності населення королівства. І хоча проголошений у законі принцип навчання дітей 6–10 років не було реалізовано, загальний прогрес у цьому напрямі виявився значним. Наприкінці XVIII ст. завдяки спільним зусиллям владних структур, шляхти, міського та сільського населення було побудовано тисячі нових шкіл.

У ході реформи освіти в словацьких землях, як і у всьому королівстві, зазнали змін програми навчання. Церковна схоластика і теологія поступалися місцем математиці, природничим наукам, історії, в тому числі історії Угорщини. Викладання в початкових школах здійснювалося рідною мовою місцевого населення – німецькою, угорською, словацькою. Латина залишалася як мова навчання в середніх школах. Німецька мова визначалася як “особливо корисна”. *Реформа освіти в Австрійській імперії була, таким чином, продовженням загальної політики централізації та понімення населення багатонаціональної країни.*

Однак внесення до “Закону про національні школи семи націй в Угорському королівстві” положення про запровадження мадьярської, німецької, словацької, русинської, хорватської, іллірійської (сербської) та румунської мов створювало умови для поширення письменності та вивчення рідної мови для представників різних національностей. У королівстві стали видаватися підручники з граматики і правопису угорською, словацькою та іншими мовами.

Імператор Йосиф II (1780-1790) наслідував реформаторську політику своєї матері. Важливе значення для Угорського королівства мав *Патент 1785 р.*, згідно з яким селяни звільнялися від особистої кріпосної залежності, їм надавалося право на вільний відхід від поміщиків, хоча повинності залишалися. У державі також проведено церковну реформу. “Патент про толерантність” (1781) поклав край дискримінації греко-католиків і протестантів

в Угорщині й Трансільванії. Закон про віротерпимість дозволяв протестантам вільно сповідувати рідну релігію, обіймати громадські і державні посади, будувати школи та храми.

У ході релігійної реформи римо-католицька церква втрачала певні права та привілеї, в тому числі право проголошувати папські булли без санкції імператора, розпускалися релігійні ордени, закривалися монастирі. *Йосиф II проводив реформи, нехтуючи інтересами не тільки окремих осіб, а й цілих станів і навіть народів.* Намагаючись досягти максимальної одноманітності та суворої централізації в управлінні імперією, *Йосиф II підніс німецьку мову в ранг єдиної офіційної, зводячи тим самим усі інші мови до розряду другорядних.* Це викликало масові протести представників інших народів й водночас активізувало національно-культурні рухи.

Деспотичні методи управління та мовна політика Габсбургів загострили ситуацію в Угорському королівстві. До того ж Йосиф II протягом усього періоду свого правління жодного разу не скликав Державні збори й демонстративно відмовився коронуватися угорською короною. Він наказав перевезти коронаційні клейноди з Братиславського замку до Відня, де їх розмістили в придворному музеї. З метою централізації в Угорщині була проведена адміністративна реформа: скасовувалося угорське шляхетське самоврядування, а королівство поділялося на десять країв на чолі з комісарами, котрих призначав особисто імператор. *Словацькі землі були поділені на три області: Нітрянська, Бансько-Бистрицька і Кошицька.*

РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ

На противагу XVII ст., яке було добою майже безперервних воєнних заколотів, XVIII і перша половина XIX ст. були часом спокійного розвитку Закарпаття.

Панування Марії-Терезії і Йосифа II, представників освіченого абсолютизму в Австрії й Угорщині, помітне деякими пільгами для селян та рядом інших реформ; «урбарна регуляція» (1766) обмежила сваволю щодо панщизняних обов'язків та брала під охорону селянські земельні наділи. Йосиф II актом скасування підданства селян в Угорщині 1785 хотів піти далі, але після його смерті було повернено до старих порядків; відновлене селянське підданство тривало до 1848 р. Угорська шляхта чинила опір ліберальним заходам Відня.

Посилена в кінці XVIII ст. панщина викликала рух опришків на Закарпатті, що був західноукраїнським відповідником гайда-

мацьких повстань на Наддніпрянщині. Ужгородська унія не відразу привела до покращення відносин у релігійній сфері; мукачівські єпископи втратили значення. Становище покращилось, коли за оборону інтересів греко-католицької церкви на Закарпаття взялася Марія-Терезія. У 1771 на її домагання папа римський Климент XIV дав незалежність мукачівській єпархії. Другу половину XVIII ст. називають "золотою добою" в церковній історії Закарпаття. В особах єпископів М. Ольшавського, І. Брадача, а особливо А.Бачинського воно мало своїх найкращих церковних і культурних діячів. На той час припадають такі важливі події церковного життя: перенесення місця єпархії до Ужгорода (1780) і створення там єпархіальної семінарії, виділення нової прашівської єпархії (1816). Ці єпископи дбали про піднесення матеріального і освітницького стану духовенства та дбали про народну освіту.

У кінці XVIII і на початку XIX ст. Закарпаття мало ряд висококваліфікованих інтелектуальних представників, що вийшли із закордонних університетів, але не знайшли пристосування на своїй вузчій батьківщині й переїхали працювати до Галичини і Росії: П.Лодій і І. Земанчик були професорами львівського "Studium Ruthenum", а М. Балудянський, І. Орлай, Ю. Гуца-Венелін, К. Павлович, М. Білевич й ін. здобули високі службові й академічні становища в Росії й на Україні. Порівняно з попередньою добою змінився характер закарпатської літературної творчості. У письменстві, яке віддалилося від народної мови, запанувала латина і церковнослов'янщина. До літературних діячів цього періоду належали: автор граматики А. Коцак, перший історик Закарпаття Й. Базилович, мовознавець І. Фогарашій-Бережанин, поет та філософ В. Довгович й ін. Найвидатнішою постаттю був мовознавець, історик і церковний діяч М. Лучкай-Поп (1789-1843).

СЛОВАЦЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО

Словацькі землі в XVII – першій половині XVIII ст. перетворилися на арену нескінченних руйнівних війн. Габсбургам, які виступали в Угорщині під прапором Контрреформації, протистояли словацькі протестанти. В оплот контрреформації перетворився створений єзуїтами в 1636 р. університет у Трнаві. В антигабсбурзькому русі словацькі лютерани виступали в союзі з мадярськими магнатами й шляхтою.

Боротьба за лютеранське віросповідання справляла величезний вплив на розвиток культури в словацьких землях. Перемож-

на хода Контрреформації залишила тут глибокий слід у бароковому мистецтві. В архітектурі панівним став монументальний стиль з притаманною йому розкішню інтер'єру, який став характерним не тільки для культових споруд, а й для палацових комплексів, замків та забудови багатих міських кварталів. Більша частина мистецьких робіт цього періоду – це твори анонімних малярів, різьбярів по дереву та скульпторів. У портретному живописі, в оформленні віттарів, у виробках майстрів-ювелірів та ін. відбувається синтез модерних художніх течій з місцевими традиціями. Нові імена з'являються серед літераторів, які писали як латиною, так і чеською мовою.

Широкої популярності набула діяльність діяча словацької та угорської культури *Матея Бела* (1684-1749), який після закінчення університету в Галле був протестантським священиком. Згодом М. Бел – директор євангелічної школи в Банській Бистриці, а з 1714 р. – ректор ліцею в Братиславі. М. Бел писав латинською, угорською, німецькою та чеською мовами. Як визначний учений він був членом багатьох європейських академій та наукових товариств. У своїй 4-томній праці *“Історичні та географічні відомості про сучасну Угорщину”* (1735-1742) *вуеній розглядав словаків як нащадків слов'ян Великої Моравії*. Твердження М. Бела про автохтонність словаків, що наводиться в дослідженні *“Стародавня та нова Угорщина”*, і висока оцінка ним літературних якостей словацької мови відіграли важливу роль у становленні словацької національної свідомості.

Помітний слід на ниві просвітницької діяльності, яка сприяла формуванню словацьких патріотичних традицій, залишив *Адам Коллар* (1718-1783). Після навчання в ряді єзуїтських навчальних закладів він очолив придворну бібліотеку у Відні. Працюючи радником у Марії-Терезії, А. Коллар став організатором освітньої реформи, що передбачала внесення до навчальних програм вивчення рідної мови та історії. А. Коллара ще за життя називали *“словацьким Сократом”*, віддаючи належне його освіченості. Великий резонанс у державі викликала його праця *“Про походження і постійне використання законодавчої влади”* (1764), у якій обґрунтовувалися права угорського короля в його стосунках з католицькою церквою та необхідність обмеження наявних привілеїв угорської шляхти. Зміст цього дослідження викликав бурхливу реакцію угорських магнатів. Урешті-решт увесь наклад книги був конфіскований та урочисто спалений на майдані в Братиславі.

Палкий заклик А. Коллара до словаків любити рідну мову й бути патріотом своєї Вітчизни не тільки почуло, а й підхопило наступне покоління патріотів. Певною мірою цьому також спри-

яла ліквідація Ордену єзуїтів у королівстві (1773), усунення католицької церкви від контролю за освітньою та культурною сферами. Активна участь А. Коллара у проведенні реформи шкіл, університетів та інших закладів освіти створювала умови для подальшого розвитку словацької культури.

В останній чверті XVIII ст. культурна ситуація в словацьких землях зазнала певних змін. Братислава втратила своє значення адміністративного центру Угорського королівства, який був перенесений до Буди. Туди ж переведено Трнавський університет і перевезено коронаційні регалії угорських королів, які до 1784 р. зберігалися в братиславському соборі Св. Мартина. Це викликало відтік угорських чиновників та університетської еліти із Західної і Середньої Словаччини.

Саме в цей період багато аристократичних мадярських родин – традиційних заступників і меценатів мистецтва та літератури – переїхали до нової столиці, а життя в їхніх маєтках і палацах у Словаччині притихло або набуло сезонного характеру. Навіть економічне піднесення, на яке передусім була розрахована реформаторська діяльність Йосифа II, не змінило тенденцій у суспільно-політичному житті цього регіону Угорського королівства. Зрушення, що відбувалися в Габсбурзькій монархії, перш за все відбилися на зростанні національної свідомості передових представників словацького суспільства, в опозиційних настроях людей, які виступали проти соціального та національного гноблення.

СЛОВАЦЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Словацький національний рух наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. опинився у складному становищі. З одного боку, він мав протистояти наростанню мадяризаторських тенденцій, а з іншого – його сили були розпорошені.

Для першого етапу словацького національного Відродження (до 30-х років XIX ст.) характерним є переважання просвітницьких ідей. У цей період засновувалися народні школи, змінювався зміст навчальних програм, відкривалися заклади технічної та професійної освіти. Підвищений інтерес до минулого сприяв появі історичних праць, що пробуджували патріотичні почуття словаків.

Просвітницькі ідеї були провідними в поглядах словацьких “будителів” – патріотично налаштованої інтелігенції першої третини XIX ст. “Будителі” намагалися поєднати ідеї Просвітництва з боротьбою за національні права словаків. Важливе значення надавали історії як засобу пробудження патріотичних настроїв

та чиннику формування національної свідомості. *Ю. Папанек* (1738-1802) у виданій по-латинськи праці “Історія словацького народу” доводив автохтонність словаків. Минуле словаків, у яких не було традицій власної державності, розглядалася в рамках історії мадярів.

Особлива увага в книзі приділялася діяльності Кирила та Мефодія. Вчений одним із перших зробив спробу відтворити історію Великої Моравії. Послідовники Ю. Папанека намагалися визначити межі словацької етнічної території, а в угорському завоюванні вони відмовлялися вбачати факт цілковитого підкорення словацьких земель, наголошуючи на сприйнятті давніми слов'янами угорців як своїх гостей.

До кінця XVIII ст. словаки не мали власної літературної мови, а словацька писемність розвивалася в межах католицької або протестантської літератури. Це сталося внаслідок того, що Контрреформація поділила інтелігенцію на два табори – католиків і протестантів-євангелістів. Так само у двох напрямках відбувався розвиток національної культури та літератури. Однак обидва табори радо зустріли ідеї “освіченого абсолютизму”, які на певний час стали їхньою спільною ідейною платформою. Наприклад, “Патент про толерантність” давав змогу більшій частині протестантської інтелігенції прилучитися до активної культурної діяльності. У 1785-1787 рр. видавалася перша словацька газета “Прешпорські новини”, а в 1785-1786 рр. – перший словацький часопис “Старе новини литерного умені”.

Початок процесу формування словацької нації та національної культури умовно можна датувати виходом у світ у 1782 р. у Братиславі першого словацького віршованого твору – “Перша книга різних віршів”, написаного західнословацьким мовним діалектом. Автор книги – католицький священик *Й. Байза* (1755-1836) – в передмові до наступного твору – першого словацького роману “Юнака Рене, пригоди та випробування” (1783), декларуючи принципове ставлення до мовної проблеми, звинувачував пращурів у зраді рідної мови. У своїй творчості *Й. Байза* одним із перших рішуче висловився за необхідність відновлення словацьких культурно-мовних традицій.

Першу науково обґрунтовану кодифікацію словацької літературної мови на основі західнословацького діалекту зробив Антон Бернолак (1762-1813). Він народився у північнословацькому місті Орава, здобув освіту в Трнаві та Відні. В 1787 р. вийшли друком його праці “Мовознавчо-критична філологічна розповідь про словацьку писемність”, згодом – “Словацька грамати́ка”, “Етимологія словацьких слів”, “Словацько-чесько-латинсько-німецько-угорський словник”. Цими працями вчений заклав міцні лінгві-

стичні підвалини під словацьку мову й створив умови, необхідні для її різнобічного розвитку.

Варіант словацької літературної мови за граматиною А. Бернолака поширювало *“Словацьке вчене товариство”*, засноване у Трнаві в 1792 р. Головою товариства був А. Бернолак, а секретарем – письменник *Ю. Фандлі* (1750-1811). У цей час Відень уже став проводити антипросвітницький курс у сфері культури, який підтримала мадярська шляхта, а в Угорському королівстві насаджувалася мадярська мова.

Суспільно-політична ситуація в країні наприкінці XVIII ст. не сприяла плідній роботі *“Словацького вченого товариства”*. Наступ реакції та ослаблення згуртованості серед членів товариства призвели до припинення його діяльності. Попри наявність багатьох прихильників словацької мови, цей рух поступово занепадає. Проте його значення в розвитку словацького національного руху залишається величезним. А. Бернолак та його послідовники не тільки створили певний варіант літературної словацької мови, вершиною якої стали вірші та переклади *Я. Голлого* (1785-1849), а й сформулювали концепцію словацького народу як самобутнього етносу.

У свою чергу словацькі протестанти-євангелісти виступали за вживання чеської мови в її ортодоксальному варіанті, канонізованому перекладом *“Крالیцької біблії”* (*“біблійщина”*). У завершальному вигляді їхні погляди репрезентувала поетична збірка *“Муза словацьких гір”* (1801), в якій простежується свідоме прагнення поета *Ю. Палковича* (1768-1850) вписатися до чеського літературного контексту. Інша тенденція простежується в поетичній та історично-філологічній діяльності *Б. Табліца* (1769-1832), автора праці *“Пам’ятки чесько-словацьких поетів, які або народилися в Угорщині, або принаймні в Угорщині жили”* (1806-1812). Ця робота фактично доповнювала *“Історію чеської мови та літератури”* *Й. Добровського* відомостями про чеськомовну поезію в Словаччині у XVI-XVIII ст. та про внесок словаків у спільну скарбницю літератури, написаної чеською мовою, чим певною мірою відокремлювала словацьке красне письменство від чеського.

Послідовна боротьба словацької протестантської інтелігенції призвела до відкриття в 1803 р. при Братиславському євангелічному ліцеї кафедри чехо-словацької мови та літератури, яку очолив письменник, перекладач, видавець, професор *Ю. Палкович*. Але *“біблійщину”* вживали здебільшого середні стани словаків, тоді як представники політичної та культурної еліти віддавали перевагу латинській мові.

Найвпливовіші осередки словацької католицької інтелігенції зосереджувалися в Братиславі й Трнаві. У 1784 р. з дозволу Йо-

сифа II в Братиславі був відкритий спеціальний навчальний заклад – *Генеральний семінар*, у програмі якого передбачалося вивчення священиками словацької мови. Більшість словаків-католиків у повсякденному житті тяжіли до розмовного західнославацького діалекту. Саме католик А. Бернолак кодифікував мовний порядок, що базувався на західнославацькому діалекті з багатьма елементами середньословацького. Цей варіант літературної мови, відомий під назвою “бернолаччина”, використовувався католиками до середини XIX ст.

Словацьке культурне життя зосереджувалося в різноманітних регіональних об'єднаннях патріотичної інтелігенції. У 1810 р. з ініціативи Б. Табліца виникло “Наукове товариство Банської (гірничопромислової) області”, яке до 1832 р. провадило краєзнавчі та етнографічні дослідження, вивчало народні традиції, збирало старовинні рукописи, літературні пам'ятки, ікони, картини тощо. Товариство очолювало боротьбу за підвищення культурного рівня словацького населення, проти забобонів, невігластва, за поширення серед простого люду агрономічних і медичних знань.

Ще більшої ваги набула діяльність “*Малогонтського наукового товариства*” (1808-1842). Коло наукових інтересів його членів було надзвичайно широке – філософія, історія, педагогіка, соціологія, географія, природничі дисципліни тощо. Товариство видавало щорічник, про авторитет якого свідчать численні рецензії на його публікації в окремих австрійських, чеських, німецьких виданнях.

Водночас проти процесу створення та вдосконалення словацької літературної мови виступали такі авторитетні словаки, як поет *Ян Коллар* (1793-1852), філолог *Павел Йозеф Шафарик* (1795-1861) та ін. Всі вони були щиро переконані, що відмова від чеської мови матиме негативні наслідки для створення чесько-словацької єдності й послабить позиції словаків у Габсбурзькій монархії. Так виникла ідеологія “слов'янської взаємності”, обґрунтована видатним словацьким поетом, проповідником євангелічної громади в Пешті, професором археології Віденського університету Я. Колларом. Він створив концепцію “єдиного чехо-словацького племені”. Обґрунтування основних ідей теорії духовної єдності всіх слов'ян та їхнього зближення у сфері культури Я. Коллар сформулював у поемі “Донька слави” (1824) й у трактаті “Про літературну взаємність між племенами та наріччями слов'янськими” (1836).

Першим загальнословацьким осередком патріотичної інтелігенції стало “*Товариство аматорів словацької мови та літератури*” (1834-844), яке виникло в Пешті. У своїй діяльності, а також на сторінках літературного альманаху “Зоря” члени товари-

ства прагнули відшукати компроміс між конфесійними течіями національного руху, намагалися зблизити дві мовні традиції, друкуючи статті і “бернолаччиною”, і “біблійщиною”.

Видатним діячем словацького національного Відродження є *Павел Йозеф Шафарик* – автор “Історії слов’янської мови та літератури всіма наріччями” (1826). Учений довів індоевропейське походження слов’ян і показав їхній вагомий внесок у розвиток світової культури, а словацьку мову вперше виділив як самостійну. Після переїзду в 1833 р. до Праги П.Й. Шафарик написав двотомне дослідження “Слов’янські старожитності” (1837), в якому дійшов висновку, що окремі слов’янські мови виникли не пізніше середини I тис. н. е. Саме з цього періоду він і розпочинав історію слов’ян. Як один із найвагоміших доказів високого рівня розвитку слов’янських мов П.Й. Шафарик наводив факт запозичення багатьох словацьких слів мадярською мовою. Проте результати наукових досліджень П.Й. Шафарика не підтверджували концепції мовної та племінної єдності чехів і словаків, а, навпаки, засвідчували самобутність словаків та їхньої мови. Однак, визнаючи словацьку національну самобутність, учений намагався “ословачити” чеську мову, залишаючись на позиціях мовної та літературної єдності чехів і словаків.

Ідея створення єдиної загальнословацької культурної організації була реалізована в таємному товаристві радикалів “*Взаємність*” (1837-1840), очолюваному адвокатом *А. Верховським*. Проте в 1843-1844 рр. відбулася подія, яка викликала в національних колах тривогу за долю словацької мови. *Державні збори Угорщини ухвалили закони, згідно з якими мадярська мова мала стати єдиною мовою законодавства, урядових установ, офіційного ділового життя та освіти на землях Корони Св. Іштвана*. Невдовзі було закрито словацьку гімназію в Левочі, ліквідовано кафедру чехо-словацької мови та літератури в Братиславському ліцеї і розпущено наукові товариства.

Однією з визначних подій словацького національного Відродження було заснування в 1844 р. надконфесійного словацького товариства “*Татрин*”. Воно пов’язане з діяльністю вже третього покоління словацьких “будителів”, яке очолював відомий поет, філософ, історик, лінгвіст *А. Штур* (1815-1856). До національно-культурного руху словаків цього періоду належали *М. Годжа* (1811-1878), *Й. Гурбан* (1817-1888), *Я. Краль*, *Я. Францисці* з “радикальної опозиції” 1845-1848 рр. та ін.

А. Штур, спираючись на зроблене до нього та на підтримку молодого покоління патріотів, дав нову інтерпретацію поняттю “слов’янської взаємності”. Його концепція розвитку слов’янства і

словацького народу змінила колларівську теорію “чотиричленної структури” слов’янського народу з “чехословацьким племенем” усередині нього. Ідеї А. Коллара, що відіграли важливу роль у формуванні національної свідомості словаків та інших слов’ян у попередні десятиліття, в 40-х роках уже не відповідали процесові формування слов’янських націй та інтересам національно-визвольного руху. Штурівська концепція “оновлення слов’янства” базувалася на діалектичному розумінні “єдності в різноманітності”, а словаків кваліфікувала як окремий самобутній народ.

Виходячи з цього посилання, *Л. Штур заклав основи надконфесійної літературної мови, якою стала розвиватися не евангелічна чи католицька, а словацька національна культура.* Він заснував першу словацьку політичну газету “Словацькі народні новини”, яка почала видаватися з 1845 р. Л. Штур перетворив цю газету на інструмент пропаганди просвіти та розвитку національної свідомості словаків. За допомогою своїх однодумців він сформулював антифеодальну програму руху, що містила не тільки національні, а й соціально-економічні вимоги.

Програма, з якою Л. Штур виступив на засіданні Державних зборів (осінь 1847 р.), містила вимоги запровадження у словацьких землях у початкових школах та вчительських семінаріях, а також у вищих закладах освіти Угорського королівства, де готували богословів, юристів, землемірів, навчання словацькою мовою. У соціально-економічній сфері Л. Штур виступав за ліквідацію привілеїв шляхти й звільнення селян за викуп.

В основу єдиної словацької літературної мови Л. Штур поклав середньословацький діалект як найбільш поширений у словаків. Він виклав і його граматичні норми в працях “Наука словацької мови” й “Наріччя словацьке та необхідність писати на цьому наріччі”. Вся громадська наукова та просвітницька діяльність Л. Штура була пронизана єдиною метою – розширення освіченості та культури словацького народу, запровадження розробленого ним варіанту словацької літературної мови. Він не тільки послідовно відстоював право на її існування, а й боровся проти звинувачень у сепаратизмі, які лунали на його адресу з уст чеських громадських діячів.

Наприкінці 40-х років XIX ст. національні вимоги словаків переросли у вимоги визнання їхньої самобутності як нації. Послідовне виконання цих вимог вело до децентралізації багатонаціональної Угорщини, чого мадярська політична еліта не могла допустити. Вже у 1847 р. підготовлено словацьку національну програму, яка передбачала ліквідацію привілеїв шляхти і звільнення селян за викуп, реформування політичної системи Угорського королівства, розробку конституції, прийняття демократичних

законів про запровадження загального виборчого права, розвиток системи освіти словацькою мовою.

УЧАСТЬ СЛОВАКІВ У РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 рр.

Революційні події, що розпочалися в березні 1848 р. в столиці Габсбурзької монархії, захоплено зустріли “штурівці” (так називали молоду генерацію словацьких політиків) й інші представники національного руху, які вбачали можливість поглибити та реалізувати вже розроблені програмні вимоги.

Позицію словацьких громадських діячів у ході революції 1848-1849 рр. багато в чому визначала політика Відня та Будапешта. Ця позиція безпосередньо залежала від протистояння угорських революційних сил і габсбурзького уряду, а також визвольних змагань інших народів як в Угорському королівстві, так і в усій Австрійській імперії.

Для розвою словацького національно-визвольного руху в цей період вирішального значення набуло цілковите *ігнорування угорським революційним проводом національних прагнень не тільки словаків, а й усіх інших народів Угорського королівства*. Ухвалення угорськими Державними зборами “закону про незалежність Угорщини” призвело до посилення політики мадяризації, яка проводилася під гаслами *єдиної угорської нації*. Всі інші народи королівства не дістали жодних гарантій забезпечення їхніх національних прав. Навпаки, угорські революціонери, очолювані *Л. Кошутом*, мали наміри розбудувувати моноетнічну державу. Мадярські революціонери на цьому й зупинилися, оскільки не вбачали ніякого сенсу в продовженні та поглибленні демократичних реформ в Угорському королівстві. До того ж, словацька національна програма мала принципові розбіжності з мадярською не тільки стосовно національного питання, а й соціальних перетворень і перспектив демократизації політичної системи.

Певний радикалізм словацьких національних сил випливав з соціальної структури суспільства. *Більшість словацького населення становило селянство, але провідну роль у революційних подіях відігравали нечисленна словацька шляхта й інтелігенція*. У цій ситуації було природним опозиційне ставлення більшої частини словацького суспільства як до проявів мадярського націоналізму, так і до соціально мотивованого економічного гегемонізму, який демонструвала угорська шляхта.

Найважливішими подіями періоду революції в словацьких землях стала розробка “штурівцями” національної програми “*Вимоги словацького народу*” та її затвердження 11 травня 1848 р. на бага-

тотисячних зборах у Ліптовському Св. Мікулаші. Словацьке зібрання ухвалило також звернення до австрійського імператора та уряду революційної Угорщини, в яких містилися такі вимоги: визнання самобутності й національних прав словацького народу; запровадження словацької мови в державних установах та системі освіти; створення Словацького сейму та скасування кріпацтва без поділу і повернення землі поміщикам; запровадження загального виборчого права; демократизація громадського та політичного життя.

Революційний уряд Угорщини відхилив петицію зі словацькими вимогами, а на її авторів видав ордери на арешт. А. Штур, М. Годжа, Й. Гурбан мусили залишити Словаччину й переїхати до Праги. В Чехії вони брали участь у підготовці та проведенні *Слов'янського з'їзду*.

Слов'янський з'їзд у Празі ухвалив резолюцію зі словацького питання, виходячи з передумови збереження цілісності Угорщини. Словаків та інші народи королівства мадяри мали визнати рівноправними й дозволити скликати національні сейми; організувати систему освіти словацькою (рідною) мовою викладання – від початкових шкіл до університету. Також висувалася вимога демократичних свобод.

Після поразки Празького повстання словацькі лідери під проводом А. Штура переїхали до Відня. Після встановлення контактів з правлячою династією були проведені переговори з хорватами та сербами Воєводини з метою організації спільних збройних виступів проти угорських властей. Наприкінці серпня 1848 р. у Відні виник *словацький добровільний збройний загін, який очолили чеські військові Ф. Зах та А. Влоудка*.

З ініціативи А. Штура та його прихильників 16 вересня 1848 р. у Відні було засновано *Словацьку національну раду*, яка виступила з вимогою про надання автономії Словаччині в межах Угорського королівства. У досить складній політичній ситуації словацький загін у вересні 1848 р. перетнув кордон Угорщини і зайняв місто Міява у Західній Словаччині. Але після кількох боїв угорські гвардійці наприкінці жовтня витіснили словацький загін до Моравії.

Для придушення угорського революційного руху до Угорщини в середині грудня 1848 р. була спрямована австрійська армія під командуванням фельдмаршала А. Віндішгреца. Словацька національна рада, підтримуючи Габсбургів, організувала другий похід добровільного загону словаків (2 тис. воїнів) проти угорців. Наступ здійснювався двома напрямками. Перший загін словаків наступав у напрямку Тешин – Жиліна й незабаром оволодів північною частиною Середньої та Східної Словаччини. Другий загін взаємодіяв з австрійськими військами в Південно-Західній

Словаччині. Проте, незважаючи на участь Відня у війсьній операції проти революційної Угорщини, розв'язати "словацьке питання" так і не вдалося.

Після придушення за допомогою російської армії революції в Угорському королівстві габсбурзький уряд навіть не згадував про автономію чи інші вимоги словаків. У березні 1849 р. від імені Словацької національної ради імператорові Францу Йосифу I була подана петиція, в якій містилася вимога надання Словаччині автономії в складі Австрійської імперії на основі етнічного принципу. Але австрійська влада використала перемогу над революційною Угорщиною лише для зміцнення власних позицій, а політична програма національних сил щодо *здобуття автономії словацькими землями так і залишилася гаслом до Першої світової війни.*

УЧАСТЬ ЗАКАРПАТЦІВ У РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 рр.

Революційні події 1848-1849 рр. зрушили частково і Закарпаття. Чимало молоді інтелігенції захопилося гаслами угорської революції; проте шовіністичний характер угорського руху відштовхував слов'янські народи та штовхав їх на союз із Віднем. Серед закарпатських представників, які поставилися вороже до угорської революції, були найвидатніші постаті історії Закарпаття XIX ст. – письменник і невтомний освітянський діяч-будитель о. О. Духнович (1803-1865) та енергійний політик і публіцист А. Добрянський (1817-1901). Під впливом А. Добрянського словацькі учасники Слов'янського Конгресу в Празі висунули проект, щоб у складі Угорщини була створена автономна словацько-українська область.

У квітні 1849 А. Добрянський відстоював перед Головною Руською Радою у Львові програму об'єднання Галичини й Закарпаття в окремий автономний «коронний край» у складі Габсбурзької монархії. Згодом він очолив делегацію від закарпатських українців до цісаря Франца Йосифа I, яка пред'явила у Відні постулат про створення в межах Угорщини «Руського воєводства» з національно-територіальною і культурною автономією.

Незважаючи на поразку угорської революції, уряд не виконав прохання про виділення Закарпаття в окрему одиницю, тільки А. Добрянський й інші закарпатські діячі отримали високі адміністративні посади в закарпатських комітатах. Закарпатська інтелігенція не використала як слід цієї ситуації, а згодом відносили в Угорщині та на Закарпатті не сприяли політичній орга-

нізації закарпатських українців. У результаті посилення абсолютизму в Австрії та з новим зростанням угорського націоналізму серед закарпатської інтелігенції дедалі виразніше виявляється орієнтація на зовнішні чинники; частина її мадяризується, а серед решти поширюється ідеологія москвофільства. Його активним прихильником був священник І. Раковський, редактор урядової «Церковної газети» (1856-1858). Розвиткові москвофільства сприяли традиційні серед закарпатського духовенства думки про потребу всеслов'янської писемної мови; але тепер з церковнослов'янської мови це переносилося на російську. Глибоку пам'ять залишили також події 1849 р., що виявили перемогу Миколи І над угорською революцією. Як видно з прикладу А.Добрянського, москвофільство на Закарпатті спочатку не перечило прихильності до Габсбургів, але згодом все дужче зверталося в бік Росії. Ця течія на Закарпатті довгий час не знаходила противаги в народовецькому таборі і панувала майже неподільно. Москвофільство одночасно призвело до розриву між інтелігенцією і селянством та ніяк не могло перешкодити угорським впливам.

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ В ДУАЛІСТИЧНІЙ АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

- Становище словацьких земель після 1849 р.
- “Меморандум словацького народу”
- Словаччина у складі дуалістичної Австро-Угорської держави
- Економічний розвиток словацьких земель
- Розвиток словацької культури

Рекомендована література

- История южных и западных славян: В 2 т. – Москва, 1998. – Т. 2.
История Чехословакии: В 2 т. – Москва, 1959. – Т. 2.
Історія світової культури. – Київ, 1997.
Краткая история Венгрии: С древнейших времен до наших дней. – Москва, 1991.
Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. – Москва, 1988.
Погодин А. Л. Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. – Москва, 1915.
Словацкая литература от истоков до конца ХІХ в. – Москва, 1997. –Т. 1.
Славянские съезды. ХІХ – ХХ вв. – Москва, 1994.
Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций ХVІІІ – ХІХ вв. – Москва, 1978.
Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. – Минск, 1989. – Т. 2.
Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст.: Курс лекцій. – Київ, 1996.
Dokumenty slovenskej národnej identity a štatnosti. – Bratislava, 1998.
Kováč D. Dejiny Slovenska. – Bratislava, 1998.
Slovenské dejiny. – Martin: Matica slovenska, 1992.

СТАНОВИЩЕ СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІСЛЯ 1849 р.

Після поразки революції в Угорському королівстві фактично було встановлено військову диктатуру. Всі владні функції в державі перебрав на себе віденський уряд. Німецька мова проголошувалася загальнодержавною. Угорщина поділялася на п'ять районів. У двох із них – Братиславському та Кошицькому – більшість населення становили словаки.

Посилення централізації та бюрократизації Австрійської імперії в післяреволюційний період мало як негативні, так і позитивні наслідки. У 1850 р. по всій країні було запроваджено жан-дармерію, в судочинстві введено принцип “*презумпції невинності*”. Імператор Франц Йосиф I виконав окремі вимоги словаків, що стосувалися мовної сфери. Відтепер *у державних установах дозволялося користуватися словацькою мовою*, а в початкових і деяких середніх школах – викладати “біблійщиною”. Стала виходити газета “Словенське новини”.

Серед провідних діячів словацького національного руху панували депресія та настрої розчарування. Це пояснювалося тим, що словаки під час революції в основу своєї програми поклали не тільки мовні вимоги, а й визнання політичної самобутності словацького народу. З цього погляду певні поступки в мовному питанні не могли їх задовольнити – в словацьких осередках спостерігаються спроби повернення до вживання чеської мови та “бернолаччини”.

У жовтні 1851 р. в Братиславі відбулися збори представників католицької та протестантської течій словацького національного руху. Після дискусії, в якій брав участь і Л. Штур, зібрання ухвалило пропозицію М. Годжі про запровадження нового правопису словацької літературної мови, наближеного до чеського. Оновлені граматика та правопис, підготовлені М. Гатталою, вийшли друком у 1852 р. Реформована словацька літературна мова стала поволі запроваджуватися в життя.

Проте політичні вимоги штурівців Габсбурги й надалі відкидали як неприйнятні. Й не тільки тому, що вони передбачали федералізацію монархії, а передусім через пропозиції радикальних змін усїєї політичної системи. Після придушення революції віденський уряд скасував усі рішення, прийняті Будапештом, які входили до словацької політичної програми. Лише в 1853 р. імператорський патент остаточно ліквідував кріпацтво. Таким чином, *стан політичної системи Австрійської імперії вступав у суперечність з головними вимогами національної програми словаків*. До речі, імператор пропонував штурівцям високі державні посади, однак більшість із них відмовились.

Розчарування післяреволюційного періоду спонукало Л. Штура до глибшого дослідження проблем самобутності історичного розвитку слов'ян. У праці “Слов'янство та світ майбутнього” (1851) лідер словацького національного руху пропонував як вихід із становища, що склалося, створити на руїнах Австрійської та Османської імперій велику слов'янську державу. Л. Штур уважав, що “світ майбутнього” належатиме слов'янам, тоді як інші народи приречені на занепад. У нових умовах слов'янські лідери мали допомагати своїм народам уникнути будь-яких ворожих запозичень (матеріалізму, комунізму, революції). Православ'я в

слов'янській державі мало стати панівною релігією, а російська мова – загальнослов'янською.

Специфічність економічного стану Австрійської імперії в післяреволюційний період полягала в тому, що словацькі землі в ній були сільськогосподарським придатком промислово розвинених регіонів. У аграрному секторі після скасування панщини урбаріальних селян – власників спадкових ґрунтів та остаточної ліквідації кріпацтва розпочався процес інтенсифікації та спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Збільшилися посівні площі тютюну, кукурудзи та цукрового буряку.

У словацьких землях видобували велику кількість залізної та мідної руди, срібла. В гірничій промисловості було задіяно 25% усіх словацьких робітників. Розвивалися харчова, тютюнова, скляна та деревообробна галузі. Зростав експорт лісу, розвивалося паперове та хімічне виробництво. Словацьку продукцію збували на австрійському ринку, а також вивозили до Росії та Німеччини.

У словацьких містах виникають кредитні та господарські товариства тощо.

“МЕМОРАНДУМ СЛОВАЦЬКОГО НАРОДУ”

Поразка Австрії у війні з Італією (1859) спричинила в імперії політичну кризу. За цих умов імператор Франц Йосиф I був змушений піти на поступки вимогам лідерів словацького національного руху. Так, *А. Радлінський* організував збір підписів під петицією з вимогою надати статус державної словацькій мові. *Й. Гурбан* підготував меморандум, у якому містилися вимоги запровадження словацької мови в освітніх установах і надання автономії Словаччині в межах імперії.

Поглиблення політичної кризи спонукало Імператорську раду до розробки конституції. Вимоги словаків у раді виклав загребський єпископ *Й. Штроссмайер*. Згідно з указом (липень 1860 р.) у 23 угорських регіонах разом з німецькою і мадярською дозволялося використовувати словацьку мову. Проте невдовзі імператор поступився тискові угорців і запровадив реформи на їхню користь. Державний диплом 1860 р. і Лютневий патент 1861 р. відновлювали в Угорщині дію Державних зборів, які дістали право вирішувати внутрішні проблеми. *Незабаром відродилася ідея формування єдиної угорської політичної нації шляхом мадяризації всіх народів королівства.*

Політична активність словаків зросла під час підготовки виборів 1864 р. до Державних зборів. Так, у брошурі “Голос Словаччини” один із лідерів національного руху *Ш. Дакснер* (1822-1892),

відкидаючи концепцію “єдиної мадярської нації”, обґрунтовував існування словаків як самобутнього народу й вимагав забезпечення йому всіх політичних прав. Ш. Дакснер сформулював основну тезу словацької національної ідеї: *“Ми цю державу (Угорщину) настільки визнаємо, наскільки визнані в ній ми є”*. Логічним наслідком неврахування словацьких домагань було відчуження словаків у такій державі. Однак на початку 60-х років словаки ще сподівалися на досягнення домовленостей з мадярами.

З березня 1861 р. у Будапешті видавалася словацька газета “Пештбудські відомості”. Її заснував Я. Францисці (1822-1905), колишній капітан загону добровольців під час революції 1848 р., який прагнув через часопис провадити агітацію за словацьких кандидатів до угорських Державних зборів. Але угорська влада затримала видання газети, й жоден словак не потрапив до парламенту.

За умов, що склалися, активісти національного руху вирішили зібрати Національні збори з метою розробки та виголошення основних вимог словаків.

У червні 1861 р. в Турчанському Св. Мартині делегати Національних зборів затвердили програму, яка дістала назву *“Меморандум словацького народу”*, її авторами були Ш. Дакснер та Я. Францисці. В документі містилися вимоги визнати словаків як самобутню націю, а територію Словаччини – як автономну адміністративну одиницю в складі Угорщини; запровадити словацьку мову в державних установах, у школах і в церкві тощо. Меморандум став основою державно-правової програми, хоча містив лише основні принципи й не був деталізований.

Словацька делегація представила “Меморандум” на розгляд Державним зборам. Угорська влада документ відхилила й розпочала антисловацькі акції. Така політика вочевидь засвідчила, що в мадярській внутрішній політиці нічого не змінилося.

У другій половині серпня 1861 р. загострилися відносини між Віднем та угорцями. Франц Йосиф I розпустив Державні збори і був готовий розглянути мовні проблеми народів Угорського королівства. Словацькі діячі вирішили скористатися сприятливою ситуацією і подали свої вимоги імператору. Вони прохали *надати словацьким землям автономію з власними законодавчими й виконавчими органами влади*. Проте імператор обмежився неконкретними обіцянками, оскільки розглядав певні поступки словакам та іншим народам Угорщини лише як спосіб тиску на угорців.

Словацький національний рух у 60-ті роки XIX ст., перебував у кризовому стані. Поразка Меморандуму виявила, що намагання словаків досягти політичної та культурної автономії у складі Угорщини нездійсненні. Унаслідок цього національні сили поділилися на два табори. Деякі словацькі лідери, очолювані

Ш. Дакснером, розраховували на добру волю імператора й, попри невдоволення його політикою, залишилися прибічниками “Меморандуму”. Інші, під проводом Я. Паларика, були прихильниками орієнтації словаків на Угорщину, прагнули порозуміння з угорцями.

Національні збори ухвалили рішення про заснування “Матиці словацької”, котра мала стати головним культурним центром словаків: опікуватися виданням книг, організацією культурного життя, підтримкою наукових досліджень та літературної творчості. Вже через два роки для цієї справи було зібрано понад 50 тис. злотих.

У серпні 1863 р., під час заходів на відзначення тисячоліття просвітницької місії Кирила та Мефодія, у Великій Моравії було урочисто проголошено заснування “Матиці словацької”. Очолив “Матицю” католицький єпископ Ш. Мойзес (1797-1869), а його першим заступником став євангелістський священник К. Кузмані (1806-1866). Так відбулося символічне об’єднання двох конфесійних напрямів словацького національного руху.

Часи “Матиці словацької” в історії національної культури позначалися особливою плідністю. Вона від початку свого існування видавала “Літопис матиці Словацької”, де друкувалися праці з історії, мовознавства, етнографії, природничих наук. Щорічно улітку проводилося свято на честь закладення “Матиці”, що становило огляд досягнень словацької культури.

У цей період словаки зробили спробу ввести навчання словацькою мовою в деяких середніх школах. Мадярські чиновники намагалися цьому перешкодити. Проте словаки на власні кошти відкрили у вересні 1862 р. євангелістську гімназію в місті Ревуца. Незабаром вона перетворилася на осередок виховання словацької інтелігенції. Згодом виникли ще дві словацькі гімназії: євангелістська в Турчанському Св. Мартині й католицька в Кляшторі під Зневом.

”Матиця словацька” мала великий вплив на словацьку літературу. Вийшли друком твори багатьох письменників. У цей період опубліковано перші вірші видатного поета доби реалізму П.О.Гвездослава. Серед прозаїків зажили слави Л. Кубані та З. Ласкомерський. Серед драматургів – Я. Паларик, Я. Заборський.

СЛОВАЧЧИНА У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Основним конкурентом Австрії в боротьбі за гегемонію серед німецьких держав у другій половині XIX ст. стала Пруссія. Їхнє

суперництво завершилося війною 1866-1867 рр., у якій Австрія зазнала катастрофічної поразки. Це спричинило кризу всередині імперії. Імператор Франц Йосиф I у цій ситуації вирішив піти на поступки угорцям і створити дуалістичну державу.

У 1867 р. імперію було поділено на дві рівноправні частини – Угорщину (Транслейтанію) і Австрію (Цислейтанію). Відтепер держава отримувала назву Австро-Угорщина. Залишалось три спільні міністерства: закордонних справ, військове та фінансів, а решту справ обидві країни розв'язували самостійно.

Після утворення Австро-Угорщини словаки потрапили в дуже складне становище. Політична система в Угорщині давала можливість владі здійснювати мадяризацію і не зважати на настрої населення. Поняття єдиної угорської нації вважалося офіційною ідеологією. *Національний рух словаків зображували як панславизм і державну зраду.* Під гаслами боротьби з панславизмом придушувалися всі словацькі національні прояви.

Політика мадяризації проводилася систематично. Проте на початку існування Австро-Угорщини тиск на словаків ще не встиг набути достатньої сили. У 1867-1869 рр. словаки відкрили дві гімназії. У 1869 р. виникли дві словацькі спілки – Католицька спілка Св. Войтеха і Спілка словацьких жінок (“Жівена”). Однак створення цих організацій було останнім успіхом. Угорська влада не дозволила заснувати спілку словацької молоді. Після проголошення дуалістичної держави угорці заходилися чинити жорсткий тиск на словаків. За цих умов поглибився конфлікт у поглядах серед словацької інтелігенції, що тривав після поразки “Меморандуму”.

Опозиційна група, очолювана Я. Палариком, заявила, що від Відня немає чого чекати, що словаки, котрі живуть в Угорському королівстві, мусять орієнтуватися на угорські власті. Вони розглядали вимогу словацької територіальної автономії як надмірно радикальну і неприйнятну для подальших переговорів з Будапештом. Поряд із Я. Палариком цією групою керували професор із Відня Я. Малий-Дусаров і амбітний словацький підприємець Я. Бобула. Група дістала назву “Нова школа” на відміну від прихильників “Меморандуму” (“Стара школа”).

Я. Бобула з січня 1868 р. видавав політичний журнал “Словацька газета”, навколо якого намагався об'єднати своїх прихильників, передусім словацьку молодь у Будапешті і тамтешніх словацьких робітників. Я. Бобула сподівався, що завдяки його промадярській орієнтації влада піде на окремі мовні та культурні поступки словакам. *Представники “Нової школи” шукали підтримки серед мадярської опозиції.* Однак опозиція виявилася вкрай радикальною і в національному питанні вирізнялася мен-

шою толерантністю, ніж представники властей.

Таким чином, ані влада, ані опозиція не бажали йти на найменші поступки. Політика “Нової школи” призвела до розколу словацького національного руху й полегшила угорській владі проведення заходів з мадяризації. Проте незважаючи на безперспективність попередніх кроків, “Нова школа” намагалася налагодити співпрацю з партією Ференца Деяка, що перебувала при владі і в 1872 р. була перейменована на Партію рівності.

Справжня мета угорської політики в національному питанні проявилася під час підготовки й ухвалення закону з цієї проблеми. У вересні 1868 р. Будапешт, на основі “історичного права”, визнав особливий статус хорватів у Транслейтанії, але водночас ухвалив закон, що не визнавав національно-політичні права інших народів.

Угорську мову було проголошено єдиною державною мовою Транслейтанії. Формально закон дозволяв використання словацької мови у народних школах, створення культурних і господарських спілок, проте варто зазначити, що й ці поступки залишилися на папері. На практиці й надалі проводилася політика жорсткого придушення проявів національного руху словаків.

Прийняття такого закону викликало обурення депутатів немаярських національностей, які в знак незгоди покинули засідання сейму. Протестували й прибічники “Старої школи”. Й. Гурбан опублікував гостру статтю з цього приводу, за що з нього стягнули штраф і ув'язнили на півроку. Проти закону висловлювалися представники “Нової школи”.

Угорська національна політика змусила словаків перейти до оборони. Основним змістом словацького національного руху став захист народу і його найелементарніших прав. Відновилися спроби пошуку розуміння й підтримки в слов'янському світі. Більшість словацьких політичних і культурних діячів залишилися на позиціях “Меморандуму”, хоча й усвідомлювали, що в угорській державі ці вимоги нездійсненні.

Крах “Нової школи” призвів до того, що прибічники “Старої школи” залишилися єдиними представниками словацької політики.

Центр політичного й культурного життя словаків містився у Турчанському Св. Мартині, де працювала “Матиця словацька”. Лідером словацького політичного та культурного життя вважався *В. Пауліни-Тоа* (1826-1877), депутат Угорського сейму, обраний на виборах 1869 р., і заступник голови Матиці словацької. До Мартина перебазувалася редакція “Пештбудівських відомостей”, що дістала назву “*Національні новини*”. Поступово формується політична партія – *Словацька національна* (СНП). В основу її програми було покладено положення “Меморандуму”.

Зусиллям СНП, спрямованим на створення нових спілок і словацьких шкіл, чинили опір угорські власті. Поступово політика мадяризації посилювалася. Уряд не тільки не дозволяв відкривати нові словацькі школи, а й намагався перешкодити роботі вже діючих. У 1874-1875 рр. закрито три словацькі гімназії. У квітні 1875 р. угорська влада заборонила “Матицю словацьку”. Угорський прем’єр-міністр К. Тіса на засіданні сейму заявив, що ніякого словацького народу в Угорщині взагалі не існує.

Провідною верствою словацького суспільства була інтелігенція та міські середні прошарки – дрібні підприємці, ремісники, торговці. Угорська влада та місцеві органи управління прагнули мадяризувати саме ці прошарки населення. Якби їм це вдалося, словаки перетворилися б на німу беспорядну масу. Однак у цій діяльності угорці досягали тільки часткових успіхів – піддавались такій політиці лише ті, котрі працювали службовцями, оскільки мадяризація сприяла їхній особистій кар’єрі.

Осередками мадяризації мали стати школи, а її жертвами передовсім молодь. З’явилися нові закони, засновувалися спілки, які здійснювали мадяризацію. Так, Спілка господарського навчання, що виникла в 1883 р. в Нітрі, орієнтуючись саме на роботу серед юнацтва, навіть вивозила словацьких дітей до угорських областей.

Але головною опорою угорських урядовців у словацьких землях залишалася *мадяризована словацька шляхта*.

Головний осередок словацького національного руху містився у Турчанському Св. Мартині, де перебувало правління СНП, очолюване з 1877 р. адвокатом *П. Мудронем* (1835-1914). На чергових виборах до Державних зборів від словаків не було обрано жодного депутата. На знак протесту проти виборчих махінацій і терору, в 1884 р. СНП оголосила бойкот виборів до Державних зборів. Але словацький протест нічим не зашкодив угорській політиці. За умов, що склалися, словацькі політики просто не бажали витратити сили й кошти на передвиборчу боротьбу. Їхні погляди зверталися на закордон. Так, письменник *С. Гурбан (Валянський)* (1847-1916) виступав як публіцист, проводячи ідеологію національного руху, зорієнтованого на Росію. Надія на поліпшення становища словаків після змін у Європі та на допомогу Росії залишалася елементом словацького політичного мислення аж до Першої світової війни.

Певні сподівання покладалися словацьким суспільством на співпрацю з чехами, котрі жили в Цислейтанії в набагато кращих умовах. Про становище словаків в Угорщині багато розповідалося в чеській пресі. У 1882 р. в Празі виникла словацька спілка “*Детван*”, завдання якої полягало в підвищенні освіченості своїх

членів у царині словацької культури та історії, ознайомленні чеської громадськості з життям словаків і словацькою культурою. Її заснували словацькі студенти, що навчалися в Празькому університеті. У 1896 р. створено організацію “Чехословацька єдність”, яка виступила головним організатором чеської допомоги та чесько-словацької співпраці.

Наприкінці XIX ст. у словацькому визвольному русі відбулася диференціація, що віддзеркалювала різні соціальні та вікові складники місцевого політичного спектру. Проте принципового програмного поділу в словацькій політиці не сталося. Лідерів СНП критикувала передусім молода генерація. Вона не погоджувалася з орієнтацією на Росію.

Керівництво СНП усвідомлювало, що пасивність стосовно виборів породжувала занепад національного руху. Під тиском молодшої інтелігенції партія ухвалила рішення про участь у виборах до угорського парламенту 1901 р. Передвиборна програма СНП містила вимогу загального виборчого права та інших демократичних свобод. У національному питанні увага приділялася мовним аспектам. Депутатами сейму стали четверо словаків.

Значний вплив на активізацію політичного життя в словацьких землях справила російська революція 1905-1907 рр. Посилився робітничий та соціал-демократичний рух. З 1904 р. за підтримки чеських соціал-демократів видається “Словацька робітничка газета”. Довкола неї згуртувалася група національно свідомих робітників. У червні 1905 р. вони заснували самостійну *Словацьку соціал-демократичну партію*, котра через рік організаційно приєдналася до Угорської соціал-демократичної партії, але в національному питанні зберегла автономію й продовжувала видавати власну газету.

Найактуальнішою політичною вимогою початку XX ст. в Угорщині залишалася *вимога загального виборчого права*. У 1907 р. цю вимогу реалізовано в Цислейтанії.

Прийняття закону про загальне виборче право загрожувало угорцям утратою домінуючого становища.

Розпочалася нова хвиля мадяризації, яка зачепила й народні (початкові) школи: незабаром словацьку мову було заборонено й там.

Перед Першою світовою війною *тривала диференціація політичних сил словаків*. Поряд із *консерваторами*, очолюваними С. Гурбаном (Ваянським), виникло *католицьке (людове) крило* під проводом священика А. Глінки (1864-1938), котре в 1913 р. заснувало *Словацьку людovu (народну) партію*. Опозиційну політику щодо центру проводила молода ліберально-демократична інтелігенція, керована лікарем В. Шробарем (1867-1950). Самостійно діяли *словацькі соціал-демократи*. Молодий журналіст

М. Годжа (1878-1944) почав формувати ідейну основу словацького аграрного руху.

Проте тяжкі умови національного гноблення диктували необхідність згуртування національних сил. Прибічники різних політичних напрямів розуміли, що полеміка в періодиці ослаблює словацькі позиції в Угорщині. У зв'язку з цим дедалі більше усвідомлювалася необхідність об'єднання словацького визвольного руху на основі національних вимог.

Імпульсом до об'єднання стала смерть голови СНП П. Мудрона в березні 1914 р. На його похороні зустрілися представники всіх політичних течій. Новий голова СНП *М. Дула (1876-1936)* закликав словаків до створення загальнонаціонального представницького органу. *26 травня 1914 р. в Будапешті зібралися представники всіх словацьких організацій для вироблення спільної програми.* Вони ухвалили рішення, що на урочистому зібранні в серпні 1914 р., присвяченому заснуванню "Матиці словацької", буде проголошено створення "Словацької національної ради" як найвищого представницького органу словаків.

ЗАКАРПАТТЯ В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ

Погодження між Австрією й Угорщиною 1867 р. у формі дуалістичної Австро-Угорської держави кинуло національні меншості на поталу угорській олігархії. Скромні здобутки, що їх закарпатські українці досягли в 1850-их рр., були ліквідовані.

Греко-католицька церква як єдина національна установа закарпатських українців стала поволі слухняним знаряддям денационалізаційної політики Будапешта. На призначення закарпатських єпископів мав головний вплив угорський уряд, і тому, починаючи від С. Паньковича (1866-1874) Закарпаття одержувало тільки єпископів-мадяронів. Завмирили українські парафіяльні школи, одна за одною зникали газети («Св³/₄ть» 1867-1871, «Новый Св³/₄ть» 1871-1873, «Карпать» 1873-1886, «Листокъ» 1885-1903), занепадала діяльність освітнього товариства «Общество св. Василя В.».

Закарпатські літератори другої половини XIX ст. (О. Павлович, А. Кралицький, І. Сильвай, Є. Фенцик, О. Митрак, Ю. Ставровський-Попрадов й ін.) продовжували писати твори дивовижним жаргоном («язичієм»), що був мішаниною російської, церковнослов'янської і народної мов. І за змістом ця література була далекою від живих громадянських, культурних інтересів народу. До цього долучилася ще й господарська катастрофа, що спіткала Закарпаття в кінці XIX ст. Незважаючи на юридичну

емансипацію селянства (відміна панщини і підданства 1848 р.), воно далі перебувало у фактичній залежності від землевласників. Внаслідок приросту населення та дріблення наділів, при слабому прогресі урбанізації та індустріалізації, швидко давав себе відчутти земельний голод. Над селом тяжіли ще й інше: лихварство, неврожаї в 1890-их рр., а звідси голодування населення. У 1898-1902 рр. угорський уряд, на прохання єпископа Ю. Фірцака, розпочав так звану «Верховинську акцію», тобто ряд заходів для покращення становища селянства. Хронічні злидні були поштовхом для еміграції до США, яка з 1880-их рр. набрала масового характеру. Еміграція була найбільш інтенсивна на західному Закарпатті, де здавна існувала традиція сезонних заробітчанських мандрівок. У західних комітатах (Шариш, Земплін, Унг) еміграція забирала увесь природний приріст населення; ніяка інша слов'янська територія не дала такого порівняно високого відсотка переселенців до Америки.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

В останній чверті XIX ст. по всій Європі відбувається модернізація, викликана значним розвитком промислового виробництва. Модернізація не обминула й Угорщини, хоча й відбувалася тут повільніше, ніж у Цислейтанії. Угорщина брала участь у європейському ринку, постачаючи здебільшого аграрну продукцію. Однак розвивалися й промислове виробництво, банківська справа, торгівля. Активно будувалися залізниці. Саме в цей час споруджено більшість залізниць у Словаччині. Важливе значення мала магістраль, що з'єднувала Жиліну з Кошицями і Братиславою. Розвиток залізничної мережі сприяв появі у Врутках найбільшого машинобудівного підприємства Словаччини з обслуговування залізничного транспорту.

Залишаючись традиційно аграрним краєм, словацькі землі вважалися у Транслейтанії індустріально розвинутим регіоном. Тут працювали старі мануфактури, котрі поволі перетворювались на фабрики з паровими машинами. Виникали нові заводи. Тільки в Братиславі їх було декілька. Розпочав переробку нафти завод Аполло, виробництво динаміту – завод фірми Нобелів, виробництво зброї та набоїв – завод Патронка, виготовлення ниток, кабелів, гуми – завод Матадор, шоколаду – фабрика Столверк.

У словацьких землях розвивалися традиційні промислові галузі – *металообробна, деревообробна, текстильна, паперова та скляна*. У будівництві нової паперової фабрики в Ружомберку

брав участь і словацький капітал. У Словаччині велике значення мала промисловість, що переробляла аграрну продукцію. На початку ХХ ст. тут діяло кілька великих і багато малих млинів. Найбільший млин був у Великому Шариші. На ньому налічувалося 200 робітників. Найбільші цукрові заводи зосереджувалися у Південно-Західній Словаччині.

Угорська влада підтримувала розвиток промисловості. Проте в Угорщині над усім домінувала політична ідея – *витворення централізованої, мононаціональної Угорської держави*. Власті побоювались, що розвиток промисловості сприятиме розвитку національних рухів, і всіляко гальмували формування господарської бази на землях національних меншин.

Разом з тим напередодні Першої світової війни в словацьких землях видобувалося 70% залізної руди, вироблялося близько чверті всього чавуну, половина паперу й третина текстилю Транслейтанії, що становило 18,6% загальної вартості її промислової продукції.

Незважаючи на окремі успіхи в розвитку економіки, в Словаччині не виникло власної господарської структури з сильним підприємницьким і фінансистським прошарком.

В Угорщині створювалися великі заводи й мережа банків зі значним капіталом. Проте частка власності немадярів була непомірно низькою. Словацький капітал зосереджувався передусім у дрібних довірчих товариствах і ощадних банках. З 1884 р. діяв єдиний словацький “Татра банк”, котрий належав до дрібних фінансових установ.

Зростанню кількості словацьких фінансових органів на початку ХХ ст. сприяло збільшення їхнього капіталу в шість разів, однак він становив лише 10% капіталу угорських банків і кредитних установ у Словаччині.

Попри скасування кріпацтва в останній третині ХІХ ст. вибухнула *криза сільськогосподарського виробництва*. Вона найбільше проявилася в гірській місцевості, де жило словацьке населення. Тут селяни здебільшого перебували в напівфеодальних умовах – звільнення від феодальних повинностей тривало аж до кінця ХІХ ст. Недостатня кількість землі особливо відчувалася за високих темпів приросту населення. Голод у неврожайні роки гнав людей на заробітки в сприятливі для сільського господарства регіони країни.

Наприкінці століття на північних та східних землях масового характеру набуває *від'їзд словаків до США та Канади*. Таких переселенців налічувалося до 300 тис. чоловік. Словаки Північної Америки матеріально підтримували національний рух у словацьких землях. У 1907 р. виникла *Словацька ліга в Клівленді (США)*.

Соціальна структура населення наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

змінюється. Більшість словаків продовжували працювати в аграрному секторі. Однак у процентному відношенні кількість задіяних у сільському господарстві *значно* зменшилася. Зріс відсоток словаків у транспорті, торгівлі, промисловості. Виникла численна верства промислових робітників. Зросла кількість словаків у містах.

Робітники на промислових підприємствах у Словаччині працювали й жили в тяжких умовах. Робочий день тривав на більшості заводів 16 годин і тільки наприкінці ХІХ ст. зменшився до 12. Для робітників не існувало жодних соціальних гарантій – соціальне законодавство у Транслейтанії з'явилося тільки на зламі століть. Робітники зверталися до організованих форм боротьби. Засновуються перші профспілки та робітничі партії. У 1868 р. виникла Загальна робітнича спілка, в 1880 р. – Загальна робітнича партія Угорщини, в 1890 р. Соціал-демократична партія Угорщини. До загальноугорських організацій належали й словацькі робітники, котрі, проте, не відійшли від національного руху.

РОЗВИТОК СЛОВАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Процес формування національної культури словаків проходив досить повільно й нерівномірно навіть порівняно з сусідніми землями Австро-Угорської імперії. Це значною мірою зумовлювалося динамікою національного руху словаків. Упродовж першої половини ХІХ ст. його основним завданням було пробудження національної свідомості, боротьба за літературну мову, збереження національної самобутності. У другій половині ХІХ ст. розвиток словацької культури відбувався різними напрямками. Одне з чільних місць посідала сфера освіти, розвиток якої в цей період відбувався у складних умовах. Реформи, що проводилися по всій імперії (1848, 1861 р.), не привели до витворення в словацьких землях системи національної освіти. Але якщо однією з характерних рис державної політики в галузі шкільної справи у післяреволюційний період було *понімення*, то від кінця 60-х років визначальними стали мадяризаторські тенденції. Державна ідеологія, що відбивалася в понятті “угорська політична нація”, фактично оголошувала *пріоритетним* виховання населення *виключно як громадян Угорського королівства, без національних ознак*.

Розвиток культури та науки в словацьких землях тісно пов'язаний з діяльністю “Матиці словацької”. За досить короткий строк її існування на кошти “Матиці” було опубліковано значну кількість видань словацькою мовою, у тому числі – хрестоматії, під-

ручники, альманахи тощо. Провадилося збирання історичних документів, гравюр, архівних джерел, що належали діячам Словацького національного Відродження, а також національних костюмів, нумізматичних колекцій, бібліотек та ін. У момент розпуску Матиці при ній існували Історичний музей, секції філософії, права, літератури, філології, математики, природничих дисциплін, а її бібліотека нараховувала понад 10 тис. томів.

Словацька інтелігенція, за умов жорсткої мадяризації, намагалася активізувати просвітницьку діяльність і збільшити кількість наукової та освітньої літератури. Значну роботу в цьому напрямі провадила спілка “Жівени”, що видавала однойменний журнал.

У Словаччині друкувалися дешеві книги та підручники, які розповсюджувалися серед широких верств населення. Вони торкалися різних тем – господарської, релігійної, моралі, досягнень науки і техніки тощо.

В Угорщині на початку ХХ ст. значного поширення набула *регіональна преса*. Влада сприяла цій справі, оскільки більшість видань виходили угорською мовою. Проте словаки налагодили *випуск словацькою мовою* “Повазьких новин”, “Ліптовсько-Оравських новин”, “Зволенських новин” тощо.

На початку ХХ ст. багато наукових праць присвячувалися краєзнавству, що сприяло розвитку національного руху. Проте науково обдаровані словаки не знаходили застосування своїм можливостям удома й мусили емігрувати. Так, відомий конструктор теплових турбін А. Стодола виїхав до Швейцарії, дослідник бездротового телеграфу Й. Мурґаш і винахідник принципу парашута Ш. Баніч – до США, астроном М. Штефанік – до Франції.

У 1895 р. було засноване *Словацьке музейне товариство*, що підтримувало краєзнавчі дослідження та сприяло поширенню освіти. Його головою обрали А. Кметя (1841-1908). Товариство видавало збірки і журнал. У 1908 р. в Турчанському Св. Мартині відкрито будинок товариства.

У *словацькій історіографії* домінували такі теми, як Велико-моравська доба, діяльність М. Чака та Я. Іскри в Словаччині, розвиток словацької національної свідомості. Праці Ф. Сасінка, П. Крішки, Ю. Ботти та інших словацьких істориків характеризувалися високим професійним рівнем.

Певні надбання мала й *словацька філологія*. У 1890 р. Я. Влчек видав “Історію словацької літератури” – перший цілісний синтез словацького письменства. *Мовознавством* займався С. Цамбел, етнографією – П. Сохань. У галузі природничих наук активно працювали А. Кметь і Й. Голуб.

Значний культурний вплив на словаків мав театр. З великим

успіхом ставилися п'єси словацьких драматургів *Я. Халупки, Я. Паларика, Г. Зехентера-Ласкомерського.*

Словацькі міста наповнювало *музичне життя.* У Братиславі та Кошице регулярно проходили концерти й оперні вистави. З'явилися перші професійні музиканти. Зі старшої генерації виділявся *Я. Белла,* серед молодих композиторів і виконавців – *М. Шнайдер-Трнавський, В. Фігуш-Бистрий, М. Мойзес і Ф. Кафенда.*

Архітектура на зламі століть вирізнялася художнім стилем, який віддзеркалював почуття життєвої нестабільності й тимчасовості. Найвидатнішим словацьким архітектором цієї доби був *Д. Юркович,* котрий у своїх творах утілював національні елементи.

Розвивається *образотворче мистецтво* Словаччини. В різних містах країни проходили художні виставки. У 1903 р. виникло перше словацьке об'єднання майстрів пензля – Група угорсько-словацьких художників. Видатний словацький маляр *Г. Малий* заснував у 1911 р. в Братиславі художню школу.

Отже, культурний розвиток у словацьких землях на межі століть відбувався за умов жорсткої мадяризації. Піднесення культурного життя пояснюється завзятістю словаків, їхнім намаганням змінити ситуацію на краще.

СЛОВАЦЬКІ ТА ЧЕСЬКІ ЗЕМЛІ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- Причини Першої світової війни
- “Словацьке питання” в роки Першої світової війни
- Чехи та словаки на шляху до незалежності
- Закарпаття з 1900 по 1918 роки

Рекомендована література

Ваничек В. История государства и права Чехословакии. – М., 1981.

Історія південних та західних слов'ян. – К., 1987.

История Чехии. – М., 1947.

Краткая история Чехословакии. – М., 1988.

Матвеев Г. Ф. “Третий путь”? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. – М., 1992.

Плевза В. История современной Чехословакии. – Братислава, 1979.

Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1917 – 1929. – М., 1988.

Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период. – М., 1986.

Фирсов Е. Ф. Эволюция парламентской системы в Чехословакии в 1920-е годы. – М., 1989.

Хрестоматия по истории южных и западных славян. – Минск, 1990. – Т. 3.

Шмераль Я. Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 г. – М., 1967.

ПРИЧИНИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На початку ХХ ст. Балкани небезпідставно вважалися пороховою бочкою Європи. І хоча напруженість у цьому регіоні не спадала, розв'язанню війни в середині 1914 р. можна було запобігти. Приводом для війни стало вбивство в Сараєво 28 червня сербом Г. Принципом спадкоємця габсбурзького престолу, ерцгерцога Франца Фердинанда. Австро-сербських конфліктів і до цього вистачало, але до війни не доходило.

Німецькі правлячі кола розуміли, що після невдалої війни з Японією та потрясінь революції 1905-1907 рр. Росія до війни ще не готова, але час плине, й ситуація може змінитися; *Вільгельм II, який ретельно готував свою країну до війни, вирішив, що довго-*

очікуваний момент настав. У відповідь на звернення імператора Франца Йосифа I він рекомендував своїм союзникам діяти швидко й рішуче.

Діставши 7 липня 1914 р. гарантії підтримки Німеччини, австрійський уряд підготував ультиматум, який не могла прийняти жодна суверенна країна.

23 липня він був переданий Сербії з вимогою відповіді протягом 48 годин. Отримавши ультиматум, сербський уряд звернувся по допомогу до Росії, яка рекомендувала не чинити опору, поступитися тисковій грубої сили й віддати вирішення своєї долі великим державам. З певними застереженнями серби погодились прийняти дев'ять пунктів ультиматуму й відхилили останній, у якому Габсбурги наполягали на безпосередній участі Сербії в придушенні антиавстрійського руху й проведенні розслідування сараєвського вбивства на сербській території. Діставши відповідь, австро-угорська місія в той же день залишила Белград, а 28 липня уряд Франца Йосифа I оголосив Сербії війну.

Причин вибуху Першої світової війни декілька. *Зіткнення інтересів європейських держав на Балканах набрало такої гостроти, що розв'язати суперечності можливо було тільки силовими засобами. З цієї точки зору балканська війна стала історично неминучою.* Росія не мала іншого виходу, ніж підтримати сербів у конфлікті з Австро-Угорщиною, що автоматично залучало до нього Німеччину.

Балкани становили об'єкт інтересів багатьох європейських країн. Туреччина, яка впродовж століть тут панувала, в результаті балканських війн 1912-1913 рр. утратила майже всі свої території на півострові і, природно, прагнула їхнього повернення. Однак у 1914 р. необхідних економічних та військових сил турки для цього не мали.

Австро-Угорщина за підтримки Німеччини протягом десятиліть намагалася загарбати якомога більше слов'янських земель на Балканах. У 1908 р. вона анексувала Боснію й Герцеговину, значну частину населення якої становили серби, що істотно загострювало всю ситуацію в регіоні. Начальник генерального штабу австрійської армії П. Гетцендорф розробляв плани приєднання Сербії до Габсбурзької монархії. В цьому його підтримували значна частина генералітету, спадкоємець престолу Карл та міністр закордонних справ О. Чернин.

Зміцніла після балканських війн Сербія була тією реальною силою, яка стояла на перешкоді анексіоністським планам Габсбургів на півострові. Крім того, в сербському суспільстві існували досить впливові націоналістичні сили, які прагнули створення "Великої Сербії" на терені слов'янських земель. Однак серйозної

військової загрози для Австро-Угорщини Сербія сама по собі, звичайно, не становила.

Відвернення світової війни певною мірою залежало від політики Англії, яка раніше в конфліктних ситуаціях завжди попереджала Німеччину про свою принципову позицію, утримуючи її від рішучих дій. Та в липні 1914 р. англійський уряд не тільки не зробив відповідних заяв, але, навпаки, дав німцям зрозуміти, що Англія “докладе всіх зусиль, щоб не бути залученою до війни”. Напередодні вручення австрійцями ультиматуму Сербії російський міністр закордонних справ С. Сазонов звернувся до свого англійського колеги Е. Грея з пропозицією, щоб Англія, Франція та Росія колективно вплинули на Габсбургів. Однак англійський міністр відхилив цю пропозицію.

Слов'янські народи православного віросповідання, поневолені Туреччиною та Австро-Угорщиною, здавна бачили в Росії свого головного захисника й визволителя. Кинути напризволяще в критичний момент Сербію і Чорногорію, які завжди були вірними союзниками Росії, вважала неможливим. Франція й Англія підштовхували Росію до рішучих дій. При цьому їх найменше цікавили російські проблеми, пов'язані з Балканами, зокрема вільний вихід через Дарданелли. Франція небезпідставно вважала, що з початком великої європейської війни вся сила німецької зброї обрушиться на неї. Єдине, що могло врятувати Францію, – це вступ у війну Росії, яка примусила б Німеччину вести боротьбу на два фронти.

Із самого початку перша світова війна була загарбницькою, несправедливою війною між двома великими імперіалістичними угрупованнями – австро-німецьким блоком і Антантою. Кожна з імперіалістичних держав, вступаючи у війну, добивалася своєї загарбницької мети. Австро-Угорщина розраховувала захопити Сербію і Чорногорію, встановити свою гегемонію на Балканах. Італія, пов'язавши свою долю у війні з Антантою, також прагнула затвердитися на півострові. Тільки Сербія, яка стала об'єктом агресії з самого початку, вела справедливу, визвольну війну.

“СЛОВАЦЬКЕ ПИТАННЯ” В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Початок війни викликав в Угорщині хвилю шовінізму й псевдопатріотичного піднесення. Мало хто зі словацьких громадян та військових, котрі мусили взяти до рук зброю, піддавалися урапатріотичним настроям. Почалися репресії проти учасників словацького руху. Більшість словацьких газет закрили, власті запровадили

жорстку цензуру. Війна проти Сербії та Росії не була популярною серед словаків. Почуття словацького люду добре розумів Орсаг-Гвездослав, котрий уже в серпні взявся до написання своїх “Кривавих сонетів”, у яких засуджував війну. Після оголошення в Австро-Угорщині воєнного стану та введення цензури чільні словацькі політичні сили заявили про перехід до “політики пасивності”.

Словацька національна партія, яка представляла один із політичних напрямів словацького суспільства, орієнтувалася на збереження Габсбурзької монархії. Майже до весни 1918 р. керівництво СНП вичікувало й не робило жодних політичних кроків. Лідери словацького соціал-демократичного та селянського рухів також дотримувалися прогабсбурзької орієнтації. Лише католицька Словацька народна партія займала більш активну політичну позицію. *Однак навіть найрадикальніші проекти її проводу не йшли далі вимог надання автономії Словаччині в межах Угорщини.*

Розвиток визвольного руху в словацьких землях зумовлювався передусім перебігом воєнних подій, міжнародним становищем і загальним станом справ у Габсбурзькій монархії. Так, словацьке політичне життя значно активізувалося після наступу російських військ у Карпатах. Під час успішних позиційних боїв восени 1914 та взимку 1915 рр. на Карпатському фронті словацькі політики сподівалися, що російська армія захопить всю територію Словаччини. За цих умов у словацькому політичному середовищі почали розглядати різноманітні варіанти розвитку подій у цьому регіоні Європи. Поразка Центральних держав відкривала можливість для створення польсько-чесько-словацької або польсько-словацької конфедерації. Не відкидалася певна форма приєднання словацьких земель до Росії. З ініціативи гласистів, очолюваних В. Шробарем, та активістів організації “Чехословацька єдність” виник проєкт устрою Чехословацької держави, до якого навіть додавалася карта майбутньої країни.

До концепції створення спільного чехословацького об'єднання схилялася все більша частина словацьких національних сил як удома, так і в емігрантських осередках. Уже у вересні 1914 р. Словацька ліга США оприлюднила меморандум, у якому містилася вимога надати словакам право на самовизначення й цілковите самоврядування. А в жовтні 1915 р. у Клівленді (США) між Словацькою лігою і Чеським національним об'єднанням була підписана угода, в якій закріплювалося прагнення чехів та словаків до створення федерації.

Реалізація ідеї утворення спільної держави вимагала від її прихильників послідовної координації дій чеських і словацьких політичних сил, особливо після заснування в листопаді 1915 р. у

Парижі Чеського закордонного комітету. Тісні контакти й консультації між одним із керівників чеських емігрантських сил *Е. Бенешем* та словацьким діячем *М. Штефаніком* (1880-1919) завершилися утворенням у лютому 1916 р. в Парижі об'єднаної *Чехословацької національної ради*.

У самій Словаччині життя підпорядковувалося потребам війни. Зростала кількість словаків, котрих відправляли на фронт. Ґрунти не оброблялися, занепало культурне життя, дедалі частіше з фронтів надходили похоронні повідомлення. Словаки намагалися використати всі можливі засоби, аби уникнути армійської служби. На фронті зі слухняних солдатів на початковому етапі війни словаки перетворилися на колаборантів.

Через відсутність у словацьких землях загальновизнаного центру словацькі політичні сили були розпорошені. Так, у Турчанському Св. Мартині знаходився провід СНП, у Ліптові перебував лідер гласистів В. Шробар, у Будапешті працювали Е. Стодола та депутат Державних зборів Ф. Юріга, в Братиславі – керівництво соціал-демократів на чолі з Е. Легоцьким, у Відні виник “Словацький політичний центр”, який очолив керівник австрійського цензурного комітету К. Стодола. До словацького відділення цензури у Відні він призначив І. Дерера та Я. Кабліка, а до сербського – М. Годжу.

“Словацький політичний центр” у Відні підтримував контакти з чеськими політичними силами. До того ж і К. Стодола, і М. Годжа до війни були прихильниками прогабсбурзької та федералістської політики. Але після початку війни та смерті імператора Франца Йосифа I (листопад 1916 р.) ця політика втратила свою доцільність. За нових умов прихильники утворення т. зв. “Середньоевропейської федерації” переорієнтувалися на країни Антанти й усіма засобами сприяли чеському закордонному рухові на чолі з Т.Г. Масариком.

Варто зазначити, що *словацький національний рух відставав за масштабністю від чеського.* Це пояснюється передусім нечисленністю словацької інтелігенції та частковою її змадяризованістю. В Угорщині власті жорстокіше утискували діячів національного руху. До того ж умови війни перешкоджали налагодженню тісніших зв'язків не тільки між внутрішнім та закордонним словацьким національним рухом, а й між чеськими і словацькими політичними силами.

Діяльність словацьких політичних сил активізувалася наприкінці війни. У вересні 1918 р. засновано *Словацьку національну раду*. 30 жовтня в Турчанському Св. Мартині Словацька національна рада ухвалила декларацію, в якій підкреслювалося, що *словацька нація в культурному і мовному відношеннях є части-*

ною єдиного чехословацького народу. “Мартінська декларація” вимагала для чехословацького народу права на необмежене самовизначення на основі цілковитої незалежності, засвідчувала прагнення словаків жити в самостійній чехословацькій державі та оголошувала про рішення словаків вийти зі складу Угорщини й розпочати новий етап свого розвитку.

ЧЕХИ ТА СЛОВАКИ НА ШЛЯХУ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Світова війна значно прискорила процеси національної ідентифікації пригноблених у Габсбурзькій монархії слов'янських народів. Війна відірвала від продуктивної праці велику кількість населення Чеських земель і Словаччини. Тисячі людей було убито або покалічено на фронтах; економіка цілком мілітаризована. Проводилися реквізиції сільськогосподарських продуктів, підвищувалися ціни, розквітла спекуляція. Доходи підприємців, оптових торговців та фінансистів, які забезпечували армію, зростали з року в рік.

Для правлячих кіл Австро-Угорщини майже кожний чех чи словак були якщо не дійсними, то потенційними “зрадниками”. В Чеських землях як обов'язкову офіційну мову знову ввели німецьку, з установ виганяли чиновників-чехів, а зі шкіл – учителів. Більшість чеських газет та журналів закрито, а ті, що залишилися, піддавалися жорстокому цензуруванню. Розпущені були громадські організації, а їхні лідери зазнали репресій та політичних переслідувань. Посилення експлуатації та національного гноблення викликало невдоволення, яке переросло в опір. *Режим Габсбургів став для більшості чехів і словаків утіленням усіх злигоднів, пов'язаних із війною, мета якої була для них зовсім незрозумілою.* Поширювалися антивоєнні, антигабсбурзькі настрої, а також традиційні ідеї загальносло'янської солідарності. Патріоти бойкотували всі офіційні заходи, розповсюджували антиурядові листівки, проводили демонстрації та страйки.

До найвпливовіших організацій, породжених антиавстрійським опором, належала “Чеська мафія”. Це були розрізнені та слабкопов'язані між собою групи активістів, які в силу політичних симпатій, матеріальної заінтересованості та життєвих обставин займалися антигабсбурзькою діяльністю – від суто пропагандистської роботи до збирання на користь Антанти інформації економічного та військового характеру. Постачанням розвідданих займалися і провідні політичні лідери, такі як Е. Бенеш, К. Крамарж, А. Рашин та ін. Їх було заарештовано та засуджено до страти, але в 1917 р. всі вони потрапили під амністію, пов'я-

зану з приходом до влади молодого імператора Карла І.

Масовою демонстрацією антигабсбурзьких настроїв стали дезертирство та здача в полон росіянам. Навесні 1915 р. в полон здавалися вже не поодиночки, а цілими військовими підрозділами: в березні – дев'ять рот 11-го Писецького та три роти 42-го Терезинського піхотних полків, а в квітні – тисяча солдатів 28-го Празького полку та ін. Наприкінці 1916 р. в Росії таким чином опинилося майже 250 тис. чехів і словаків.

Поширення антивоєнних настроїв впливало на позиції політичних сил. На початку війни провідні чеські партії виступали з демонстративними деклараціями про лояльність до політики монархії. Але з кожним місяцем війни дедалі очевиднішою ставала економічна, політична та військова слабкість Габсбурзької держави, все реальнішою робилася перспектива її цілковитого підкорення Німеччині. *Посилення відверто пронимецьких та промадярських тенденцій ставило під загрозу майбутнє чеського та словацького народів, отже, створювалося підґрунтя для консолідації діючих у підпіллі й емігрантських проантантівських чеських та словацьких політичних течій.*

Багато чеських політиків орієнтувалися на Росію, обстоюючи ідею поділу Австро-Угорщини та включення автономного Чеського королівства до Слов'янської імперії на чолі з династією Романових. Проросійської орієнтації, яка віддзеркалювала традиційні симпатії чеського народу, дотримувалися “молодочехи” (К. Крамарж), націонал-соціалісти (В. Клофач), сокольський рух (В. Шайнер). Усі вони підтримували тісні зв'язки зі створеною наприкінці 1915 р. в Петрограді Спілкою чехословацьких товариств.

На країни Антанти надію покладала народна (реалістична) партія на чолі з Т.Г. Масариком. Наприкінці 1914 р. він емігрував до Парижа, де в 1915 р. створив Чеський комітет дій (із травня 1916 р. – Національна рада чеських та словацьких земель). На першому етапі війни Т. Масарик та його прихильники були переконані, що питання про майбутнє Чеських земель, утворення самостійної Чехословацької держави не може бути вирішене без втручання Росії, але ця русофільська програма потребувала підтримки Заходу.

Томаш Гарик Масарик (1850-1937). Навчався у Віденському та Лейпцизькому університетах. У 1876 р. – доктор філософії, в 1878 р. – професор Лейпцизького університету. В 1882-1914 рр. – професор філософського факультету Карлова університету. В 1889 р. заснував ліберально-політичну групу “реалістів”. У 1900-1920 рр. – засновник та ідеолог Чеської народної (реалістичної) партії. Неодноразово обирався депутатом австрійського рейх-

срату. З 1914 по 1918 р. – в еміграції. В 1915 р. – голова Чехословацької національної ради. В 1918-1935 рр. – президент Чехословаччини.

Водночас ці два провідних політичних угруповання не виключали можливості збереження імперії Габсбургів. У цьому випадку, розраховуючи на підтримку Росії та Антанти, вони ставили перед собою завдання домогтися перетворення Австро-Угорщини на триєдину державу.

Слабкість словацьких політичних сил, які представляла Національна партія, та “послідовна” політика уряду Угорщини на словацьких землях, спрямована на винищення будь-яких проявів національної свідомості, зумовили обмеженість гасел національно-визвольного руху. Всі словацькі проблеми, з точки зору словацьких політиків, мали вирішуватися виключно в межах Угорщини. Але під час війни в словацькому політичному середовищі посилювався вплив “теорії єдиної чехословацької нації”, яка цілком відкидала ідею самостійності та самобутності словаків, але передбачала для них у майбутньому певні гарантії рівних із чехами економічних та політичних прав. Прихильниками цієї теорії були М. Шафарик, М. Годжа, І. Дерер, К. Стодола.

Словацька еміграція вважала за необхідне закріпити рівноправність у майбутніх чехословацьких відносинах угодами з чеськими політичними силами. *Перший документ, що зафіксував можливість “об’єднання чеської та словацької нації у федеральному союзі держав”, був підписаний 22 жовтня 1915 р. у Клівленді (США) Словацькою лігою та Чеським національним об’єднанням.*

У Росії деякі словацькі емігранти виношували ідею включення Словаччини до Російської імперії. Але більш впливовим було угруповання прихильників об’єднання чеських та словацьких земель у єдину монархічну державу під протекторатом Росії, на чолі з одним із представників романовської династії.

З ініціативи емігрантських центрів спочатку в Росії, а потім і у Франції розпочалося формування з чехів та словаків добровольчих військових з’єднань. Спершу бажаючих воювати за інтереси Антанти виявилось небагато: наприкінці 1914 р. у “чеській дружині” в Росії налічувалося тисяча чоловік, а в чеському батальйоні “Наздар” у Франції – лише 600. Але влітку 1916 р. російський уряд на прохання Франції погодився дозволити вербування військовополонених чехів і словаків для відправки їх на Захід. У Франції за час війни було підготовлено 12 тис. солдатів та офіцерів, в Італії – 24 тис., а в Росії – 92 тис.

Тимчасом жодна з держав Антанти в ході війни й гадки не мала про надання державної самостійності неповноправним народам Габсбурзької імперії. Всіма засобами вони прагнули вико-

ристати національні суперечності й визвольні рухи для ослаблення Австро-Угорщини, відриву її від Німеччини. Розчленування або ліквідація монархії Габсбургів не входили до воєнних планів західних держав Антанти, які не хотіли посилення впливу Росії у випадку утворення незалежних слов'янських держав у цьому регіоні Європи. У свою чергу, царський уряд, озираючися на своїх союзників, ніколи нічого конкретного не обіцяв чехословацьким політичним організаціям.

Наприкінці 1916 р. – початку 1917 р. Чеські землі та Словаччина опинилися в критичному становищі: нестача робочої сили, сировини, палива, розлад фінансів, торгівлі, транспорту викликали глибокий занепад промисловості. Сільське господарство підірвала нестача робочих рук, машин, насіння, добрив. Голодні заворушення і страйки в тилу та дезертирство на фронті перетворилися у масові форми народного протесту проти війни. Ознаки кризи політики правлячих кіл Австро-Угорщини стали особливо помітними зі вступом на престол імператора Карла. Вони проявилися, з одного боку, у висуванні демагогічної програми укладення справедливого миру, обіцянок лібералізувати суспільне життя у країні – скликати рейхсрат, реформувати виборче право в Угорщині, вирішити пекучі національні проблеми, провести амністію політв'язнів, а з іншого – в подальшій мілітаризації та в дедалі частішому застосуванні репресивних заходів щодо невдоволених. Чеське політичне керівництво в цей період прагнуло до консолідації національних сил. *Восени 1916 р. було створено Чеський союз, який об'єднав чеських парламентаріїв, представників чеських партій у рейхсраті та Національний комітет, що репрезентував сім чеських партій у Празі.*

Лютнева революція в Росії сприяла подальшій активізації антивоєнного робітничого та національно-визвольного рухів у Чеських землях та Словаччині. У квітні 1917 р. в Празі відбулася масова демонстрація страйкуючих робітників, які вимагали припинити переслідування та поліпшити постачання продуктами харчування. Першотравневі страйки та демонстрації відбулися під гаслами миру, демократизації суспільного життя, утворення незалежної чехословацької держави.

17 травня 1917 р. 222 представники творчої інтелігенції направили чеським депутатам рейхсрату звернення, в якому закликали вимагати загальної амністії політв'язням, дотримання конституційних свобод і національних прав. 30 травня, у день відкриття роботи рейхсрату, *Комітет дій страйкуючих металургів Праги у зверненні до Чеського союзу і Національного комітету вимагав “створення самостійної чехословацької держави, спираючись на ідею російської революції й право на самовизна-*

чення всіх націй Європи". У своїй заяві, проголошеній у рейхсраті, Чеський союз обмежився лише вимогами федералізації Габсбурзької монархії та адміністративного об'єднання в її межах чеських та словацьких земель.

Чехословацька національна рада в Парижі, використовуючи сприятливі умови, що склалися в революційній Росії, і спираючися на військовополонених, відтіснила чеських і словацьких політичних діячів русофільської орієнтації. *Скликаний у травні 1917 р. в Києві з'їзд Спільки чехословацьких товариств визнав паризьку Раду на чолі з Т. Масариком верховним керівним органом чехословацького руху і створив її російське відділення.* В Україні, де розмістилися частини 30-тисячного Чехословацького корпусу та зосереджувалась основна маса чеських і словацьких військовополонених та емігрантів, виникли багатотисячні соціал-демократичні осередки. Їхні лідери здебільшого вважали, що "свобода чеського народу буде якнайкраще забезпечена лише спільно із свободою російського", та закликали у справах "загальнонаціональних" підтримувати Чехословацьку національну раду.

Жовтнева революція в Росії та початок мирних переговорів у Брест-Литовську спонукали Чеський союз радикалізувати свою діяльність. У Празі 6 січня 1918 р. відбулися збори генерального сейму, який складався з чеських депутатів австрійського рейхсрату та земельного сейму. *В прийнятій на сеймі "Декларації всіх депутатів чехословацької нації" висувалася вимога утворення суверенної, повноправної, демократичної й соціально справедливої держави "в межах історичних земель та своєї словацької гілки".*

Населення чеських і словацьких земель підтримало загальний політичний страйк, який почався у Габсбурзькій монархії 14 січня 1918 р. 22 січня було припинено роботу на підприємствах Праги, Брно, Пльзня, Моравської Острави. В Словаччині страйкували залізничники. Страйкуючі вимагали негайного укладання справедливого миру з радянською Росією, визнання права націй на самовизначення.

У середині квітня 1918 р. в Празі відбулися великі збори чеських громадських та культурних діячів, які урочисто прийняли "національну присягу" принципу незалежності. В травні було проведено масове святкування п'ятдесятирічного ювілею Національного театру, яке перетворилося на грандіозну політичну маніфестацію під національними гаслами.

За умовами Брестського миру влітку 1918 р. з Росії на батьківщину повернулося близько 500 тис. військовополонених. Вони не тільки розповідали про побачену на власні очі революцію, але й ставали ініціаторами антивоєнних виступів у тилу й на фронті. Небачених розмірів набуло дезертирство. Загони "зеле-

них”, що ховалися в лісах, вели справжні бої з жандармерією та військами. В чеських та словацьких землях відбувалися страйки, демонстрації, мітинги, голодні заворушення, почастишали напади на склади та ешелони з продовольством. Монархія Габсбургів невідворотно наближалася до свого краху.

Невдалі переговори з Австро-Угорщиною про сепаратний мир примусили Антанту і США змінити свою позицію щодо Двоєдиної Австро-Угорської держави та погодитися на визнання права чеського та словацького народів на самовизначення. *Наприкінці червня 1918 р. Чехословацька національна рада в Парижі була офіційно визнана як “першооснова майбутнього чехословацького уряду”.* Згодом це визнання підтвердили за дипломатичними каналами Англія, США та інші країни.

У середині липня 1918 р. в Празі була проведена реорганізація Національного комітету, до складу якого відтепер увійшли 38 представників практично всіх чеських політичних партій у відповідності з кількістю мандатів, отриманих на виборах до австрійського рейхсрату в 1918 р. Новий Комітет створювався як “наднаціональна та загальнонаціональна” структура, як інструмент “збереження порядку перехідного періоду, як орган майбутньої державної влади”. На початку вересня з представників соціал-демократичної робітничої та національно-соціалістичної партій була утворена Соціалістична рада.

Восени 1918 р. становище Австро-Угорщини стало катастрофічним: балканський та італійський фронти розвалювалися; командування окупаційної армії в Україні втрачало контроль над військовими частинами; уряд визнав, що не в змозі забезпечити промисловість і транспорт паливом, а населення – продуктами харчування. Опинившись на межі розпаду держави, уряд Австро-Угорщини вирішив вивезти з Чеських земель продовольчі, сировинні й паливні запаси, промислове обладнання та залізничний парк. У цих обставинах Національний комітет виступив із пропозицією організувати акції протесту.

Соціалістична рада прийняла рішення про проведення страйку. Утворений Комітет дій розіслав на місця проект резолюції, в якому передбачалося, що страйкуючі на мітингах 14 жовтня не обмежаться протестом проти вивозу продовольства, а вимагатимуть утворення самостійної Чехословацької республіки. В результаті страйку, який паралізував усі виробництва в Чеських землях і перетворився на масовий політичний виступ народу, була остаточно визначена республіканська форма майбутньої держави.

ЗАКАРПАТТЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (1900-1918 рр.)

Період 1900-1914 рр. позначився трьома важливими процесами: посиленням угорського тиску, новою хвилею москвофільської пропаганди і виникненням народовецької (національної української) течії. Шкільні закони 1902 і 1907 (так званий закон Аппоньї) вводили угорську мову до церковних шкіл; у результаті зугорщено було вся освіта. Пряшівський єпископ С. Новак впровадив григоріанський календар, а міністерство освіти 1918 впровадило до українських публікацій угорську абетку.

З 1900-их рр. долею Закарпаття почали більше цікавитися російські слов'янофільські кола в Петербурзі та москвофіли Галичини. За підтримкою панславистичного діяча графа В. Бобринського в Петербурзі, почалась агітація за православіє, для чого створювала сприятливий ґрунт угорська денационалізаційна політика.

Загальний занепад закарпатського населення, з одного боку, і приклад галицького відродження, з другого, спонукали групу молодшої світської і духовної інтелігенції звернутися до народу, працювати разом з ним над його освіченістю і соціальним піднесенням. Це так звана *народовецька течія*, яка згодом серед змінених умов чехо-словацького режиму, вирішально вплинула на національне відродження Закарпаття. Першим представником модерного українства, що взяв собі до серця долю «зраненого брата», був М. Драгоманов; у 1875-76 рр. він двічі побував на Закарпатті.

З 1890-их рр. закарпатськими темами зацікавилася кілька галицьких українських учених: І. Франко (історія літератури), В. Гнатюк (етнографія), І. Верхратський (діалектологія), С. Томашівський (історія і статистика). Антропологічні дослідження провадив Ф. Вовк. Під їхнім впливом співпрацювали в публікаціях НТШ місцеві діячі – Ю. Жаткович (історик) та Г. Стрипський (дослідник літератури). У літературно-мовній сфері розпочав народовецький напрям Л. Чопей, автор «Русько-мадярського словаря» (1883), що базувався на живих народних говорах. Видатним освітянським діячем першої половини ХХ ст. був о. А. Волошин, автор «Граматики малоруської мови» (угорською мовою, 1907), що набула на тривалий час нормативного значення. Він також видавав газету «Наука» та склав ряд підручників, календарів і книжок для народу. Народовецький рух до Першої світової війни, хоч не був чисельним, все-таки пустив тривале коріння. Коли восени 1918 р. упала стара Угорщина, народовецький рух поставив перед собою вже й політичні завдання.

УТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918-1929 рр.)

- Проголошення Чехословацкої республіки
- Приєднання Словаччини.
- “Чехословацке питання” на Паризькій мирній конференції
- Конституція 1920 р. та формування політичної системи
- Динаміка розвитку Чехословаччини у 20-ті роки ХХ ст.

Рекомендована література

- Ваничек В.* История государства и права Чехословакии. – М., 1981.
- Історія південних та західних слов'ян. – К., 1987.
- История Чехии. – М., 1947.
- Краткая история Чехословакии. – М., 1988.
- Матвеев Г. Ф.* “Третий путь”? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. – М., 1992.
- Плевза В.* История современной Чехословакии. – Братислава, 1979.
- Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1917– 1929. – М., 1988.
- Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период. – М., 1986.
- Фирсов Е. Ф.* Эволюция парламентской системы в Чехословакии в 1920-е годы. – М., 1989.
- Хрестоматия по истории южных и западных славян. – Минск, 1990. – Т. 3.
- Шмераль Я. Б.* Образование Чехословацкой республики в 1918 г. – М., 1967.

ПРОГОЛОШЕННЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Президент США В. Вільсон 18 жовтня 1918 р. заявив, що в обставинах, які склалися в Європі на завершальному етапі війни, укладення миру з Австро-Угорщиною можливе тільки за умови надання поневоленим народам Габсбурзької монархії права самим вирішувати свою подальшу долю.

Швидке закінчення війни та поразка Центральних держав поставили Тимчасовий уряд у Парижі та Національний комітет у

Празі перед необхідністю координації дій. Австрійський уряд був уже не в змозі перешкодити від'їзду до Женеві представників Національного комітету та Чеського депутатського союзу на чолі з К. Крамаржем для переговорів з міністром закордонних справ Тимчасового уряду Е. Бенешем. Учасники зустрічі ухвалили заяву Тимчасового уряду про розрив відносин з Віднем і Будапештом, з династією Габсбургів узагалі. Обговорювались економічні, фінансові та юридичні питання, пов'язані з виходом із загальноавстрійської господарсько-економічної системи та створенням власної.

Наступ на італійському фронті 24 жовтня привів до остаточної поразки австро-угорської армії. 27 жовтня у Відні був сформований останній "ліквідаційний" уряд. Міністр закордонних справ Д. Андраші в той же день направив В. Вільсону ноту, в якій приймалися запропоновані США умови перемир'я.

Нота Д. Андраші була сприйнята чехами як крах Австро-Угорщини та визнання незалежності Чехословаччини.

Припинили роботу всі підприємства міст, почалися стихійні маніфестації. Тисячі людей, співаючи національні пісні, вийшли на вулиці. Празький національний комітет проголосив утворення незалежної Чехословацької держави та тимчасово взяв на себе функції вищого органу влади.

Більше двох тижнів після проголошення незалежності функції уряду здійснювала президія Національного комітету, зусилля якої спрямовувалися на збереження спокою та порядку в Чеських землях. 28 жовтня було обнародовано "Перший закон Чехословацької республіки", який проголосив, що державний лад буде визначений Національними зборами, а в перехідний період верховна влада здійснюється Празьким Національним комітетом; усі існуючі земські та імперські закони до прийняття нових залишаються чинними; всі установи, війська та громадяни повинні підкорятися Комітету й продовжувати виконувати свої функції та обов'язки в повному обсязі.

Відомості про події в Празі швидко поширювалися в Чеських землях, в провінції влада переходила до районних національних комітетів, яким підпорядковувалися державні установи та підприємства, органи місцевої адміністрації. Однак активна діяльність цих комітетів, особливо широка підтримка їх населенням, робили ці структури досить небезпечними для керівництва в Празі. Незважаючи на значну роль, яку вони відіграли в момент створення Чехословацької держави, районні та місцеві національні комітети проіснували лише шість тижнів і були розпущені.

30 жовтня 1918 р. Словацька національна рада (СНР) у Турчанському Мартині прийняла декларацію, яка проголосила сло-

вацьку націю частиною єдиної чехословацької нації в культурному та мовному відношеннях. У документі висувалася вимога “необмеженого права самовизначення та повної незалежності”.

Угорщина прагнула зберегти свій контроль над неугорськими землями, які входили до Транслейтанії. 1 листопада 1918 р. угорський прем'єр М. Карої в телеграмі до СНР висловив побажання щодо вирішення “словацького питання” у складі Угорщини. У відповіді вказувалося, що Рада керуватиметься у своєму рішенні інтересами словаків.

Усвідомлюючи слабкість національного руху, словацькі політики всі свої сподівання пов'язували з Чехією. Побоюючись, що події в Словаччині вийдуть з-під контролю, словацькі лідери створили 4 листопада 1918 р. в м. Скаліца (на кордоні з Моравією) тимчасовий словацький уряд на чолі з головою СНР В. Шробарем. Однак уже 6 листопада уряд мусив переїхати до Праги. Проіснувавши до 14 листопада, цей уряд обнародував декларацію про входження Словаччини до складу Чехословацької держави та підготував декрет про введення в школах навчання словацькою мовою.

Національний комітет у Празі розробив і 13 листопада опублікував Тимчасову конституцію, відповідно до якої верховним законодавчим органом Чехословаччини стали Національні збори. Вони були утворені не шляхом виборів, а розширенням складу Національного комітету з 30 до 256 членів, які призначалися виконкомом політичних партій з-поміж своїх представників пропорційно до результатів останніх довоєнних виборів до австрійського рейхсрату.

У результаті такої перебудови до складу тимчасових Національних зборів увійшли: 55 представників аграрної партії, 53 – соціал-демократичної, 39 – націонал-демократичної, 29 – народно-соціалістичної, 24 – католицької, 6 – прогресивної, 40 – словацьких партій. 14 листопада 1918 р. на першому засіданні Національних зборів було урочисто проголошено повалення влади Габсбургів у Чеських землях та встановлення демократичної республіки. Першим президентом одноголосно обрано Т.Г. Масарика. На чолі уряду загальнонаціональної коаліції став К. Крамарж. Е. Бенеш очолив міністерство закордонних справ.

Професор філософії Карлового університету Т. Г. Масарик був одним із найвідоміших і найпопулярніших політиків у Чеських землях. Високий професіоналізм, непересічні особисті якості та позитивне висвітлення діяльності Масарика в пресі, – це створювало певний ореол навколо його імені. Протестуючи проти тих чи інших дій влади, народні маси часто зверталися до Т.Г. Масарика, оскільки саме з ним багато в чому пов'язувалися

надії на здійснення радикальних демократичних та соціально-економічних перетворень. Апофеозом популярності Т.Г. Масарика став його приїзд до Праги 21 грудня 1918 р. Вже за тиждень шпальти газет усіх напрямів повідомляли про повернення президента з еміграції. Особа Т. Г. Масарика в їхньому висвітленні набувала міфологічних ознак, створювався образ справжнього “месії чеської нації”.

Т.Г. Масарик – мудрий, енергійний та активний політичний діяч – завжди прагнув не випускати зі своїх рук ініціативи. Його політичним ідеалом була держава “гуманної демократії”. Широкі конституційні права й функції президента в сукупності з надзвичайною популярністю забезпечували Т.Г. Масарика виключну роль у всьому державно-політичному механізмі.

Виступаючи на Староместській площі, Т.Г. Масарик підкреслив, що “наша держава повинна бути демократичною. Влада демократії буде владою народу, за допомогою народу і для народу”. Наступного дня перед депутатами Національних зборів він висловився більш конкретно: “...Доля нашої революції прямо й логічно пов’язана із Заходом та його сучасною демократією”. Негативно оцінюючи революцію в Росії, Т.Г. Масарик наголошував на конечній необхідності переконати маси не поспішати з проведенням глибоких соціальних перетворень та втриматися від революційного гвалту. “Треба запобігти поспіху, в нас досить часу... Порядок ми маємо зберігати і в майбутньому будь-якою ціною. В наших лавах не повинно бути ніякого насильства...” В перші тижні незалежності багато зусиль було докладено до підтримання порядку в країні. Соціал-демократи, виступаючи в робітничих аудиторіях, переконували маси в тому, що в Чехословаччині ще не визріли умови для здійснення соціалістичного перевороту. Широкі дискусії про перспективи національного та соціального розвитку, безумовно, впливали на настрої в різних прошарках та класах чехословацького суспільства.

Разом із тим до кінця 1918 р. в Чехословаччині було здійснено ряд заходів, які свідчили про демократичний характер нової держави. В країні проголошено республіку, прийнято закон, що скасував дворянство, ордени й титули. Однак, хоча декларувалися свобода слова, друку, зборів та право на страйк, у країні зберігалася цензура. На першому етапі у сфері громадянських свобод продовжували діяти довоєнні закони. Зберігався навіть надзвичайний стан, введений ще за Австро-Угорщини.

Наприкінці грудня 1918 р. було прийнято закони про 8-годинний робочий день, про державну допомогу безробітним, непрацездатним, про розширення медичого страхування, про охорону прав наймачів квартир, у лютому 1919 р. – виборчий за-

кон, який надавав право голосу жінкам і військовослужбовцям; внесені поправки до закону про друк, скасовані окремі обмеження у розповсюдженні газет і журналів.

Ліквідація районних і місцевих національних комітетів означала, що керівництву вдалося зберегти старий австрійський апарат – змінилися тільки вивіски. Недоторканими залишилися поліція і жандармерія, а апарат таємної політичної поліції навіть розширився.

Значно складнішою була ситуація в армії. В результаті переговорів австрійське командування в Чехії передало свої повноваження Національному комітету. Однак фактична австрійська армія припинила своє існування. Німецькі, угорські та румунські солдати одразу після проголошення Чехословацької республіки почали розходитися по домівках. У свою чергу, чеські солдати, які поверталися на батьківщину, не поспішали до новостворених національних військових частин. Усі накази та звернення, які видавав з цього приводу Національний комітет, не мали жодного успіху.

Поряд із поліцією єдиною реальною збройною силою, на яку спиралися Національний комітет і уряд К. Крамаржа, були добровольчі загони, що формувалися головним чином із членів спортивних організацій “Сокіл” та ряду студентських спілок. Однак поступово створювалася і регулярна армія. На кінець листопада 1918 р. в добровольчих загонах налічувалося 12 тис., а в армійських підрозділах – 23,5 тис. чоловік.

Верховне командування військ Антанти в листопаді дало згоду на відправку на батьківщину з Франції та Італії чехословацьких легіонерів, які почали прибувати вже в грудні 1918 р. В наступні два місяці до Чехословаччини повернулося 30 тис. військових. Потім прибула французька військова місія на чолі з генералом М. Пелле, який став начальником генерального штабу чехословацької армії. В лютому 1919 р. уряд уже мав 100-тисячне військо, яке використовував для проведення досить жорсткого й рішучого внутрішньополітичного курсу, передусім для поширення своєї влади на Словаччину, Підкарпатську Русь, а також у тій частині Чеських земель, де переважало німецьке населення.

Національні об'єднання німців у Чеських землях після проголошення Чехословаччиною незалежності розгорнули бурхливу діяльність, намагаючися за всяку ціну відокремити від неї прикордонні райони ще до початку роботи Паризької мирної конференції. У Відні 23 листопада 1918 р. нарада судетсько-німецьких депутатів рейхсрату прийняла рішення про створення в Південно-Західній Чехії самостійної провінції Дейчбьомен та про її приєднання до Австро-Угорщини. 30 листопада було проголошено са-

мостійну провінцію Судетенланд, до якої ввійшла частина Австрійської Силезії та Північної Моравії, на початку грудня в Південно-Західній Чехії – провінцію Бемервальдгау, а в Південній Моравії – Дейчзюйдмерен. Усі ці провінції охоплювали територію з населенням 3 млн. чоловік.

Приєднання цих земель до Австрії було неможливим уже з точки зору географічного положення, навіть якщо не зважати на ефемерність влади урядів самопроголошених німецьких провінцій, розпад австрійської армії. Небажаність приєднання до Німеччини зумовлювалася розгортанням там Листопадової революції. До того ж ці райони органічно інтегрувалися в економічний простір Чеських земель. Позбавлені зовнішньої підтримки, “німецькі провінції” як політичне утворення після введення до них урядових військ припинили своє існування. Прага встановила свій контроль над усіма прикордонними районами в межах Чеських земель.

Складним становище залишалося на сході – в Словаччині, Підкарпатській Русі та в Тешинській області. Останню Польща окупувала ще в листопаді 1918 р., що означало для Чехословаччини втрату значної частини паливних ресурсів, необхідних промисловості, залізничному транспорту. Угорщина робила все можливе, щоб залишити під своїм державним контролем землі словаків та українців.

ПРИЄДНАННЯ СЛОВАЧЧИНИ ДО СКЛАДУ НОВОУТВОРЕНОЇ ДЕРЖАВИ

У ході революційних подій жовтня-листопада 1918 р. угорська адміністрація на території Словаччини під тиском народних виступів фактично втратила владу. В ряді районів селяни почали ділити поміщицькі землі, худобу, а влада переходила до місцевих національних рад, які створювали навіть власні збройні формування. В ряді промислових центрів постали робітничі ради. На відміну від Чеських земель, у Словаччині соціальні чинники переважали над національними.

Угорський уряд М. Карої продовжував претендувати на територію Словаччини й Підкарпатської Русі. Тому, як тільки в його розпорядженні опинилися більш-менш надійні угорські частини, їх було направлено в ці райони. Не маючи реальної сили й влади, Словацька національна рада 25 листопада 1918 р. розпочала переговори з угорським урядом, який обіцяв Словаччині автономію у складі Угорщини.

Паралельно з переговорами проугорські сили робили спроби

створити “незалежну Словаччину”. Наприкінці листопада 1918 р. пражський архіваріус В. Дворчак запропонував проект Східно-словацької республіки (своєрідного словацько-угорського континууму). Але ця ідея підтримки в масах не дістала. Тоді В. Дворчак та угорський міністр національностей О. Яси висунули нову пропозицію – створити “незалежну” Словаччину, спираючися на органи угорської адміністрації. Ще одна спроба проголосити 11 грудня 1918 р. в м. Кошице незалежність ледь не закінчилася трагічно для її рушіїв. Ідея самостійності не була підтримана і в інших районах Словаччини. Здебільшого лунали вимоги надання самоврядування та свободи в межах єдиної Чехословаччини. *Ідея об'єднання чеського і словацького народів набувала дедалі більшого поширення серед народних мас.*

Хід словацько-угорських переговорів стурбував уряд К. Крамаржа, який дуже бурхливо реагував на претензії Угорщини. Е. Бенеш у Парижі вчинив демарш перед Антантою, вимагаючи негайного втручання. В ноті Антанти до уряду Угорщини від 3 грудня 1918 р. пролунала вимога виведення із Словаччини угорських військ. Під тиском Антанти уряд М. Карої наказав своїм військам залишити територію Словаччини. Дивізії чехословацьких легіонерів під командуванням італійського генерала К. Пічеллі, не зустрівши опору, поступово зайняли Словаччину.

Угорський уряд і СНР підписали 6 грудня угоду про демаркаційну лінію, яка була скоригована в ноті чехословацького уряду до Угорщини 24 грудня до лінії “історичних кордонів”. Процес зайняття Словаччини завершився 20 січня 1920 р. Уряд К. Крамаржа заздалегідь прийняв ряд рішень, які визначили статус Словаччини в межах Чехословацької республіки, а також систему влади на її території. *Затверджений Національними зборами “Закон про надзвичайні перехідні заходи в Словаччині” передбачав: скасування всіх юридичних актів, пов'язаних з угорським пануванням; проголошення словацької мови офіційною мовою; збереження за всіма чиновниками посад у випадку прийняття присяги Чехословацькій республіці; зосередження всієї влади в руках міністра у справах Словаччини В. Шробара, який наділявся широкими повноваженнями. Словацьку національну раду було розпущено, місцеві національні й робітничі ради ліквідовано.*

Проголошення 21 березня 1919 р. Угорської радянської республіки викликало серйозне занепокоєння празького керівництва. В Словаччині відразу було оголошено воєнний стан, а до демаркаційної лінії підтягнуті військові частини, які спільно з військами сусідніх Угорщині країн мали зупинити просування пролетарської революції в Європу.

Чехословацькі та румунські війська в другій половині квітня

1919 р. вдерлися на територію Угорщини. Але наприкінці травня Червона Армія перейшла в контрнаступ, аби розірвати кільце воєнної блокади радянської Угорщини. Переслідуючи відступаючі чехословацькі війська, Червона Армія вступила на територію Східної Словаччини та Підкарпатської Русі, а на початку червня вийшла до польського кордону.

Чехословацька преса була на сполох: республіка в небезпеці, угорці прийшли відновити старі кордони Транслейтанії. На території країни було впроваджено воєнне становище, почали діяти військові суди. Збройні загони “Сокола” та робітничих фізкультурних товариств як польова жандармерія були перекинуті до лінії фронту.

16 червня на масовому мітингу в Пряшеві проголошено Словацьку радянську республіку. Влада перейшла до тимчасових революційних директорій і робітничих, селянських та солдатських рад. У Кошицях створено Революційний виконавчий комітет на чолі з членом соціалістичної партії Угорщини А. Яноушеком.

Радянський уряд прийняв рішення про націоналізацію банків, великих підприємств, транспорту. Експропріації на користь держави підлягали великі маєтки з орними угіддями понад 50 га. Було проголошено про введення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, звільнення селянської бідноти від податків. Уряд приступив до створення словацької Червоної Армії.

Однак наприкінці червня розпочався наступ румунських і чехословацьких військ, що примусило угорську Червону Армію залишити територію Словаччини. Чехословацькі підрозділи просунулися вглиб території і в Підкарпатській Русі з'єдналися з румунами. Так, проіснувавши три тижні, була повалена Словацька радянська республіка.

“ЧЕХОСЛОВАЦЬКЕ ПИТАННЯ” НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

Коли в січні 1919 р. в Парижі розпочала роботу мирна конференція, уряд К. Крамаржа вже встановив свою владу в Словаччині та Підкарпатській Русі. Хід конференції свідчив про наявність гострих суперечностей між країнами-переможницями. Так, Франція, зважаючи на свою військову перевагу, претендувала на гегемонію в Європі й прагнула максимально ослабити Німеччину та її колишніх союзників, спираючися на підтримку новостворених держав Центральної та Південно-Східної Європи. У свою чергу, США й Англії необхідна була сильна Німеччина як противага гегемонії Франції на континенті, тому вони не дуже

прихильно ставилися до проектів розширення кордонів Чехословаччини та інших країн цього регіону, які перебували під переважним впливом Франції.

Приймаючи рішення, учасники конференції не могли не враховувати внесок Чехословацького корпусу в боротьбу проти більшовиків у Росії. Цей внесок був досить вагомим, хоча після ряду поразок корпус на початку 1919 р. довелося зняти з фронту й перевести в тил Колчака для охорони Транссибірської магістралі.

Чеським політикам на Паризькій конференції вдалося задовольнити більшість своїх територіальних домагань. Кордони республіки визначили Версальський (28 червня 1919 р.), Сен-Жерменський (10 вересня 1919 р.) та Тріанонський (4 червня 1920 р.) договори між державами-переможцями з Німеччиною, Австрією та Угорщиною. Згідно з Версальським договором чехословацько-німецький кордон устанавлювався по лінії колишнього австро-німецького кордону з незначним відхиленням на користь Чехословаччини. Крім того, Німеччина надавала Чехословаччині вільні зони в Гамбурзькому і Щецинському портах строком на 9 років.

За Сен-Жерменським і Тріанонським договорами Австрія та Угорщина визнавали незалежність Чехословаччини та входження до її складу районів із німецьким населенням, Словаччини й Підкарпатської Русі. Сен-Жерменський договір зобов'язував Чехословаччину "утворити на території русинів на південь від Карпат у визначених союзними державами кордонах автономну одиницю у складі чехословацької держави та надати їй якнайбільший ступінь самоврядування". У Підкарпатській Русі передбачалося утворення особливого сейму із законодавчими правами в галузях мови, шкільництва, релігії, місцевого самоврядування та в інших питаннях; посадових осіб мало обирати місцеве населення; гарантувалося справедливе представництво в Законодавчих зборах Чехословаччини.

Незадоволеними залишилися тільки претензії чехословацького уряду на так званий Бургенландський коридор, який шляхом приєднання до Чехословаччини ряду земель Австрії та Угорщини мав забезпечити їй спільний кордон із Королівством сербів, хорватів та словенців. Не вирішено було й питання про багату коксівним вугіллям Тешинську область, через яку проходила єдина в той час залізниця, що з'єднувала північні чеські землі зі Словаччиною. Справу про спірну територію розв'язала в 1920 р. Рада послів: східну частину області віддано Польщі, до складу Чехословаччини ввійшла більша її західна частина, а також залізниця Богумил – Яблунків.

Кордони між державами, що постали на терені Австро-Угорщини, остаточно визначив у серпні 1920 р. у Севрі договір між великими державами, з одного боку, і Польщею, Румунією, Чехо-

словаччиною та Югославією – з іншого. В результаті Чехословачина включила Чехію, Моравію, частину Силезії, Словаччину та Підкарпатську Русь. Від Австрії до неї відійшли Виторазький і Вальчицький райони, від Німеччини – Глучинський.

Після підписання мирних договорів на території Чехословацької республіки проживали 6,8 млн. чехів, 2 млн. словаків, 3,1 млн. німців, 745 тис. угорців, 461 тис. українців та 28,2 тис. представників інших національностей. *Отже, створилася багатонаціональна держава, більш ніж третину населення якої становили національні меншини.* Слід підкреслити, що хоча до складу Чехословачини ввійшло 26% населення і приблизно 21% території Австро-Угорщини, в її кордонах опинилося від 60 до 70% усієї промисловості колишньої монархії. Чехословачина становила собою індустріально-аграрну державу, окремі райони якої різко відрізнялися як за характером, так і за рівнем економічного розвитку. Більше ніж 40% економічно активного населення республіки було зайнято в промисловості, ремеслах, торгівлі, на транспорті, 37% – у сільському господарстві.

Утворення незалежної Чехословацької держави – це історично прогресивне явище, спричинене багатофакторним процесом національного відродження в чеських і словацьких землях. Створення двонаціональної країни нейтралізувало реальну загрозу денационалізації (онімічення, мадяризації) чехів і словаків, відкрило широкі можливості для розвитку національної економіки й культури.

КОНСТИТУЦІЯ 1920 р. ТА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Економічне становище Чехословащини було досить складним, що визначалося двома головними обставинами. По-перше, існувала різка невідповідність між виробничими можливостями її промисловості та наявністю ринків збуту. Чехословачина успадкувала переважну частину економіки колишньої імперії, однак внутрішній ринок був спроможний поглинути лише близько 40% вітчизняних промислових товарів. По-друге, в країні відчувалися серйозна нестача продовольства, ускладнення, викликані занепадом сільського господарства країни, зниженням кількості вироблених у країні продуктів харчування.

Обидві ці обставини підштовхнули керівництво країни до певного скорочення промислового виробництва, головним чином за рахунок нечеської промисловості, в тому числі словацької та закарпатської. Курс на аграризацію Чехословащини перевів

частини фінансового капіталу з промисловості в сільське господарство, що привело до зростання ролі аграрної партії в політичному житті країни.

Водночас уряд К. Крамаржа вжив певних заходів до зміцнення чеської промисловості, зокрема шляхом запровадження високого протекціоністського мита. Фінансовий капітал зосереджувався в руках чеських банків. Введено державну монополію на виробництво певних товарів. Зовнішня торгівля перейшла під контроль уряду. В березні 1919 р. була введена чехословацька крона. Всі ці заходи, а також зовнішні позики дали можливість закупити за кордоном продовольство для голодуючих.

Однак ситуація з продуктами харчування не поліпшилася, і уряд мусив піти на надзвичайні заходи, в тому числі на введення примусової сівозміни та продрозкладки. Продовольство продавалося населенню за зниженими цінами, різницю в ціні відшкодовували за рахунок державних коштів. Подібні заходи, що мали на меті в першу чергу припинити заворушення в країні, були, звичайно, тимчасовими і лише підкреслювали необхідність проведення аграрної реформи.

Основи реформи закріпив закон від 16 квітня 1919 р. Він обмежив розміри землеволодіння однієї особи або кількох співвласників 150 га орної землі або 250 га землі в цілому. Залишки великих землеволодінь переходили до Земельної служби, без санкції якої власник не міг розпоряджатися своєю землею, продати її або розділити з іншими володарями.

Згідно з цим законом вилученню підлягали майже виключно землі угорських та німецьких поміщиків, частина їх відійшла державі, решта – чеським володарям. Значна кількість землі була передана заможному селянству, приблизно третина – розподілена серед дрібних селянських господарств.

Проведені 15 червня 1919 р. муніципальні вибори засвідчили непопулярність Національно-демократичної партії на чолі з К. Крамаржем, яка здобула близько 8% голосів. За Соціал-демократичну і Народно-соціалістичну партії проголосувало більше половини, а за Аграрну партію – 20,5% виборців. Лідруючі партії створили “червоно-зелену” урядову коаліцію, яку очолив соціал-демократ В. Тусар. На посаді міністра закордонних справ залишився Е. Бенеш.

Уряд В. Тусара прийшов до влади в украї напруженій внутрішній ситуації: зростали безробіття, дорожнеча, спекуляція; населення убожіло, почастишали демонстрації та страйки. На весну 1920 р. в ряді промислових центрів постали робітничі контрольні ради, які взяли на себе функції регулювання продовольчого постачання, організації боротьби за здійснення закону про 8-го-

динний робочий день.

Уряд В. Тусара дозволив створення заводських робітничих комітетів і законодавчо визнав їх як органи “ділового співробітництва”, що були покликані відігравати роль посередників між робітниками й підприємцями. В лютому 1920 р. був також прийнятий закон про участь гірників в управлінні підприємствами та в розподілі прибутків.

Наприкінці лютого 1920 р. тимчасові Національні збори затвердили підготовлений проект конституції, яка набрала чинності 6 березня. *Конституція визначила республіканську форму правління в Чехословаччині. Територія країни проголошувалась єдиним і неподільним цілим, а автономна Підкарпатська Русь – її невід’ємною частиною. Щодо закарпатських українців, як і щодо інших національних меншин, конституція відновила відповідну статтю Сен-Жерменського договору, підтверджуючи зобов’язання забезпечувати цілковиту національну рівність у всіх галузях суспільного життя.*

Державна влада в країні поділялася на законодавчу, яка належала двопалатним Національним зборам, виконавчу, здійснювану президентом та урядом, і судову. Для виборів до Національних зборів установлювався принцип пропорційності та загального, рівного, прямого й таємного голосування. До палати депутатів (300 місць) могли обиратися всі громадяни, які досягли 21 року, а до сенату (150 місць) – з 26 років. На спільному засіданні обох палат обирався президент строком на сім років.

До повноважень президента входили: призначення міністрів, скликання, відкладення або розпуск Національних зборів, оголошення амністії, накладання “вето” на закони, оголошення війни. Президент мав право представляти державу у відносинах з іноземними державами, укладати та ратифікувати міжнародні договори, вводити воєнний стан, вносити мирні договори на затвердження до Національних зборів, призначати суддів і чиновників, виконувати обов’язки головнокомандуючого збройними силами.

У спеціальному розділі конституції проголошувалися рівність усіх громадян незалежно від походження, мови, раси або віросповідання, недоторканність особистості, житла та приватного листування, майнова свобода, свобода друку, спілок та зборів.

Згідно з новою конституцією у другій половині квітня 1920 р. відбулися вибори до обох палат Національних зборів. За підсумками виборів парламентськими стали 8 чехословацьких, 7 німецьких і 4 мадярські партії. З-поміж чехословацьких партій найбільшу кількість мандатів здобули Соціал-демократична партія (55 – у палаті депутатів і 36 – у сенаті); Чехословацька

республіканська селянська партія (відповідно 42 і 19); Націонал-демократична партія (22 і 11); Народно-демократична партія (27 і 10); Народна (католицька) партія (20 і 12); Живностенська, або “ремісницька”, партія (6 і 3).

Значну кількість депутатських мандатів здобула Німецька соціал-демократична партія (30 і 16). Крім того, в парламент увійшли німецькі націонал-соціалістська, національна та інші партії, які розпочали боротьбу проти Чехословацької республіки. Угорські партії серйозної ролі в зборах не відігравали.

Другий кабінет В. Тусара стикнувся із значно зміцнілою опозицією, яку, з одного боку, становили депутати “марксистської лівої” партії, що засуджували політику співробітництва керівництва соціал-демократії з буржуазією, а з іншого – представники нацменшин, очолювані німцями, які відмовлялися визнати входження районів з німецькою більшістю населення до складу республіки, а також націонал-демократи, які разом із правим крилом аграрної партії прагнули зайняти панівні позиції в державних структурах.

Однією з найгостріших проблем, що постали перед чехословацьким урядом у той період, було визначення напрямів зовнішньої політики, особливо у зв'язку з радянсько-польською війною. Цей процес відбувався під сильним тиском Франції, що прагнула підпорядкувати політику Чехословаччини своїм інтересам у Центральній Європі. Французький капітал у дедалі зростаючих обсягах проникав у чехословацьку промисловість, французький генштаб брав участь в організації та підготовці чехословацької армії.

Одним із результатів зростаючого французького впливу на Прагу було створення чехословацько-югославсько-румунського союзу, який дістав назву “Мала Антанта”. Основою цього союзу стали чехословацько-югославська (14 серпня 1920 р.) та чехословацько-румунська (23 квітня 1921 р.) угоди, які передбачали взаємні дії у випадку неспровокованого нападу Угорщини на одну із сторін. За активної участі Франції ці угоди були доповнені відповідними військовими, економічними та політичними конвенціями, які зробили відносини ще тіснішими. “Мала Антанта” перетворилася на військово-політичний союз.

Головний зміст зовнішньої політики Чехословаччини, яка була зацікавлена в збереженні післяверсальського устрою Європи, загалом збігався з інтересами держав-переможниць, але ставив її в залежність від їхнього зовнішньополітичного курсу. Так, у період радянсько-польської війни 1920 р. країни Антанти намагалися втягнути до конфлікту й Чехословаччину. Але завдяки рішучості лівих політичних сил, які спиралися на сильні антивоєнні настрої чехословацького населення, ці плани не здійснилися.

Вимушене блокування керівництва соціал-демократів із пра-

вими партіями з основних питань зовнішньої та внутрішньої політики викликало незадоволення з боку його електорату. Подібні настрої віддзеркалювалися в позиції лівого крила соціал-демократів – “марксистської лівої” партії, яка засуджувала політику правлячих кіл та закликала робітників до класової боротьби. Лідери соціал-демократів в уряді В. Тусара намагалися не тільки відмежуватися від своїх колишніх товаришів по партії, а й застосовувати проти них різноманітні каральні засоби.

Ліві соціал-демократи, у свою чергу, почали вимагати скликання партійного з'їзду для визначення подальшої політики партії.

Разом із цим виконком соціал-демократів вирішив відкликати своїх членів з міністерських посад, мотивуючи цей крок необхідністю визначити курс партії. В цих умовах уряд В. Тусара 15 вересня 1920 р. пішов у відставку. Соціал-демократія зазнавала внутрішньої кризи – вона фактично розкололася на дві частини.

Урядова криза спричинила відмову від коаліційного принципу формування кабінету міністрів. Головним завданням створеного “безпартійного” уряду на чолі з Я. Черни стала протидія наростаючій хвилі соціального протесту. Для координації дій основних політичних партій у жовтні 1920 р. був створений позаконституційний орган – так звана “П'ятірка”, що складалася з керівників соціал-демократичної, аграрної, націонал-демократичної, національно-соціалістичної та народної партій. Вона фактично перетворилася на залаштунковий уряд, керівна роль у якому поступово переходила до аграріїв.

Політична криза в країні дедалі заглиблювалася у зв'язку з розподілом майна Народного дому між лівим і правим відгалуженнями соціал-демократії, а також масовими виступами 10-11 грудня 1920 р. робітників і селян у Чехії, Моравії та Словаччині, які супроводжувалися захопленням промислових підприємств робітничими радами, розгромом поміщицьких маєтків, а в районі Кладно – навіть захопленням державних установ. У тижневому загальному страйку взяли участь понад мільйон робітників.

Одним із наслідків грудневих виступів стало прийняття 14 травня 1921 р. на з'їзді “марксистської лівої” умов вступу до партії та перейменування її в Комуністичну партію Чехословаччини. КПЧ із самого моменту виникнення стала масовою партією, яка налічувала 350 тис. членів. 30 жовтня 1921 р. відбувся об'єднавчий з'їзд усіх національних комуністичних організацій країни, на якому створено єдину централізовану інтернаціональну партію.

РОЗВИТОК ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ У 20-ті РОКИ ХХ СТ.

Систематична обструкція Національних зборів німцями, що підтримувалася представниками інших нацменшин, постійно ускладнювала діяльність уряду Я. Черни, що врешті-решт у вересні 1921 р. призвело до утворення коаліційного уряду на чолі з Е. Бенешем. Програма нового кабінету передбачала проведення ряду демократичних заходів у галузі економічної та національної політики. Здійсненню програми перешкоджав ряд обставин, у тому числі опір “П’ятірки”.

Восени уряд запровадив держмонополію на виробництво ряду промислових і сільськогосподарських товарів, ужив заходів щодо зміцнення курсу крони шляхом викупу та вилучення частини кредитних білетів. У січні 1922 р. Чехословаччина отримала від Англії позику. Водночас були підвищені податки на сіль, цукор, сірники, тютюн, пиво. Всіма цими та іншими заходами урядові Е. Бенеша вдалося дещо зміцнити національну економіку.

Але наслідки економічної кризи початку 20-х років у західних країнах продовжували негативно впливати на становище в країні. Соціальна напруженість не спадала. Уряд не зміг у своїх практичних заходах відхилитися від визначеного раніше курсу на забезпечення панівних позицій національного капіталу. Чеський капітал посилив наступ на німецьку й словацьку промисловість. Компартія перейшла в активну опозицію до уряду. Незадоволені у своїх претензіях нацменшини повернулися до тактики обструкції в Національних зборах.

У зовнішній політиці уряд Е. Бенеша взяв курс на співробітництво і встановлення нормальних відносин з радянською Росією. Спонукуваний підприємницькими колами, зацікавленими в розвитку економічних зв’язків з Росією, уряд у червні 1922 р. підписав Тимчасовий договір про встановлення відносин з РРФСР. Договір залишав відкритим питання про взаємне визнання де-юре, але передбачав відкриття в обох країнах представництв та припинення будь-якої взаємної ворожої діяльності. Аналогічна угода була підписана між Чехословаччиною і УРСР.

Уряд Е. Бенеша в грудні 1921 р. уклав політичну угоду з Австрією, згідно з якою обидві сторони взяли на себе зобов’язання виконувати умови Сен-Жерменського договору, взаємно гарантувати встановлення та існування кордонів, розвивати співробітництво та зберігати нейтралітет у випадку збройного зіткнення однієї із сторін з будь-якою третьою державою. Були підписані угоди про торгівлю і співробітництво, про торгівлю і суднопластво з Італією,

а також торговельні угоди з Німеччиною та Австрією.

Тим часом вплив аграрної партії в Національних зборах і в уряді дедалі зміцнювався, що призвело 7 жовтня 1922 р. до створення нового кабінету міністрів на чолі з А. Швеглою. *Із цього моменту бере початок період панування аграрної партії в державному житті Чехословаччини, що тривав аж до самої гітлерівської окупації.* Хоча уряд залишався коаліцією тих самих п'яти партій, ключові позиції (крім Е. Бенеша) займали аграрії та націонал-демократи.

Одним із перших заходів нової влади стало розширення ради "П'ятірки" до 25 членів шляхом збільшення кількості представників від кожної партії.

Організаційна роздрібненість політичної структури за певної нестабільності економіки робила політичну систему Чехословаччини досить хиткою. Намагаючися подолати цю нестійкість, правлячі кола вдавалися до створення нових позаконституційних структур. Окрім "П'ятірки", значний вплив на формування урядової політики справляло угруповання "Град" (від назви президентської резиденції в Празькому граді), яке склалося навколо президента Т. Масарика. Численні та впливові прихильники "Града" обіймали посади в усіх основних політичних структурах країни. "Град" був реальною політичною силою, що визначалося рядом чинників. Особливе місце серед них посідала непересічна особистість президента Т.Г. Масарика, який дуже шанувався громадянами республіки як визнаний ідеолог і досвідчений політик з усталеним міжнародним авторитетом.

У верхівку "Града", крім безпосереднього оточення президента, входили провідні представники фінансового капіталу, вищої бюрократії, військової еліти, ряду впливових лідерів партій. У сфері практичної політики Т. Масарика гармонійно доповнював його найближчий одиодумець і довірений співробітник, незмінний міністр закордонних справ Е. Бенеш – великий майстер політичного маневрування.

У березні 1926 р. у результаті загострення боротьби між різними політичними угрупованнями та серйозних зовнішньополітичних ускладнень, пов'язаних з підписанням Чехословаччиною Локарнських договорів 1925 р., "загальнонаціональна коаліція" п'яти чеських партій розпалася. Її розвал зумовили вже результати парламентських виборів восени 1925 р., коли партії, коаліції, що правили сім років, здобули сталу більшість у Національних зборах (вони мали на п'ять мандатів більше, ніж опозиційні, а КПЧ стала другою за впливом на електорат партією).

Більше року тривала гостра політична криза. В цих умовах був досягнутий компроміс: до сформованого А. Швеглою в жовт-

ні 1926 р. уряду “панської коаліції” ввійшли представники восьми буржуазних партій, цього разу не тільки чеських, а й словацьких, німецьких, угорських. Так “П’ятірка” була замінена на “Вісімку”, однак замкнений характер цього позаконституційного органу, як і методи його діяльності, залишилися незмінними.

У цілому ж економічна кон’юнктура періоду стабілізації світового господарства сприяла розвиткові державотворчих процесів у щойно створеній Чехословацькій Республіці. Вже на початку 1924 р. промислове виробництво країни вступило в смугу піднесення, яке, з певним падінням у 1926 р., тривало до кінця 20-х років.

Аграрна реформа, хоч і була однією із найзначніших серед проведених у Центральній та Південно-Східній Європі в міжвоєнний період, цілком не забезпечила землею всіх селян. Вона не ліквідувала великого, в тому числі німецького та угорського землеволодіння, але суттєво обмежила його й сприяла зміцненню економічних позицій чеської й словацької сільської буржуазії.

У результаті реформи, яка завершилася в 1928 р., майже дві третини землі, що підлягала відчуженню, залишалися в руках великих землевласників та церкви. Новими власниками земельних володінь площею до 100 га та підприємств, розташованих на них, стали заможні селяни й орендарі, функціонери аграрної та інших урядових партій. Майже третина сільських господарів не отримали землі, оскільки не мали для цього грошей.

Найважливішою особливістю соціальної структури населення Чехословаччини була наявність численного робітничого класу – 51,1%, інші особи найманої праці становили 6,4%, дрібні підприємці – 12,8, міська та сільська буржуазія – 4,4%. У Чеських землях близько чверті економічно активного населення становили власники середніх селянських господарств.

Енергійному наступу чеського, а також словацького капіталу на позиції німецького та угорського були підпорядковані урядові заходи щодо ліквідації філіалів підприємств і фінансових установ, управління якими досі здійснювалося з Відня або Будапешта, і “репатріації” акцій (переоцінки їх у новій чехословацькій валюті). Таку ж спрямованість мала й державна фінансова, митна, зовнішньоторгівельна та аграрна політика.

Уже до середини 20-х років чеська та словацька буржуазія за підтримки уряду відтіснила інонаціональних конкурентів із панівних позицій у господарстві країни, однак остаточно підірвати їхню економічну могутність так і не вдалося. Чеські та словацькі підприємці змушені були піти на компроміс, який знайшов певне відображення і в політичній сфері.

У ході гострої конкурентної боротьби прискорився процес концентрації й централізації виробництва та капіталу. Особливо

швидко цей процес відбувався у провідних галузях промисловості – гірничодобувній, металургійній, машинобудівній, а також текстильній, цукроварній та взуттєвій. У цей період у Чехословаччині виникають такі гіганти-комбінати, як Гірничо-металургійне товариство, що володіло шахтами, рудниками, кар'єрами, заводами. На нього разом із Празьким металургійним товариством та Витковицькими металургійними заводами припадав майже весь обсяг виплавки чавуну й сталі в країні. Підприємства військово-промислового концерну Акціонерного товариства колишніх заводів “Шкода” випускали літаки, мотори, автомобілі, трактори та зброю. Взуттєвий концерн Т. Баті в Зліні виробляв 80% взуття в країні. Його дочірні підприємства та філії були розкидані по всьому світу.

Монополістичні об'єднання склалися і в сільському господарстві. “Центрокооператив”, який об'єднував розгорнуту мережу промислових, закупівельних, збутових та інших сільгоспоперативів, перетворився на гігантський картель, що монополізував закупівлю, збут сільгосппродукції, частково контролював її переробку та постачання селу промислових товарів.

Важливу роль у процесі концентрації та централізації виробництва й капіталу відігравали банки. Вісім найбільших із них розпоряджалися 69% усього банківського капіталу країни. Лідером цього угруповання був концерн Живностенського банку, який контролював головним чином важку, а також деякі галузі легкої промисловості. Його основним конкурентом наприкінці 20-х років став Агрокомплекс, ядро якого становив Агробанк.

Відносно сильні позиції в економіці країни займав іноземний капітал – французький, англійський, бельгійський, а також німецький та австрійський. Приблизно третину акціонерного капіталу чехословацьких банків та промислових підприємств становили зарубіжні вкладення. Однак чеські промислові угруповання; утримували панівні висоти в економіці країни. Поряд з експортом торгівельної продукції вони з кожним роком дедалі більше уваги приділяли вивозові капіталу в країни Південно-Східної та Північно-Східної Європи.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

Одним із пріоритетних напрямів діяльності чехословацької влади від початку була активна і ліберальна національна політика. У цій галузі було особливо багато проблем й складних завдань, які випливали з умов приєднання до ЧСР нових земель, ви-

значених мирними договорами та положеннями чехословацької Конституції, в яких ґарантувались права усіх народів та задоволення національно-культурних потреб національних меншин. Діячі словацької нації, оголосивши про прагнення разом з чехами створити незалежну державу, обумовлювали це правом словаків на національне самовизначення. Закарпатські русини-українці, у свою чергу, приєдналися до ЧСР, розраховуючи на отримання обіцяних їм широких автономних прав. Ще складнішою була справа з численним угорським і особливо німецьким населенням, яке опинилося у складі Чехословаччини не за власним бажанням й отримало незвичний для нього статус національних меншин.

Першочерговою серед інших була політика Праги щодо Словаччини та словацького народу. Добровільно погодившись на створення єдиної держави, словаки вітали проголошення незалежної Чехословацької Республіки, завдяки чому вони визволились з-під вікового національного й соціального гніту, примусової мадяризації, одержали можливості для культурно-політичного, соціально-економічного розвитку та національного самовизначення в умовах демократичної держави. Уже 10 грудня 1918 р. був виданий закон про надзвичайні перехідні заходи на території Словаччини: скасовувалися угорські закони, підтверджувалося створення “Міністерства з повною владою для управління Словаччиною”, якому підлягали місцеві органи влади, дозволялося засновувати національні товариства й політичні партії, запроваджувалася офіційна словацька мова тощо. Були створені сприятливі умови для розвитку національної культури. Зокрема, у Братиславі було відкрито Словацький університет ім. Я. А. Коменського, в Кошице – Вищу технічну школу, а завдяки розвитку системи народної освіти кількість неписьменних у Словаччині зменшилася за міжвоєнні роки до 7%. Але незабаром чесько-словацькі відносини почали загострюватися у зв’язку з упровадженням державницької ідеології “чехословакізму”, яка після утворення ЧСР перетворилась на засіб підпорядкування Словаччини Прагою, посилення політики централізму і дискримінації словаків. Провідниками централізму були не лише чеські державні діячі, але й чимало словацьких політиків, зокрема один з лідерів аграрної партії М. Годжа, який як перший словак очолював уряд ЧСР у 1935-1938 рр.

Міністерство з повною владою для управління Словаччиною, очолюване відомим словацьким політиком *В. Шробарем*, мало дещо обмежені повноваження і незабаром було ліквідоване. За наслідками адміністративної реформи 1927 р. було створено Крайовий уряд у Братиславі, який, однак, не був національним виборним органом, а лише адміністративною установою, якою

керували призначені й контрольовані празьким урядом службовці. Боротьбу проти чехословакізму та централізму від утворення ЧСР вели в Словаччині *Народна та Національна партії*. Вони домагалися рівноправності чехів і словаків, зокрема створення автономних сейму та уряду. Особливу активність в цьому напрямку виявляла Словацька Народна партія на чолі з найбільш відомим словацьким політиком міжвоєнного часу католицьким священиком *А. Глінкою*. Напередодні виборів 1935 р. спільно з іншими національними партіями вона створила “автономістичний блок”, який здобув понад 30% усіх голосів. Словацьким національним автономістичним партіям протистояли республіканські централістські партії. Боротьба між ними, а також вимоги інших національних партій щодо рівноправності національних меншин, що з особливою наполегливістю лунали під час передвиборчих кампаній, були головною прикметою політичного життя міжвоєнної Чехословаччини.

ПОЛІТИЧНА Й НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НА ЗАКАРПАТТІ

Не менш складною була політична й національно-культурна ситуація у Закарпатті, яке увійшло до складу Чехословаччини під назвою “Підкарпатська Русь” і як автономна одиниця одержало широкі права: автономний сейм з юрисдикцією в питаннях мови, освіти, релігії і місцевого управління, губернатора, що призначався президентом ЧСР, представництво в парламенті республіки.

Перші масові прояви українського національного самоусвідомлення, скерованого на створення своєї державності, з'явилися у південнокарпатців тільки наприкінці 1918 року у зв'язку з розвалом Австро-Угорської імперії. Усвідомивши свою національну причетність до українського народу, закарпатці услід за галичанами, буковинцями та наддніпрянцями активно підключилися до українського державотворення.

У містах Закарпаття утворювалися народні ради, які виявляли політичні прагнення щодо майбутньої долі Закарпаття За приєднання до України висловилися народні з'їзди: в Любовні під проводом о. О. Невицького (8 листопада 1918), у Сваляві (8 грудня 1918, головував М. Комарницький), у Сиготі (18 грудня 1918) і в Хусті, де 21 січня 1919 зібрався «Собор всіх Русинів, жиючих на Угорщині» в кількості 420 делегатів від 400000 українського населення від 8 комітетів краю вони прийняли розгорнуте історичне рішення з 7 пунктів.

Перший пункт цього рішення гласить: “Всенародний Кон-

грес Угорських Русинів з дня 21 січня 1919 р. ухвалює з'єднати комітати: Мараморош, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шариш, Спиш і Абауй-Торна з Соборною Україною, просячи, щоб нова держава при виконанні цієї злуки узгодила окремішні положення угорських Русинів”.

Третій пункт цієї резолюції сформульовано так: “Всенародний Конгрес просить, щоб українське військо обсадило комітати, заселені Русинами, і щоб заосмотрило населення, яке живе у важких обставинах, в поживу”.

Шостим пунктом “Всенародний Конгрес висловлює подяку всім державам Антанти і їх союзникам за те, що вони боронили демократичний дух і вибороли пригнобленим народам свободу та просить, щоб вони допомогли здійснити постанову Всенародного Конгресу”. Для ведення дальших справ “угроруського народу” Конгрес обрав Центральну Народну Раду і надав їй відповідні представницькі повноваження.

Однак міжнародні політичні події та внутрішня обстановка, які склалися на теренах України протягом 1918-1919 років, не дозволили реалізувати вистраждані рішення Народних Рад, передусім Хустського конгресу, волю Гуцульської республіки та Ясінської Ради.

Недавно було виявлено нові архівні матеріали, які свідчать, що ухвали Хустського Всезакарпатського з'їзду мали своє продовження, бо два його делегати (Степан Клочурак та Євген Пуза) вручили протокол і резолюцію Хустського з'їзду урядові Західно-Української Республіки, а уряд на підставі цих документів створив у Станіславові окреме представництво Угорської України на чолі зі С. Клочураком при уряді ЗУНР, котре мало систематично інформувати уряд ЗУНР про події на Закарпатті та підтримувати його зв'язок з Українською Центральною Радою в Хусті на чолі з Брацайком.

Під керівництвом братів М. і Ю. Брацайків з'їзд виявив свою волю приєднатися до ЗУНР; від Закарпаття було послано двох делегатів до ЗУНРади в Станіславі та на Трудовий Конгрес до Києва.

Однак приєднати Закарпаття до України тоді виявилось неможливим: ні міжнародні органи, зокрема Паризька мирна конференція, ні сусідні країни (Угорщина, Польща, Румунія та Чехословаччина) не визнали рішення делегатів Хустського та інших з'їздів законним. До того ж чехословацькі війська вже під кінець січня 1919 року зайняли західну частину нинішнього Закарпаття разом із Ужгородом, а румунські війська – східну. Обидві армії наближалися до центру Закарпаття. Угорщина, яка вважала Закарпаття своєю територією, після провалу з'їзду про-угорської “Русской народной Ради” поспішно інсценізувала в Му-

качеві “вибори до сойму Руської Країни”, які начебто підтвердили волю закарпатських русинів далі залишитися в межах Угорщини. Угорці намагалися заспокоїти Закарпаття культурно-адміністративною автономією: в грудні 1918 р. угорський уряд видав закон про «Руську Країну», призначив угорського губернатора в Мукачеві для Закарпаття і «руського міністра» в Будапешті.

За таких умов необхідно було негайно скликати новий представницький з'їзд, який підтвердив би справжню волю народу та вислав би відповідні документи на Паризьку мирну конференцію, котра якраз тоді вирішувала долю народів Австро-Угорської імперії. І представники Угорської України в Станіславові в погодженні з прем'єр-міністром ЗУНР Сидором Голубовичем та міністром збройних сил Дмитром Вітовським вирішили скликати його. Степан Клочурак та Дмитро Німчук відправились на Закарпаття, щоб забезпечити приїзд делегатів на з'їзд. Однак жодна з окупаційних влад на Закарпатті не сприяла проведенню цього з'їзду.

Руська (Українська) центральна Рада в Хусті та Народна Рада в Ясіню гостро запротестували проти фальсифікації виборів до Руської Ради в Мукачеві, а в поширеній листівці, зверненій до народу, закликали до злуки з Соборною Україною і дали вказівки, як обирати делегатів на з'їзд до Станіславова.

Попри всі перешкоди, до Станіславова прибули 162 делегати від 62 громад Закарпаття. Протягом трьох днів роботи з'їзду (29 квітня – 1 травня) делегати підтвердили волю закарпатських українців з'єднатися з Україною в соборній державі. Делегацію з'їзду прийняв Президент ЗУНР Євген Петрушевич, якому голова У(Р)ЦНР у Хусті М. Бращайко вручив резолюцію з'їзду з проханням передати її головному отаманові армії УНР Симонові Петлюрі та на її підставі домогтися на мирній конференції в Парижі приєднання Закарпаття до України.

Резолюція містить чотири розділи. У другому з них делегати з'їзду, покликаючись на резолюцію Всенародних зборів у Хусті, підтримують ідею “з'єднання всіх українських земель в одну державу”, рішуче протестують “проти наїзду чужинців на територію Закарпатської України” і просять уряд УНР вислати державам Антанти протест проти такого наїзду і домогтися, щоб на мирну конференцію в Париж було допущено двох представників від українців Закарпаття. Резолюція закликає закарпатських українців “спільно боротися за самостійність Української держави та за дійсне прилучення області до тої держави, а українців Придніпрянщини, Галичини та Буковини – допомогти Закарпатській Україні” в її боротьбі за визволення.

Отже, резолюція Станіславівського з'їзду закарпатських українців з 1919 року була важливим документом, що ґрунтувався

на загальновизнаному праві щодо самовизначення, підтримуваному президентом США Вільсоном, Паризькою мирною конференцією та іншими міжнародними конференціями.

Президент ЗУНР Є. Петрушевич, ознайомившись зі змістом резолюції, обіцяв докласти всіх зусиль для її реалізації. На жаль, долю Закарпатської України вирішувало не її населення, а чужі держави та їхні міжнародні органи.

Для історії Закарпаття резолюція з'їзду закарпатських українців у Станіславові має виняткове значення. У революційному 1919 році цей з'їзд був останньою спробою возз'єднання Закарпаття із незалежною Україною.

Паралельно з тим, що робилося в інтересах української державності в Карпатах, за справу державності закарпатців активно взялися й 150 тисяч національно свідомих їх краян у США, які опинилися на американському континенті як трудові емігранти ще перед Першою світовою війною.

Наприкінці 1918 року Американська Народна Рада угор-русинів, очолювана адвокатом Г. Жатковичем, уже вела розмови з президентом США Вільсоном, з майбутнім президентом Чехословаччини Т.Г. Масариком, які обіцяли закарпатським русинам на випадок входження до Чехословацької держави повну автономію в ній. Під час переговорів було підготовлено і схвалено у м. Скрантоні текст спеціального Меморандуму про правове становище південнокарпатських Русинів, який 27 травня 1919 року в Парижі запропонував Мирній конференції доктор Е. Бенеш.

Таким чином, закарпатці, які століттями жили розкидано по кількох різних адміністративних комітатах Угорського королівства чи Австро-Угорської імперії, 1919 року нарешті зробили перший реальний крок до своєї державності, після якого увійшли до складу молодого слов'янської держави на правах обіцяної їм автономії. Однак ту автономію довелося випрошувати у празького уряду та боротися за неї впродовж цілих 20 років, оскільки, на думку керівників Чехословацької Республіки, закарпатці на той час політичне ще не визріли до самоврядування.

8 травня 1919 зійшлися представники ужгородської, хустської і пряшівської рад і від імені Центральної Народної Руської Ради, проголосили об'єднання Закарпаття з Чехословаччиною. На це рішення великою мірою вплинула діяльність закарпатської еміграції в США, представники якої вели переговори з чехословацькими діячами, головним чином з Т.Г. Масариком, з метою включення Закарпаття до майбутньої республіки чехів і словаків на федеративних основах. Проведений плебісцит серед закарпатських громад у США дав 2/3 голосів на користь приєднання. Внаслідок цих актів народного волевиявлення та дипломатичних заходів чехо-словаць-

ких політиків Мирна конференція в Парижі санкціонувала передачу Закарпаття в Сен-Жерменському договорі (10 вересня 1919), де одночасно гарантувався автономний статус Закарпаття.

Чеське панування на Закарпатті позначилося рядом реформ, більшість яких мала позитивні наслідки. З другого боку, проведено низку заходів, які йшли врозріз із прагненням закарпатських українців до самоуправного життя. Політичний і культурний розвиток Закарпаття 1920-39 рр. відбувався між чехо-словацьким централізмом і місцевим автономізмом. Адміністративно-політичну організацію краю визначали статuti празького уряду з 1919 і 1920 рр.; вони не здійснювали постанов Сен-Жерменського договору та чехословацької конституції про автономію. Закарпаття було виділене в окремий адміністративний край – Підкарпатську Русь. Поза його межами лишилося близько 100000 українців у межах Словаччини. Губернатором краю було призначено Г. Жатковича, який після 1921 р. зрікся губернаторства, протестуючи цим проти нездійснення чехами автономії Закарпаття. Другим губернатором став А.Бескид (1923-1933), який, однак, мав лише номінальну владу. Фактична влада перебувала в руках віце-губернатора чеха (А. Розсипал) та очолюваної ним, складеної переважно з чехів, адміністрації.

Адміністративна реорганізація 1925 і 1927 р. відбувалася по лінії дальшої централізації; було усунено поділ краю на жупи (комітати), обмежено самоуправу громад. Підкарпатська Русь мала статус одного з чотирьох країв Чехословаччини (нарівні з Чехією, Моравією-Силезією та Словаччиною), але вся влада фактично була сконцентрована в руках президента.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА 30-х РОКІВ ТА ЇЇ ОКУПАЦІЯ ГІТЛЕРІВСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ

- Світова економічна криза та її наслідки для країни
- Становище на Закарпатті перед Другою світовою війною
- Зовнішньополітична орієнтація Чехословаччини
- Мюнхенський диктат і “друга республіка”
- Виникнення “незалежної” Словацької республіки
- Національне повстання в Словаччині
- Окупація Чехії. Утворення Протекторату Богемії та Моравії

Рекомендована література

- Год кризиса. 1938-1939 гг.: Документы и материалы: В 2 т. – М., 1990.
Документы по истории мюнхенского сговора, 1937-1939. – М., 1979.
Кизченко А. Ф. Напередодні трагедії: З історії зовнішньої політики Чехословаччини (1935-1938). – К., 1971.
Крал В. Дни, которые потрясли Чехословакию. – М., 1980.
Крал В. План “Зет”. – М., 1978.
Краткая история Чехословакии. – М., 1988.
Матвеев Г. Ф. “Третий путь”? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. – М., 1992.
Петерс И. А. СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена. – К., 1971.
Политический кризис 1939 г. и страны Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1989.
Прасолов С. И. Чехословакия в европейской политике (1935 – 1938 гг.). – М., 1989.
Проблемы истории кризиса буржуазного политического строя: Страны Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период. – М., 1984.

СВІТОВА ЕКОНОМІЧНА КРИЗА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ КРАЇНИ

У коаліційний уряд Чехословаччини, очолюваний аграріями, в жовтні 1926 р. вперше ввійшли представники німецької аграрної, християнсько-соціалістичної партій, а також словацької партії А. Глінки. Зміцнення фронту партій правої орієнтації призвело до наступу на демократичні права громадян. Згідно з

прийнятим у квітні 1927 р. законом, виборчих прав були позбавлені військовослужбовці й жандарми. Укладена в січні 1928 р. угода з Ватиканом зміцнила позиції католицької церкви в країні. Внаслідок проведеної реформи, яка розділила Чехословаччину на землі та округи, одна третина депутатів у місцеві законодавчі органи призначалася урядом.

Однак соціальна база існуючої коаліції виявилася досить вузькою, і незадоволення правоцентристською політикою дало протилежний результат. На чергових парламентських виборах, які відбулися в жовтні 1929 р., партії соціалістичної орієнтації зібрали на 25% більше голосів, ніж на попередніх виборах. Склалися умови для розширення за їх рахунок урядової коаліції, очолювати яку продовжували аграрії.

Навіть відставка в лютому 1929 р. А. Швєгли не вплинула на характер та спрямованість політики аграріїв. Ф. Удржан (лютий 1929 – січень 1932 рр.), Я. Маліпетр (лютий 1932 – листопад 1935 рр.), М. Годжа (листопад 1935 – вересень 1938 рр.) – усі ці прем'єр-міністри чехословацького уряду належали до аграрної партії й ні в чому не відхилялися від принципів, обстоюваних їхнім визнаним партійним вождем. Економічна політика цих кабінетів проводилася в інтересах великих аграріїв, гальмувала розвиток промисловості й перетворювала сільське господарство в прибуткову галузь аграріїв-монополістів.

Земельна реформа зміцнила позиції великих землевласників та заможних селян. 4 млн. га орної землі та лісів, конфіскованих майже у 1,9 тис. власників, були розподілені так, що 8 тис. ділянок по 30 га потрапили до заможних селян, 3,5 тис (по 15 га) – передані колишнім легіонерам, а майже 1 млн. га відійшов до держави.

Промисловість країни занепадала: видобування вугілля у 20-х роках скоротилося на 70%, виплавка чавуну – на 50%, виробництво металургійної промисловості – на 25%, електроенергетики – на 75%, текстильної – на 71%, цементної – на 64%, паперової – на 65%, деревообробної – на 80%. Така ситуація склалася насамперед унаслідок обмеження промислового виробництва в Словаччині, що було спричинено прагненням зберегти позиції чеської промисловості. Крім того, могутні металургійні картелі встановили штучно високі ціни на основні промислові вироби. Чехословаччина входила до Рейнсько-Версальсько-Бельгійського сталевого картелю, який диктував високі ціни на чавун і сталь. У самій країні утворився пов'язаний з Німеччиною вугільний картель, який утримував високі ціни.

Досить міцні позиції в чехословацькій економіці займав французький капітал, що майже повністю захопив цілий ряд великих підприємств, в тому числі й відомі заводи “Шкода”. Не відставав

і англійський капітал, який діяв через Англобанк. Усі ці обставини значною мірою посилювали негативний вплив на чехословацьку економіку світової економічної кризи й викликали скорочення виробництва в усіх галузях промисловості країни.

Криза розпочалась у Чехословаччині дещо пізніше, але виявилась більш тривалою та руйнівною, ніж в інших країнах. У 1930 р. вона охопила більшість галузей чехословацької економіки. Навесні 1933 р. криза промислового та сільськогосподарського виробництва, зовнішньої торгівлі та фінансової системи досягла найбільшої гостроти.

Промислове виробництво становило 60% рівня 1929 р. Закрилися майже 15% підприємств, а інші використовували лише частину своїх потужностей. Оптові ціни на сільгосппродукцію знизилися вдвоє, чистий прибуток з 1 га угідь зменшився в Чеських землях утричі, ще більше – в Словаччині та Підкарпатській Русі, де для дрібних та середніх господарств виробництво стало збитковим. У 1934 р. була введена хлібна монополія та встановлені високі внутрішні ціни.

У 1933 р. в країні налічувалося понад 1 млн. безробітних, із яких допомогу отримували лише 40%. Решта змушена була задовольнятися мізерним продовольчим пайком. Довготривала економічна криза відбилася на всіх сторонах суспільного життя. Вона загострила класові суперечності, а також боротьбу різних політичних угруповань.

У зв'язку з розширенням коаліційного уряду колишні позаконституційні структури влади, такі як “П'ятірка” або “Вісімка”, тепер були замінені Політичним комітетом міністрів. Однак диктат у ньому аграріїв унеможливував прийняття будь-яких компромісних рішень.

Тим часом банкіри та підприємці вимагали від уряду підтримки експорту, а також рішучих адміністративних заходів щодо подолання кризи. В 1931 р. був прийнятий закон про державну підтримку зовнішньої торгівлі. За рахунок зниження податків, скасування боргів та прямих дотацій банки й промислові корпорації отримали з держбюджету необхідні кошти.

Соціальне напруження в суспільстві досягло вищої межі в березні – квітні 1932 р., коли під час загального страйку в Північночеському вугільному басейні 25 тис. шахтарів, об'єднавшись під гаслом “Єдність, страйк, перемога!”, непохитно обстоювали свої права. До складу страйккому ввійшли представники різних партій та профспілок, що й примусило уряд і підприємців піти на поступки. Компартія (КПЧ) організувала спільні акції працюючих та безробітних, у результаті яких удалося домогтися збільшення грошової та продовольчої допомоги.

Характерною рисою суспільного життя Чехословаччини в роки кризи стала подальша поляризація політичних сил. Зростали лави партій лівої та правої орієнтації. Так, із 1930 до 1932 рр. чисельність КПЧ збільшилася втриє. З'явилися правонаціоналістичні й відверто фашистські партії. Національна фашистська община, керована амбіційним генералом Р. Гайдою, тяжіла до правого крила аграріїв, а Національна ліга на чолі з колишнім лідером національно-визвольної партії І. Стржибрним – до націонал-демократів. Однак чеський фашизм не дістав масової підтримки.

Широкого розмаху фашистський рух набрав лише в прикордонних районах Північної та Північно-Західної Чехії завдяки активності Німецької націонал-соціалістської партії. В жовтні 1933 р. вона була заборонена і стала називатися Судетсько-німецький вітчизняний фронт, а в березні 1934 р. – Судетсько-німецька партія. Партію очолював. К. Генлайн, який майже відкрито спирався на політичну та фінансову підтримку гітлерівської Німеччини.

Помітно стали правими традиційні чеські політичні партії. Посилилися позиції відверто сепаратистських течій у партіях національних меншин, насамперед у найчисленнішій з них – Глінківській словацькій народній партії (ГСНП), яка робила ставку на націоналізм та войовничий клерикалізм.

Прийнятий улітку 1933 р. закон “Про надзвичайні розпорядливі повноваження” надав урядові право зі згоди президента та оминаючи парламент приймати рішення й видавати постанови з широкого кола соціально-економічних питань. Після цього були зменшені державні асигнування на допомогу по безробіттю, на охорону здоров'я, освіту, соціальне забезпечення, знижена зарплата державних і муніципальних службовців.

Нові норми, введені в закони “Про захист республіки”, “Про надзвичайні заходи”, “Про контроль за друком”, надавали урядові право забороняти й розпускати політичні партії. Під приводом “захисту демократії від загрози справа і зліва” урядом була зупинена або заборонена діяльність різних ліворадикальних (КПЧ – 1933-1934 рр.), радикально-націоналістичних, фашистських організацій, а також розповсюдження їхніх друкованих видань. Щоправда, ці каральні заходи нерідко мали суто формальний характер.

Процес перегрупування політичних сил, що відбувався в середині 30-х років, спричинювався прагненням обох провідних партій – аграрної та націонал-демократичної – до авторитаризму. Країна стояла перед альтернативою: або демократичним силам удасться зберегти мир і відвернути небезпеку втрати республікою цілісності, або праворадикальні сили мобілізуються, й існування республіки опиниться під загрозою.

Націонал-демократи робили ставку на утворення під своєю егідою опозиційного політичного блоку, що дало б їм змогу на парламентських виборах травня 1935 р. спертися на ширшу соціальну базу. Було створено Національне об'єднання, до якого ввійшли навіть профашистські угруповання – Національна ліга та Національний фронт.

Підсумки виборів свідчили, що праві сили переоцінили свої можливості. Аграрна партія залишалася найсильнішою серед чеських та словацьких партій. Національне об'єднання отримало 5,6% голосів виборців (17 мандатів), Національна фашистська община – 2% (6 мандатів). Судетсько-німецька партія здобула 44 місця в парламенті, КПЧ – 30. У Словаччині Глінківська партія, утворивши Автономістський блок, отримала 6,9% голосів і 22 місця в парламенті.

Президент Чехословаччини Т.Г.Масарик 21 листопада 1935 р. повідомив лідера аграріїв і прем'єр-міністра М. Годжу про намір подати у відставку і рекомендував на цю посаду Е. Бенеша. Незважаючи на маневри правих, 18 грудня більшістю голосів уже в першому турі президентом було обрано Е. Бенеша (1884-1948).

СТАНОВИЩЕ НА ЗАКАРПАТТІ ПЕРЕД ДРУГОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ

За губернатора К. Грабаря (1935-1938) у 1937 р. було здійснено перший етап автономії (створення губернаторської ради), яку було значно розширено восени 1938 при реорганізації Чехословацької Республіки. Реальний державницький крок до автономії закарпатці зробили у жовтні 1938 року в умовах тривалої боротьби політичних сил та громадських організацій Чехословаччини. Лише 11 жовтня 1938 року закарпатці нарешті одержали те, що було передбачене Сен-Жерменською мирною угодою 1919 року. Тоді було створено перший автономний уряд Підкарпатської Русі. 22 листопада парламент Чехословаччини затвердив Конституційний закон про автономію. Перший параграф Конституційного закону гласить: “1. Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехословацької Республіки; 2. Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських Русинів установить закон Сойму Підкарпатської Русі”.

Другий параграф починається констатацією того, що “Урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Русі встановить закон Сойму Підкарпатської Русі”. У жовтні був призначений автономний уряд на чолі з А. Бродієм, якого

невдовзі Прага змінила на А. Волошина.

У листопаді того ж року були внесені доповнення до Конституції ЧСР у формі “Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі”, згідно якого 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до законодавчого органу автономії – *Сойму Карпатської України* (ця назва краю стала вживатися з 30 грудня 1938 р. за розпорядженням уряду Підкарпатської Русі, яке власноручно відредагував і підписав сам А. Волошин і таку назву було узаконено офіційно на Соймі Карпатської України 15 березня 1939 року в м. Хусті).

На численні вимоги й скарги закарпатців щодо небажання Чехословаччини запроваджувати в краї автономію празькі урядовці відповідали, що “південнокарпатський народ ще не дозрів” для автономного правління, відсутні необхідні для цього кадри з місцевого населення, яке у своїй масі ще є політично незрілим. Проте головна причина зволікання уряду полягала в тому, що він боявся створення прецеденту для інших національних груп, вбачала в цьому загрозу національно-державним інтересам й цілісності республіки. Добре усвідомлюючи сукупність політичної, адміністративної, господарської і культурної проблем Закарпаття, керівники ЧСР у той же час вважали своїм завданням поступову інтеграцію краю в державно-політичну й соціально-економічну системи республіки, і досягли на цьому шляху значних успіхів. Зокрема, чехословацький уряд проводив активну і досить ефективну господарську політику в Закарпатті. У розвиток краю він вкладав, як правило, більше коштів, ніж вилучав з нього: з 1919 по 1933 рр, наприклад, з державних фондів на ці цілі було виділено близько 1,6 млрд. крон. До позитивних наслідків господарської політики в краї слід віднести і проведення аграрної реформи, завдяки якій врожайність зросла на 50%, будівництво електростанції, хімічних і деревообробних заводів, комунікаційних, адміністративно-господарських та культурних об’єктів. Привнесення в цей край конституційної системи демократичної держави поклало початок політизації та соціальній структуризації закарпатського суспільства. Поширення ідей парламентаризму спричинило виникнення та діяльність політичних партій і громадських організацій, розвиток культурного життя. Закарпатська школа живопису завдяки видатним майстрам пензля Й. Бокшаю, А. Ерделі, Е. Грабовському, Ф. Манайлу та іншим здобула в міжвоєнні роки європейське визнання. Завдяки запровадженню нової шкільної системи в ЧСР на початок 1938 р. в краї було 809 народних шкіл, у т. ч. 469 з українською мовою викладання, 182 – чеською, 123 – угорською, 24 – німецькою, а кількість неписьменних серед населення змен-

шилася з 86 до 27%. На Закарпатті починають виходити українською мовою десятки газет, журналів, підручників, посібників, монографій (наприклад, газети “Русин”, “Руська нива”, “Свобода”, “Народ”, “Вперед”, “Українське слово”, “Народна газета”, “Карпатська правда”; журнали “Наш рідний край”, “Пчілка”, “Учитель”, “Учительський голос”, “Світло”, “До перемоги”, “Наша школа”, “Наша земля” та інші).

Був покладений кінець багатовіковій політиці мадяризації місцевого населення, відкривалися нові можливості для соціально-економічного і національно-культурного розвитку.

Водночас найбільш масові й впливові в Закарпатті громадські організації, як і місцеві політичні партії дотримувалися різної національно-культурної орієнтації (одні відстоювали українську ідею і належність закарпатських русинів до українського народу, інші – русофільську або т.з. автохтонну “карпаторусинську”) та вели гостру боротьбу між собою за вплив на маси, особливо з мовного питання, вкрай заплутаного внаслідок попередньої політики угорських правителів. Політика уряду ЧСР щодо національно-культурного розвитку Закарпаття була в цілому вваженою й поміркованою. Поступово українська національна свідомість здобула міцні позиції серед закарпатців, що переконливо засвідчили розбудова автономної Карпато-Української Держави у складі федеративної ЧСР наприкінці 1938 – початку 1939 рр. і проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України як “найменшої вітки українських земель”. У той же час розбіжності політиків та місцевої інтелігенції в поглядах на національну приналежність закарпатців та національно-культурна ворожнеча у краї були великою перешкодою успішній боротьбі за їх права.

Політичне життя протікало в діяльності двох народних рад – української і русофільської орієнтації. Згодом постав на Закарпаття цілий десяток партій, здебільше філій чеських партій. Це, з одного боку, активізувало ширші кола в політичному житті, але одночасно розпорошувало місцеві сили в їхній боротьбі за всебічний розвиток краю. Вибори 1924 і 1925 дали перевагу комуністам. Спочатку празький уряд сприяв українській культурній течії на Закарпатті, але згодом, головним чином з 1930-их рр., коли прийшли більше до слова чеські народні соціалісти, штучно підтримувалося русофільство. Однак український рух, спираючись на живий зв'язок з народом, ініційований молодшою інтелігенцією, що вийшла переважно з народних низів (учительство, студенти), у протигагу до старої інтелігенції й угрофільського священства, здобував помітні успіхи. Діяльність товариства “Прогрес” з сіткою читалень у всьому краї (в 1936 р. – 14 філій і 233 -

читальні), "Учительської громади" (у 1935 – 1650 чл.), національного театру, хору в Ужгороді, Пласту і, зокрема, українське шкільництво та вплив української преси спричинилися до перемоги українського національного руху на Закарпатті. Головними культурними і громадськими діячами цього періоду з-поміж українців на Закарпатті були о. А. Волошин, брати М. і Ю. Брацайки, Ю. і Ф. Реваї, С. Клочурак, о. В. Гаджеґа, А. Штефан та ін. Немало сприяли національному відродженню Закарпаття також українці з інших земель, які перебували на Закарпатті, зокрема В. Бірчак, І. Панькевич, А. Алиськевич, В. Пачовський, о. С. Решетило та ін.

Русофільські діячі гуртувалися в "Обществe имени А. Духновича" та навколо Православної церкви, яка була організована російськими емігрантами й підтримувалась чеським урядом у протигагу до Греко-католицької церкви, репрезентованої значною кількістю угрофільського священства. В 1936-1937 рр. русофіли намагалися опанувати шкільництво організацією т. зв. шкільних плебісцитів у справах мови навчання.

Це загостило ще більше відносини між двома культурними таборами й активізувало українську сторону.

У 20-і р. чеського режиму на Закарпатті немало зроблено на ділянці технічної відбудови та організації краю (нові шляхи, модернізація міст, громадські будови, лікарні, соціальна допомога акція на Верховині). Але чехам не вдалося розв'язати проблеми безземелля й безробіття; проведена земельна реформа охопила лише незначну частину великих посіlostей (виділено 35 000 га землі безземельним і малоземельним селянам). Хронічне безробіття закарпатського бідного населення збільшилося ще й тим, що ряд місцевих промислових підприємств були закриті, не витримуючи конкуренції з чеською промисловістю. Відхід на сезонні роботи, еміграція та фінансування урядом деяких робіт лише частково рятували важке становище мешканців Верховини. Господарська криза початку 1930-их рр. викликала голод на Закарпатті, а масове безробіття відбилося в робочих заворушеннях.

Античеські настрої посилювалися фактом централістичної політики Праги та наявністю великого числа чехів на Закарпатті (у 1930 р. – 30000), з яких на 70-80 % складався урядовий апарат, чеські школи були привілейовані. Політична атмосфера кінця 1930-их рр. була досить радикалізована; Угорщина провадила свою політику щодо Закарпаття, де їй вторували угорська меншість та деякі русофільські і автохтонні діячі; український національний напрям, головним чином серед молоді, виголошував політичну програму незалежної України.

Після віденського арбітражу 2 листопада 1938, який приділив Угорщині південну частину Закарпаття з м. Ужгород, Мука-

чів і Берегове, столицю краю було перенесено до Хуста. З великим піднесенням розпочалося будівництво різних ділянок національного життя. 12 лютого 1939 відбулися вибори до першого сойму Карпатської України, які дали значну перемогу Українському Національному Об'єднанню (86,1% голосів). Однак міжнародні події перешкодили нормальному розвитку автономії

Карпатської України. Угорці і поляки вели пропаганду за спільний угорсько-польський кордон коштом Закарпаття та посиляли диверсійні групи з метою поширення занепокоєння і неладу. Будапешт і Варшава робили заходи в Берліні з метою одержати згоду Гітлера на окупацію Закарпаття. В той час так само збільшилося напруження між чехами й українцями у зв'язку з призначенням Прагою чеського міністра до Хуста генерала Л. Прхали.

Ліберальною й поступливою була політика чехословацької влади щодо інших національних меншин, зокрема угорців та німців. У районах їх компактного проживання, де вони становили понад 20% всього населення, угорці та німці мали право користуватися рідною мовою в державних установах, засновувати національні школи (зберігалася, зокрема, німецька частина Карлового університету), господарські й культурні товариства та політичні партії. У Словаччині, де мешкало понад 600 тис. угорців, 1938 р. видавалося 65 угорських газет і часописів.

Утім, в *Об'єднаній Угорській партії* на чолі з графом И. Естергазі, яку підтримувала більшість угорської меншини, переважали антидемократичні й античехословацькі настрої, що розпалювалися з боку сусідньої гортистської Угорщини.

Ще більш радикальні античехословацькі настрої панували в середовищі судетських німців, сепаратистський рух яких особливо посилювався після 1933 р. під впливом гітлерівської пропаганди. Після заборони урядом ЧСР радикальних німецьких партій за їх демонстративні антидержавні дії в дусі націонал-соціалізму, утворився Судетсько-Німецький Патріотичний Фронт, який 1935 р. перейменовано на *Судетсько-Німецьку партію* на чолі з К. Генлайном.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

Світова економічна криза різко загострила монополістичну боротьбу за ринки та сфери впливу. Німеччина, яка в 1931 р. уклала угоду з Австрією про митний союз, розглядала його як

перший крок до встановлення не тільки економічної, а й політичної гегемонії в Центральній та Південно-Східній Європі. Однак під тиском Франції, яку підтримали Англія та Італія, ця угода була розірвана. У свою чергу, Франція висунула “план Тардье”, який передбачав економічне об’єднання п’яти країн Дунайського басейну. Провідній країні “Малої Антанти” – Чехословаччині – відводилася головна роль в об’єднанні. Німеччина, використовуючи політичні суперечності між європейськими державами, перешкоджала створенню Дунайської федерації.

Реальну загрозу країнам цього регіону Європи становило прагнення Англії й Франції домовитися з Німеччиною та Італією в межах “пакту чотирьох”. Запропонований італійським лідером Б. Муссоліні в березні 1933 р. пакт передбачав навіть можливість ревізії Версальської системи. Міжнародне становище Чехословаччини істотно ускладнилося.

На противагу “пакту чотирьох”, СРСР на початку 1933 р. запропонував підписати загальний пакт про ненапад та конвенцію про визначення поняття агресії. В липні угода про визначення агресора була підписана між СРСР і Чехословаччиною, Югославією і Румунією.

Німеччина виступила з пропозицією укладення двосторонніх договорів із Польщею та Чехословаччиною. На відміну від Польщі, яка підписала угоду “Про мирне розв’язання суперечок”, Чехословаччина не пішла на пакт із Німеччиною. Вона підтримала висунуту Францією ідею про укладання регіонального Східноєвропейського пакту, в межах якого СРСР, Чехословаччина, Польща, Німеччина та прибалтійські країни і Франція, як гарант угоди, мали взяти на себе зобов’язання про взаємодопомогу у випадку вибуху війни.

У липні 1934 р. між СРСР і Чехословаччиною були встановлені дипломатичні відносини, що сприяло укладанню договорів про торгівлю і судноплавство, а також кредитних та інших угод, які створювали передумови для істотного розширення економічних зв’язків.

У березні 1935 р. Німеччина, порушивши умови Версальського договору, запровадила загальну військову повинність. Разом із Польщею вона заблокувала підписання Східноєвропейського пакту. Це змусило Чехословаччину слідом за Францією 16 травня 1935 р. підписати договір з СРСР про взаємну допомогу. Договір, однак, містив обмежувальне застереження, яке передбачало, що підтримка один одному буде надана лише тоді, якщо на поміч державі – жертві агресії прийде Франція. Це знижувало ефективність підписаного договору.

У черговий раз порушивши Версальський та Локарнський договори, 7 березня 1936 р. Німеччина ввела війська до Рейнської демілітаризованої зони під приводом укладання двосторонніх пактів про ненапад із сусідами. Англія і Франція відмовилися від колективних дій проти нацистської Німеччини, запропонованих СРСР, і взяли курс на досягнення угоди. Дипломатія Чехословаччини, у свою чергу, стала також прагнути прямих переговорів з А. Гітлером.

Улітку 1936 р. Німеччина та Італія розпочали інтервенцію на підтримку фашистського путчу в республіканській Іспанії. Англія і Франція зайняли позицію “невтручання”. Політика потурання агресору об’єктивно вела до зговору з ним, звичайно, за рахунок сусідів. Постало питання про Чехословаччину як самостійну державу. Певна частина правлячих кіл країни вбачали вихід у радикальній зміні зовнішньополітичного курсу країни, досягненні угоди з А. Гітлером.

Після приєднання Чехословаччини до англо-французької політики “невтручання” восени 1936 р. Е. Бенеш розпочав таємні переговори з представниками нацистського керівництва щодо укладення двостороннього чехословацько-німецького договору. Вони закінчилися безрезультатно, оскільки президент не пішов на далекосяжні політичні й економічні поступки Німеччині, розраховуючи на договори про взаємодопомогу з Францією та СРСР. Це не влаштувало А. Гітлера, який домагався якщо не розриву, то бодай ослаблення союзницьких зобов’язань Чехословаччини. З ініціативи німецької сторони на початку 1937 р. переговори було припинено.

МЮНХЕНСЬКИЙ ДИКТАТ І “ДРУГА РЕСПУБЛІКА”

Після того, як у середині березня 1938 р. відбувся “аншлюс” Австрії, гітлерівська Німеччина перевела свій зловісний погляд на чергову жертву – Чехословаччину. Ще на початку 1937 р. генеральний штаб за вказівкою А. Гітлера розробив відповідний “план Грюн”. Англія і Франція явно надавали Німеччині свободу дій у Центральній та Південно-Східній Європі, сподіваючись таким чином виторгнути собі безпеку за рахунок малих держав цього регіону.

Керівництво Чехословаччини розуміло, що насильницька анексія Австрії значно ускладнила міжнародне та військово-політичне становище республіки. Єдиний засіб запобігти прямій агресії воно вбачало в досягненні компромісу з Німеччиною,

насамперед шляхом угоди з її “п’ятою колоною” – Судетсько-німецькою партією. Саме в цьому напрямі тиснули на Прагу Англія і Франція, які настійно радили піти задля миру в Європі на максимальні поступки К. Генлайну.

У квітні 1938 р. з’їзд Судетсько-німецької партії висунув вимоги надання широкої автономії для північно-західних районів країни, виправлення економічної та національнополітичної “несправедливості”, допущеної щодо німців з 1918 р. Празький уряд погодився на переговори з генлайнівцями, в ході яких вони незмінно висували все нові вимоги з метою завести переговори в глухий кут. У зв’язку з призначеними на травень достроковими муніципальними виборами генлайнівці розгорнули широку кампанію шантажу й терору.

19 травня 1938 р. розпочалася передислокація німецьких та польських військ, зосереджуваних біля кордонів Чехословаччини. Згідно з “планом Грюн” приводом для вторгнення мало стати вбивство гітлерівською агентурою німецького посланника в Празі. Враховуючи настрої населення, уряд 21 травня оголосив часткову мобілізацію. Армійські підрозділи зайняли прикордонні укріплення. Шантаж цього разу успіху не мав, і А. Гітлер мусив заявити, що ніяких планів нападу не існує.

Становище Чехословаччини було вкрай обтяжене капітулянтською позицією керівництва західних країн. Так, 22 квітня з Парижа надійшло повідомлення, що Франція, як і Англія, не зможе надати допомогу Чехословаччині в разі нападу на неї Німеччини. А на початку травня англійський та французький уряди після спільної зустрічі порадили керівництву Чехословаччини піти на поступки А. Гітлеру. Таку ж позицію зайняли США.

У червні 1938 р. К. Генлайн висунув нову серію вимог, виконання яких фактично означало ліквідацію суверенної чехословацької держави. В липні до Праги прибули “неофіційна місія” на чолі з лордом Ренсіменом і делегація, очолювана послом США в Німеччині Х. Вільсоном. Під тиском “союзників” уряд Чехословаччини змушений був прийняти майже всі вимоги генлайнівців. Але вони припинили переговори і в ніч на 13 вересня розпочали збройний путч. Його, однак, швидко було придушено, Судетсько-німецьку партію заборонено, а К. Генлайн та його найближчі спільники втекли до Німеччини.

Тоді настав час для здійснення “плану Зет”, розробленого англійським урядом. План мав на меті збереження панівних позицій Англії в Європі. На першому етапі його здійснення передбачалося пожертвувати Чехословаччиною. 15 вересня Н. Чемберлен вилетів до Берхтесгадена на зустріч з А. Гітлером, під час якої було узгоджене передання Судетської області Німеччині. В Лондоні нарада пред-

ставників урядів Англії й Франції прийняла рішення запропонувати Празі терміново розпочати переговори про передання Німеччині тих територій Чехословаччини, де переважає німецьке населення, та розірвати договори, пов'язані із зобов'язаннями військового характеру. Замість цього Чехословаччині обіцялися міжнародні гарантії нових кордонів. Президент Е. Бенеш відхилив ці пропозиції.

21 вересня англійський та французький посланники на зустрічі з Е. Бенешем заявили, що у випадку неприйняття пропозицій їхніх урядів Чехословаччина нестиме всю відповідальність за розв'язання війни. В цих умовах чехословацьке керівництво вирішило підкоритися та обстоювати гарантії.

Так Франція, Англія (за згодою США) поступово готували Чехословаччину до капітуляції перед А. Гітлером. Головною метою їхньої політики "втихомирювання" агресора було згладити суперечності з Німеччиною, відкупитися від її вимог за рахунок інших.

Уряд СРСР у судетській кризі займав послідовну позицію. Ще 15 березня 1938 р. через посланника Чехословаччини було повідомлено, що СРСР готовий виконати свої зобов'язання за договором про взаємодопомогу. Радянська сторона пропонувала розпочати переговори на рівні генеральних штабів СРСР, Франції й Чехословаччини для обговорення методів надання військової допомоги. В травні Й. Сталін через К. Готвальда передав Е. Бенешу, що СРСР надасть військову допомогу навіть у випадку, коли Франція не зробить цього.

Уже 21 вересня, як тільки стало відомо про капітуляцію уряду, в Празі розпочалися стихійні демонстрації протесту, які тривали всю ніч. Біля радянського повпредства в Празі юрби демонстрантів вимагали зустрічі з послом, співали національний гімн та "Інтернаціонал". 22 вересня на підприємствах Чеських земель було оголошено загальний політичний страйк, по всій країні прокотилися мітинги, збори та маніфестації. Уряд подав у відставку, а новий 23 вересня оголосив загальну мобілізацію.

Однак А. Гітлер продовжував нагнітати обстановку й висунув нові умови: вимагав передання Судетів до 1 жовтня 1938 р., а також задоволення територіальних претензій Польщі та Угорщини.

Радянський уряд попередив Польщу, що в разі її нападу на Чехословаччину радянсько-польський пакт 1932 р. буде відразу денонсований. 25 вересня СРСР повідомив уряд Франції, що 30 стрілецьких дивізій уже знаходяться на західних кордонах СРСР, а танкові підрозділи та авіація приведені в бойову готовність.

Однак скористатися радянською допомогою Чехословаччина вже не могла. 29 – 30 вересня 1938 р. в Мюнхені відбулася між-

народна конференція з участю А. Гітлера, Е. Даладье, Б. Муссоліні, Н. Чемберлена. Відповідно до угоди, підписаної керівниками чотирьох країн, Чехословаччина мала до 10 жовтня передати Німеччині Судети, однак гарантії нових кордонів надавалися їй тільки після задоволення територіальних претензій Польщі та Угорщини. Представників Чехословаччини викликали на засідання лише для того, щоб повідомити про прийняті рішення.

У перших числах жовтня Німеччина окупувала прикордонні райони Чехословаччини, захопивши при цьому й зону, в якій Мюнхенською угодою передбачалося проведення плебісциту. Водночас польські війська зайняли Тешинську область. У листопаді Угорщині відійшли південні та південно-західні райони Словаччини, а також південна частина Підкарпатської Русі. Чехословаччина втратила близько 25% населення, третину території, понад 40% промисловості, значну частину сировинних і паливних ресурсів, найважливіші комунікації та міцні оборонні споруди на кордонах.

Країна опинилась у стані глибокої політичної та морально-психологічної кризи. Обдурена довіра породила суспільну апатію. Народ був дезорієнтований, армія деморалізована, дискредитована капітуляцією коаліція правлячих партій розпалася. Частина збанкрутілих партійних лідерів емігрувала.

Післямюнхенський період існування чехословацької держави ввійшов в історію під назвою "друга республіка" й став невеликою паузою перед її остаточною окупацією. Політики, які прийшли до влади, зробили все можливе для підкорення економіки та політичного режиму країни Німеччині. Е. Бенеш 5 жовтня 1938 р. пішов у відставку з посади президента і згодом виїхав до США, де став професором Чиказького університету.

У середині листопада 1938 р. всі соціалістичні партії заявили про свій саморозпуск та створення Національної партії праці. КПЧ була заборонена. Інші партії також оголосили про свій саморозпуск та створення Партії національної єдності. Новим президентом 30 листопада був обраний Е. Гаха (1872-1945). Цей консервативно налаштований, досить інертний юрист, який досі обіймав посаду голови Вищого адміністративного суду, влаштувався в Берлін. Новий уряд очолив Р. Беран, у руках якого президент був лише безвільною маріонеткою.

У Жиліні в жовтні 1938 р. більшість словацьких партій підписали угоду, що фактично означала їх перехід на сепаратистську платформу Глінківської партії. Вони вимагали терміново надати Словаччині автономію. На шлях сепаратизму стали також партії Підкарпатської Русі. Центральна влада змушена була погодитися з утворенням автономних земських урядів на чолі з Й. Тісо у Словаччині та А. Бродієм у Підкарпатській Русі. В лис-

топаді Національні збори затвердили закон про “автономію Словаччини та Підкарпатської Русі”. Республіка стала офіційно називатися Чехо-Словаччиною.

ВИНИКНЕННЯ “НЕЗАЛЕЖНОЇ” СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Ситуація, яка склалася в Європі, давала А. Гітлеру всі підстави вважати, що вже ніхто не заважатиме йому покінчити із залишками чехословацької державності. Однак необхідно було знайти привід для цього. Він відшукався за допомогою словацьких політиків, які поставили перед празьким урядом цілий ряд далекосяжних економічних та політичних вимог, спровокували відкритий конфлікт, якого Берлін тільки й чекав.

Уряд автономної Словаччини на чолі з Й. Тісо, що заходив у дедалі гострішу конфронтацію з празьким центром, був відправлений у відставку, а в Словаччині оголошено надзвичайний стан. Конфліктом уміло скористався А. Гітлер. Він направив до Братислави свого емісара для переговорів із можливим главою нового уряду К. Сидором, який, однак, відкинув ідею цілковитої незалежності Словаччини. Тоді 13 березня 1939 р. А. Гітлер запросив до Берліна Й. Тісо, якого було поставлено перед вибором: або окупація Словаччини готовими до цього угорськими військами, або утворення під егідою Німеччини “самостійної” Словацької держави. Відповідь на ультиматум необхідно було дати за кілька годин. Й. Тісо віддав перевагу, звичайно, другому варіанту, але для його здійснення необхідна була формальна згода сейму, щоб акція виглядала законною перед світом.

Словацький сейм, опинившись перед альтернативою – окупація або самостійність, одностайно голосував 14 березня за другу пропозицію. Однак прийняте рішення було значною мірою вимушеним: більшість депутатів виступала скоріше за автономію, ніж за самостійність. Щодо словацького народу, то його думку з цього приводу ніхто й не збирався з'ясовувати.

Таким чином, 14 березня було оголошено про утворення самостійної держави. Згідно з конституцією, прийнятою в липні 1939 р., вона дістала назву “Словацька республіка”. До нового уряду ввійшли поряд із діячами, які орієнтувалися на найтісніші зв'язки з фашистською Німеччиною (В. Тука, А. Мах), і ті, хто наївно вірив у можливість існування незалежної Словаччини (Й. Тісо), а також адепти ідеї чехословацької єдності на умовах

словацької автономії за принципом “рівний із рівним” (К. Сидор).

Єдиного ставлення до того, що відбулося у Словаччині, не було не тільки серед політичної еліти нової держави, а й серед простих громадян, для яких блискавичні політичні зміни, що сталися, виявилися справжньою несподіванкою. І це незважаючи на те, що на гребені подій перебувала католицька Глінківська партія на чолі з Й. Тісо, яка, виступаючи з відверто націоналістичних позицій, спиралася на активну підтримку населення. В цілому ж дезорієнтоване, розгублене суспільство перебувало в стані збентеженої невизначеності.

Словацька республіка із самого початку становила собою васальне, клерикально-авторитарне державне утворення, що в усьому наслідувало німецький зразок. Президентом країни став Й. Тісо (1887-1947), а главою уряду – В. Тука. Політична та економічна залежність Словаччини від Німеччини була забезпечена цілою системою нав'язаних їй нерівноправних договорів та широкою мережею німецьких “радників” та “фахівців”, які контролювали армію, службу безпеки та інші державні структури.

Згідно з укладеним у 1939 р. договором строком на 25 років Німеччина здобула право розмістити свої війська в спеціальній “охоронній зоні” на заході Словаччини. Всі зовнішньополітичні та військові питання уряд мав вирішувати за погодженням з Берліном. Таємний протокол “про господарське та фінансове співробітництво” передбачав повне підпорядкування країни інтересам Німеччини, в першу чергу в поставках продовольчих товарів і сировини, а також робочої сили.

Зовнішня торгівля країни орієнтувалася на Німеччину – до 75% загального обсягу експорту та імпорту, економіка милітаризована (44% продукції вироблялося для військових потреб). Підприємці Німеччини зайняли провідні позиції в головних галузях промисловості. В серпні 1939 р. був підписаний німецько-словацький військовий договір, і невдовзі словацькі війська взяли участь в агресії проти Польщі.

УГОРСЬКА ОКУПАЦІЯ ЗАКАРПАТТЯ

15 березня 1939, одночасно з окупацією Чехії і Моравії, Гітлер доручив Угорщині окупувати Закарпаття. На оборону стали відділення “Карпатської Січі”, які не в силі були захистити країну від угорського війська, що вдесятеро переважало січовиків (угорське військо становило близько 40000).

Ще до окупації Закарпаття, 15 березня 1939, зібрався Сойм Карпатської України, який проголосив незалежність країни, прийняв конституцію і обрав президентом Карпато-Української Республіки А. Волошина.

Волошин Августин (1874-1945), провідний культурний і громадсько-політичний діяч Закарпаття, греко-католицький священник. Народився в с.Келечині на Закарпатті. Студював у богословській семінарії в Ужгороді, на теологічному факультеті і високій педагогічній школі в Будапешті. З 1900 – професор учительської семінарії в Ужгороді, в 1917-1938 її директор. Під його керівництвом виховувалися учительські кадри, які внесли багато до національного відродження Закарпаття.

З кінця 90-их рр. Волошин Августин брав активну участь у культурному і видавничому житті; публікував підручники, редагував і видавав єдину українську газету в Угорщині «Наука» (1897-1918), згодом «Свобода» (1920-1938). У 1907 випустив угорською мовою «Практичну граматику малоруської мови» (нагороджену Академією Наук у Будапешті), в якій обстоював живу народну мову та мовну спільність усіх українців. У 1918-1920 Волошин відіграв визначну роль у політичному самовизначенні Закарпаття як засновник Руської Народної Ради в Ужгороді, а потім голови Руської (Української) Центральної Народної Ради. У 1920 іменований членом тимчасового автономного управління Підкарпатської Русі. Разом з іншими діячами Закарпаття А. Волошин заснував Християнську Народну Партію, від якої був обраний послом до чехословацького парламенту. У 1925-1929 рр. А. Волошин очолював ряд культурних і господарських установ краю: Педагогічне Товариство Підкарпатської Русі, Підкарпатський Банк й ін.; був організатором Учительської громади, почесним головою товариства «Просвіта» в Ужгороді. В подіях державної організації Карпатської України (1938-1939) А. Волошин став центральною постаттю: 26 жовтня 1938 президент ЧСР призначив його прем'єром автономного карпатсько-українського уряду. Сойм Карпатської України 15 березня 1939 обрав Волошина президентом незалежної держави. Після окупації Закарпаття угорцями А. Волошин перебував в еміграції в Празі, присвятивши себе науковій і педагогічній діяльності. В травні 1945 був арештований органами НКВС і під посиленою охороною відправлений до Лефортівської в'язниці до Москви. Незважаючи на те, що перед арештом мав досить добре здоров'я, під час допиту був доведений до такого стану, що його винесли до в'язничної лікарні. Помер на 52-й день ув'язнення в Москві, 11 липня 1945р., за документами слідчої справи – під час допиту.

А. Волошин написав для початкових і середніх шкіл ряд підручників – з граматики, фізики, хімії, читанки, курс педагогіки для семінарій "Педагогічна психологія" (1920), "Педагогіка і дидактика" (1920), "Коротка історія педагогіки" (1921), "Логіка" (1935). У Празі написав у кількох томах "Нарис педагогіки". З інших публікацій відомі: "О письменнім язичі Підкарпатської Руси" (1921), "Спомини" (1923), "Дві політичні розмови" (1923). Волошин виступав також як літератор під псевдонімом А. Верховинського написав побутові драми: "Маруся Верховинка" (1931), "Без Бога ні до порога" (1935).

Всебічна діяльність о. А. Волошина і його великі заслуги у всіх ділянках життя дали підставу до того, що його ще за життя названо "батьком" українського відродження на Закарпатті.

Карпато-Українська Республіка у березні 1939 року зазнала збройної ліквідації угорськими військами. Уряд Карпатської України та багато діячів емігрували за кордон. Угорська окупація Закарпаття була зв'язана з терором та репресіями проти українських діячів. Замість обіцяної автономії, угорці визнали вузьке самоуправління "Підкарпатському Краєві", проводячи політику мадяризації в культурному житті й адміністрації. Будапешт штучно інспірував творення "русинської" мови і культури, толеруючи діяльність русофілів, проте гостро переслідуючи кожную спробу української активності. Відбувався тотальний наступ на українську культуру, ліквідація українських шкіл, бібліотек, газет, журналів, видавництв, проукраїнських молодіжних організацій. У цьому плані були допущені і підтримувані урядом деякі установи ("Подкарпатське Общество Наук"), деякі видання тощо. Політичні організації були заборонені. Реакція на тяжкий режим поневолення виявилась у масовій втечі закарпатської молоді до УРСР у 1940-1941 рр. та в діяльності націоналістичного підпілля. Угорці не зуміли здобути ніяких симпатій серед місцевого населення під час їхнього панування в 1939-1944 рр.

Тому прихід радянських військ на Закарпаття восени 1944 розглядався частиною населення як визволення. Чехословацька адміністрація відновилася тільки частково і тимчасово. Закарпаття було швидко советизоване, а організований комуністичною партією з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 у Мукачеві висловився за приєднання Закарпаття до УРСР. 29 червня 1945 р. між Чехословаччиною і СРСР заключено умову про вихід Закарпаття із складу Чехословаччини і приєднання його до України. Крайове управління в 1944–1945 рр. було в руках Народної Ради Закарпатської України, а з січня 1946 р. – обласних органів радянського управління. Закарпатська область у кордонах 1938 р. переживає такий же соціальний,

господарський і культурний процес, що й решта українських земель в УРСР.

ОКУПАЦІЯ ЧЕХІЇ. УТВОРЕННЯ ПРОТЕКТОРАТУ БОГЕМІЇ ТА МОРАВІЇ

Празька влада була паралізована, а А. Гітлер, навпаки, став дедалі рішучішим: 200-тисячна німецька армія вже стояла у бойовій готовності на кордонах Чеських земель, чекаючи наказу про початок вторгнення. 14 березня 1939 р. президента Е. Гаху запросили до Берліна, куди він прибув уночі. В цей час деякі німецькі частини вже почали переходити чехословацькі кордони.

А. Гітлер поставив жорсткий ультиматум: негайно погодитися на окупацію залишків країни німецькими військами, створення Протекторату Богемії та Моравії й включення його до складу Німеччини; або – швидко подолання опору, масове кровопролиття, бомбардування та знищення Праги.

Зовсім не готовий до такого повороту подій, Е. Гаха змушений був поступитися під загрозою використання сили й погодитися з пропозицією А. Гітлера, який обіцяв поважати національну культуру та самобутність чехів.

Чеський народ був настроений антинацистськи і не сприймав окупацію. Однак значна частина суспільства розуміла та визнавала вимушеність вчинку Е. Гахи, в усякому разі не засуджувала його. Е. Бенеш, який у 1940 р. очолив у Лондоні еміграційну Національну раду, що обстоювала відновлення Чехословаччини на принципах континуїтету (правонаступництва), не виступав з різкою критикою дій Е. Гахи до літа 1941 р., коли поняття “гахівщина” і “колабораціонізм” стали майже тотожними.

Водночас інша частина чехів зайняла гостро критичні позиції, розцінивши дії президента як відвертий колабораціонізм.

Події 14 і 15 березня 1939 р. на цілих шість років віддалили один від одного чеський і словацький народи, історичний розвиток яких відбувався в 1939–1945 рр. різними шляхами.

15 березня 1939 р. А. Гітлер тріумфально вїхав до Празького града, де виступив із промовою, в якій обіцяв своїм новим “вірнопідданим” піклуватися про їхній добробут. Спочатку окупанти сподівалися, що з чехами можна буде домовитися ціною деяких поступок щодо їхнього національного життя. Метод “пряника” мав дати німцям змогу використовувати висококваліфіковану

робочу силу для зміцнення військової могутності рейху. *Підтримка спокою, порядку, нормалізація виробничого процесу, стабілізація загального становища в Протектораті – такими були завдання окупаційної влади.*

Уже 16 березня фюрер підписав указ, згідно з яким окуповані Чеські землі включилися до складу Німеччини як Протекторат Богемії та Моравії. На чолі автономії стояв “імперський протектор”, який мав фактично необмежені повноваження. Під контролем апарату першого протектора К. фон Нейрата діяли “державний президент” Е. Гаха, “автономний” уряд на чолі з генералом А. Еліашем.

Для чеського населення були створені місцеві адміністративні органи, 8-тисячне “урядове військо” та поліцейські формування. Німецьке населення отримало німецьке громадянство й підпорядковувалося особливим адміністративним органам – оберландратам, які водночас здійснювали контроль за чеським апаратом.

На території Чеських земель були дислоковані дивізії вермахту, спеціальні підрозділи СС та служби безпеки, широко розкинули свою мережу гестапо та інші імперські поліцейські установи. Національні збори й політичні партії розпущено, створено єдину політичну організацію – “Національну солідарність”, усі робітники й службовці стали членами Національного профспілкового центру.

Окупаційний режим проводив політику мілітаризації, експлуатації та національного гноблення, політичного свавілля і жорстокого терору. Він ліквідував 8-годинний робочий день у промисловості, запровадив загальну трудову повинність, заборонив страйки, встановив мінімальні продовольчі норми. Сотні тисяч чехів були вивезені на примусові роботи до Німеччини.

Восени 1939 р. були закриті всі чеські вищі навчальні заклади.

СТАНОВИЩЕ В “НЕЗАЛЕЖНІЙ” СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Формально самостійна та суверенна Словаччина постала внаслідок європейської кризи кінця 30-х років. Німеччина як держава, що була безпосереднім “винуватцем” цієї події, вважала своїм правом стати володарем Словаччини. Головним для гітлерівців було, використовуючи матеріальні ресурси й територію цієї невеликої країни для реалізації своїх агресивних намагань, зберегти в ній спокій та порядок, забезпечити надійний тил. Звідси – гнучкість прийомів, за допомогою яких рейх намагався підкорити Словаччину. Згідно з “Охоронним договором”, під-

писаним 23 березня 1939 р. між Німеччиною і Словаччиною на 25 років, суверенітет останньої обмежувався у двох галузях: військовій та зовнішньополітичній. У цих сферах словацький уряд мав діяти узгоджено з Німеччиною, яка здобула право тримати на заході Словаччини постійні гарнізони й визначати їхню чисельність на свій розсуд.

Виявляючи жорсткість у зовнішньополітичних та військових питаннях, нацисти йшли на поступки й компроміси в менш серйозних для них справах організації внутрішнього життя “самостійної” Словаччини. А. Гітлер прагнув перетворити її на зразкову васальну державу, зробити її “візитною карткою Німеччини”, яка встановлювала “новий порядок” в Європі. Спочатку гітлерівці передбачали здійснити задумане переважно руками своїх словацьких “друзів”, без відвертого втручання у внутрішні справи “самостійної” держави.

Сам факт проголошення незалежності Словаччини привів її суспільство в стан, близький до шоку. Ніякої ейфорії або радості з цього приводу не було. Більшість населення зайняла вичікувальну позицію, щоб зорієнтуватися в становищі. Багатьох бентежила різка зміна курсу – з традиційного слов’янофільського на германофільський.

Невпевненість і розгубленість спостерігалися в усіх прошарках словацького суспільства, кожен із яких у міру розвитку подій відчував на собі вигоди й невгоди нової ситуації. Словацькі підприємці, наприклад, які в ЧСР завжди були “на других ролях”, вбачали для себе можливість зміцнити свій статус в економіці суверенної держави, але їм не подобалося прагнення німецьких фірм зайняти позиції, що належали раніше чехам.

Селянство в цілому трималося лояльно, натхнене обіцянками земельної реформи та підвищення цін на сільгосппродукти. Але навіть у цьому консервативному осередку поступово стало проявлятися невдоволення, коли з’ясувалося, що ешелони з сільгосппродуктами прямували до Німеччини.

Словаччина формувала свою армію за німецьким зразком. Словацькі офіцери дістали можливість просування по службі, в чому раніше їм перешкождали чехи.

Нові кар’єрні перспективи відкрилися і перед словацьким чиновництвом та інтелігенцією, які поспішали посісти місця, звільнені чехами та євреями. Представники творчої інтелігенції, виховані в слов’янофільських демократичних традиціях, не сприймали прагнень нової влади грати на струнах націоналізму, її авторитарні нахили та запобігання перед Німеччиною. У творчих колах визрівала опозиція режимові, а репресивні органи пильнували за лівою інтелігенцією.

Надійною опорою для нового режиму було католицьке духовенство, представник якого Й. Тісо спочатку очолив уряд, а в жовтні 1939 р. став президентом країни. Однак священнослужителі й паства евангелічної церкви (католики становили майже 74% віруючих, евангелісти – понад 15%), відчуваючи свою нерівноправність, проявляли певну опозиційність.

Хвиля невдоволення піднялась у зв'язку зі вступом Словаччини у війну проти Польщі. Мобілізація відбувалася з великими труднощами, а в деяких гарнізонах навіть спалахнули бунти. На знак протесту проти війни відмовилися від посад деякі високі чиновники. Однак урядові в цілому вдалося вгамувати невдоволення народу, висунувши гасла повернення Словаччині територій, анексованих Польщею в 1920, 1924 і 1938 рр., та захисту кордонів.

Підвищенню довіри до уряду сприяло визнання Словаччини Радянським Союзом де-юре, що викликало нове піднесення слов'яно- та русофільських настроїв, причому в усіх прошарках суспільства. У свою чергу, цей крок посилив невдоволення германофільського угруповання повільністю процесу зближення Словаччини з Німеччиною.

Політична ситуація в країні спонукала Німеччину активно втручатися у внутрішні справи Словаччини, підтримуючи при цьому угруповання Туки-Маха на противагу Й. Тісо. Криза в словацькій верхівці набрала форми відкритого протистояння сторін, коли в травні 1940 р. президент усунув від керівництва Глінківської гвардії (напіввійськової організації в складі Глінківської словацької народної партії – ГСНП) А. Маха. Під тиском А. Гітлера на нараді в Зальцбурзі 28 липня 1940 р. було створено слухняний німцям уряд, у якому А. Мах став віце-прем'єром.

Новий уряд проголосив і новий курс у внутрішній політиці. Прем'єр В. Тука офіційно сповістив про вступ до “єри словацького націонал-соціалізму”. Методи придушення опозиції стали жорстокішими, уряд розгорнув активну кампанію щодо залучення на свій бік робітників та інтелігенції. Однак ідеї націонал-соціалізму не здобули широкої популярності. “Помірковане” крило ГСНП на чолі з Й. Тісо, яке визначало ідеологічні основи своєї політики як “словацький націоналізм у сукупності з християнським соціалізмом”, продовжувало впевнено панувати. Водночас у цих колах посилювалося прагнення до утворення тоталітарної держави за фашистським зразком на чолі з “фюрером”, який мав поєднати функції глави держави, уряду та Глінківської партії.

Однією з політичних сил, що протистояла пацифікації країни, була компартія (КПС), яка до кінця 1939 р. закінчила

формування своєї підпільної мережі.

У цих умовах лідери компартії проголосили новий курс на боротьбу за самостійну Словаччину й народний уряд..

Опозицію людацькому режимові становили також окремі групи, як правило “чехословацької орієнтації”, що підтримували зв'язки з лондонською еміграцією і належали до аграрної, націонал-соціалістичної, соціал-демократичної, націоналістичної партій та евангелістів (людацький режим – від слова люд, народ у назві правлячої Глінківської словацької народної партії). Саме з їхнього складу наприкінці 1940 р. сформувалися групи “Флора” та “Юстиція”.

Наприкінці 1940 р. тиск гітлерівців на Словаччину дещо зменшився. Готуючися до нападу на СРСР, вони були зацікавлені в припиненні будь-якої конфронтації в словацькій верхівці. В країні утвердилася модель авторитарної (з елементами фашизму) держави, провідну роль у якій відігравав католицький клерикалізм.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПОВСТАННЯ – АПОГЕЙ СЛОВАЦЬКОГО АНТИФАШИСТСЬКОГО РУХУ

Вже 23 червня 1941 р. Словаччина вступила у війну проти СРСР. Цей крок словацького уряду викликав невдоволення всіх прошарків населення і мав серйозні наслідки для людацького режиму. В країні була розгорнута націоналістична та антикомуністична пропаганда, яка супроводжувалася посиленням репресій за антидержавну діяльність.

Службі безпеки вдалося заарештувати перше нелегальне керівництво КПС. Але, незважаючи на перманентне намагання властей зруйнувати нелегальну мережу (у квітні та серпні 1942 р. були розгромлені друге й третє підпільне керівництво КПС), партія щоразу відновлювалася. Репресій зазнали також опозиційні угруповання “чехословацької орієнтації”. Так, перестала існувати досить велика розвідувальна організація “Демец”. Репресії, відносне соціальне благополуччя, успіхи гітлерівців на Східному фронті зробили свою справу: антиурядовий рух не виявляв тенденцій до зростання (на Східний фронт було відправлено 50 тис. словацьких солдатів та офіцерів, але вже в серпні 1941 р. більша їх частина повернулася на батьківщину, а на фронті залишилося близько 16 тис.).

У першій половині 1942 р. робилися спроби створити об'єднаний орган руху опору – Центральний національно-революційний комітет (ЦНРК). Переговори з аграріями та прихильниками

Е. Бенеша з “Мафії” йшли важко й поволі.

До літа 1942 р. ситуація в Словаччині була відносно спокійною. Однак у міру зростання зневіри в німецькій перемозі й посилення економічних труднощів, зумовлених воєнним часом, визрівало невдоволення існуючою владою. Не дістала масової підтримки депортація євреїв зі Словаччини. Загалом у 1942 р. зі Словаччини були депортовані в “трудові табори” на сході 58 тис. євреїв, більша частина яких загинула.

Розгром німецьких військ під Сталінградом сприяв поживленню діяльності демократичної нелегальної опозиції. Особливо сильний вплив на настрої словаків справило падіння фашистського режиму в Італії. Знову активізувалася група “Флора”, яка займалася головним чином передаванням у Лондон розвідувальних даних та інформації про становище в Словаччині, надавала допомогу репресованим і членам їхніх родин, а також утікачам із концтаборів.

У лютому 1943 р. група “Флора” направила Е. Бенешу меморандум, у якому обстоювалася ідея відновлення домюнхенської республіки. Документ, серед інших, підписали представники аграрної та соціал-демократичної партій. Емігрантський уряд виступив на підтримку меморандуму, що дало привід словацькому урядові розгорнути античеську кампанію. Натхнена, підтримкою з Лондона, “Флора” зробила невдалу спробу взяти на себе політичне керівництво словацьким опором. Висунута “Флорою” ідея “чехословацького народу” відштовхувала можливих партнерів по боротьбі проти людацького режиму.

Влітку 1943 р. роль керівника антилюдацького підпілля намагалася взяти на себе й група В. Шробара, позиції якої поступово еволюціонували в бік визнання принципу “рівний з рівним” у чехословацьких стосунках. Група Я. Урсини, відмовляючися від контактів і з “Флорою”, і з В. Шробарем, позитивно ставилася до співробітництва з комуністами. Але цьому завадив розпад навесні 1943 р. четвертого підпільного керівництва КПС. Тільки влітку було налагоджено діяльність нового підпільного керівництва, до якого ввійшли К. Шмідке, Г. Гусак, Л. Новомеський.

Наближення Червоної Армії до кордонів Словаччини та підписання 12 грудня 1943 р. радянсько-чеського договору сприяли прискоренню процесу згуртування сил руху опору.

Напередодні Різдва аграрії й комуністи підписали угоду про створення Словацької національної ради (СНР), до якої увійшов також представник націонал-соціалістів. Програмні принципи діяльності Ради формувалися лише в найзагальнішому вигляді – тільки так можна було досягти домовленості. За задумом її творців, СНР мала стати координаційним та керівним органом

руху опору, який у “зручний момент візьме на себе законодавчу та виконавчу владу в Словаччині”.

СНР висунула концепцію нової Чехословацької республіки, позбавленої фашистських, расистських і тоталітарних тенденцій, базованої на принципах рівності чехів і словаків та на ідеях демократії в “економічній та соціальній сферах”. У програмі наголошувалася необхідність тісного співробітництва з усіма слов’янськими країнами.

СНР була створена як орган підготовки всенародного збройного повстання. Настрої в армії давали підстави сподіватися, що вона може стати основною антиурядовою силою. Ставку на армію робив і “лондонський табір”, який виступив з ініціативою створення повстанського військового центру. В березні 1944 р. начальник штабу командування наземних військ у Банській Бистриці підполковник Я. Голіан був призначений Лондоном командуючим збройними силами опору в Словаччині. Таким чином, у нього з’явилося два “господарі”. Усвідомлюючи ненормальність такого становища, СНР після переговорів домоглася підпорядкування командуючого Раді.

Щодо строків початку повстання, то було вирішено встановити їх залежно від ситуації на радянсько-німецькому фронті та координувати збройний виступ із діями Червоної Армії. Однак спроба гітлерівців окупувати Словаччину беззастережно мала стати сигналом до повстання. Головна увага приділялася розвиткові партизанського руху. Загони комплектувалися в основному з осіб, переслідуваних поліцією, дезертирів з армії, радянських військовополонених.

Роль опорних пунктів партії мали відігравати на місцях національні комітети. Група В. Шробара створила власний орган – Земський національний комітет. Через особисті амбіції та інтриги СНР не вдалося домовитися ні з групою В. Шробара, ні з “Флорою”, що ослаблювало потенціал руху опору.

Після окупації Угорщини у квітні 1944 р. у Словаччині поширилися чутки про можливу окупацію. Це підігрівало антинімецькі настрої й водночас сприяло зростанню прочехословацьких симпатій. Суспільство зарухалося, розуміючи, що лише пасивної незгоди з існуючим становищем вже недостатньо для забезпечення Словаччині гідного майбутнього в післявоєнному світі.

За активної допомоги Українського штабу партизанського руху (УШПР) розпочалося перекидання до Словаччини спеціально підготовлених груп, які комплектувалися з радянських та чехословацьких громадян. Наприкінці серпня 1944 р. тут діяли 20 українських та словацьких партизанських загонів

загальною кількістю близько 3 тис. чоловік. Партизан підтримувало не тільки населення, а й частини жандармерії та місцеві військові гарнізони. Уряд практично нічого не міг вдіяти з цими групами, а наприкінці серпня у Центральній Словаччині виникло декілька звільнених районів.

Гітлерівці, стурбовані небезпечним розвитком подій у своєму прифронтовому тилу, 29 серпня 1944 р. з трьох сторін розпочали окупацію Словаччини. В той же день по радіо виступив міністр оборони, який закликав населення уникати непередуманих дій, зберігати спокій та порядок. 30 серпня підполковник Я. Голіан віддав наказ про початок збройної боротьби проти німецьких окупантів. Осередком повстання стала Банська Бистриця.

Повстанська територія обмежувалася центральною частиною Словаччини. Найбільший братиславський гарнізон німці роззброїли в перші дні окупації. Західна Словаччина у повстанні участі не брала. Роззброєні німцями були й дві дивізії на сході країни. Частину їхнього особового складу інтерновано й відправлено до концтаборів, інша частина перейшла на повстанську територію, поповнюючи армійські підрозділи, а решта приєдналася до партизан у горах.

Зовнішню допомогу Словацькому національному повстанню (СНП) надавав на прохання чехословацького уряду виключно СРСР. Радянські літаки доставляли зброю, десантували Перший чехословацький винищувальний авіапункт, Другу чехословацьку повітряно-десантну бригаду. Велике значення для повстанців мало проведення Карпатсько-Дуклянської операції.

У СНП взяли участь різні соціальні та політичні сили, єдині в своєму негативному ставленні до людацького режиму та його нацистських заступників, але дуже різні у своїх уявленнях про майбутнє країни. Згода була досягнута в одному: відновлена республіка не повинна стати копією домюнхенської ЧСР.

1 вересня 1944 р. легалізувалася СНР, до складу якої ввійшов В. Шробар. Рада формувалася на паритетних засадах, із 50 її членів 24 належали до КПС. СНР взяла на себе функції законодавчої та виконавчої влади, а також оборону Словаччини, створила уряд – Корпус уповноважених (КУ), який складався з 19 відомств. За два місяці повстання Рада видала 39 розпоряджень, серед яких особливо важливими були: про розпуск партій та організацій, на які спирався людацький режим (ГСНП, Німецька партія, Глінківська гвардія та ін), про націоналізацію шкіл усіх ступенів, про встановлення примусового управління на німецьких та “аріізованих” підприємствах, про тимчасову заборону відчуження нерухомості та ін.

Однак були й такі питання, щодо яких досягти домовленості

не вдалося, йдеться насамперед про взаємовідносини партизан та армії. “Лондонський табір” і керівництво повстанської армії послідовно виступали за єдине командування та підпорядкування йому партизанських загонів. Комуністи ж не бажали втратити “власні” збройні сили. Новий командуючий повстанською армією генерал Р. Вієст, призначений Лондоном 7 жовтня 1944 р., не зміг змінити становище.

Бракувало єдності й самому партизанському рухові, хоча 16 вересня був створений його Головний штаб (ГШПР).

Багато проблем постало перед повстанською армією: не вистачало зброї, бракувало досвідчених офіцерів, значну частину особового складу становили погано вишколені мобілізовані резервісти. Командування армії постійно “лихоманило” від подвійного підпорядкування, що не сприяло рішучим діям.

Усе це не могло не відбитися на ході повстання, розвіювало надії на його перемогу. У вересні склалася певна рівновага між силами повстанців і окупантів. На боці перших були кількісна перевага, підтримка населення, ентузіазм початкового етапу, на боці других – краща технічна оснащеність, досвід ведення бойових дій, допомога офіційної словацької влади. Коли план швидкого придушення повстання не вдавсь, було розроблено план поступового розгрому повстанців, а очолив каральну акцію фронтовий генерал Хьовле. Червона Армія не могла надати допомогу повстанцям: вона знаходилася ще далеко.

Поступово став організаційно оформлятися і “громадянський блок”, який висунув ідею створення Демократичної партії. Його програмні принципи не виходили за межі західноєвропейської ліберальної демократії. Тим часом СНП тривало, але вже без початкового ентузіазму, без особливої надії на успіх.

У середині жовтня 1944 р. німці розпочали рішучий наступ на повстанців, який закінчився 27 жовтня падінням Банської Бистриці. Ті, хто не був узятий у полон і залишився живим, або пішли в гори, щоб продовжувати боротьбу партизанськими методами, або розійшлися по домівках. Відступ повстанської армії вирізнявся хаотичністю. Більшість частин навіть не отримала останній наказ командуючого про перехід до партизанських методів. Захоплених у полон Р. Вієста та Я. Голіана стратили в Берліні.

Наприкінці 1944 р. на території Словаччини продовжували діяти 30 партизанських загонів загальною кількістю понад 12 тис. чоловік. 8 грудня ГШПР видав наказ про перехід усіх партизанських сил до активної боротьби проти окупантів та підготовки “широкого збройного повстання в момент приходу Червоної Армії”.

Але в тих конкретних умовах, коли десятки тисяч людей опинилися взимку в горах без продовольства, одягу, житла, а то

й без зброї й мушили боротися просто за виживання, можливість “нового масового повстання була ілюзорною. Незважаючи на колосальні труднощі, боротьба в горах тривала, сковуючи німецькі військові сили та дезорганізуючи нацистський тил, перешкоджаючи братиславському урядові відновити свої порядки в районах, охоплених повстанням.

СПРОБА ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1945-1969 рр.)

- Установлення народно-демократичного режиму
- Захоплення влади компартією та початок соціалістичного будівництва
- Визрівання суспільно-політичної кризи
- “Празька весна”

Рекомендована література

- Валета И.* Советское вторжение в Чехословакию 1968 г. – М., 1991.
- Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. В.* Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе 1944 -1948 гг. – М., 1993.
- Краткая история Чехословакии.* – М., 1988.
- Млинарж З.* Мороз ударил из Кремля. – М., 1992.
- Народные и национальные фронты в антифашистской освободительной войне, в революциях 40-х гг.* – М., 1986.
- Политические кризисы и конфликты в странах Восточной Европы в 50-60-е гг.* – М., 1993.
- Политические системы СССР и стран Восточной Европы в 20-е – 60-е гг.* – М., 1991.
- Плевза В.* История современной Чехословакии. – Братислава, 1979.
- Снитип З., Цесар Я.* Чехословацкая революция 1944-1948. – М., 1986.
- Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы.* – М., 1995.
- Шик О.* Весеннее возрождение – иллюзия и действительность. – М., 1991.

УСТАНОВЛЕННЯ НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ

У середині січня 1945 р. Червона Армія разом із Чехословацьким корпусом на чолі з генералом Л. Свободою звільнила значну частину Східної та Центральної Словаччини. *Верховним органом влади на цих територіях стала Словацька національна рада (СНР).*

У березні 1945 р. до Москви прибула делегація емігрантського уряду на чолі з Е. Бенешем у складі представників національно-соціалістичної, соціал-демократичної та народної партій для ведення переговорів із керівництвом компартії Чехії та СНР щодо формування майбутнього уряду. В ході зустрічі була узгоджена програма кабінету міністрів Національного фронту чехів та словаків.

Програма проголошувала рівноправ'я чехів і словаків, ґрунтувалася на визнанні самобутності словацької нації та словацьких національних органів як носіїв державної влади на території Словаччини. Однак вона не визначила форму майбутнього державного устрою та конкретну компетенцію загальнодержавних і словацьких органів влади. Програма передбачала вирішення долі Підкарпатської Русі у відповідності з волевиявленням її населення. Громадяни Чехословацької республіки німецької та угорської національностей (за винятком активних антифашистів) позбавлялися громадянства й підлягали переселенню. Суду піддавалися воєнні злочинці та колабораціоністи, їхні партії та організації розпускалися.

Програма передбачала введення національного управління в акціонерних товариствах, на підприємствах, у банках, маєтках, котрі належали громадянам, які співробітничали з окупантами, а також передання землі селянам. Було проголошено, що чехословацько-радянський договір 1943 р. про взаємодопомогу, дружбу та післявоєнне співробітництво завжди визначатиме зовнішньополітичну позицію країни.

В Кошицях 5 квітня 1945 р. було оголошено про створення нового чехословацького уряду Національного фронту й обнародовано узгоджену програму. Коаліційний уряд, який складався з комуністів, соціал-демократів, націонал-соціалістів, представників Народної та Демократичної партій, очолив лівий соціаліст З. Фірлінгер, а відновлена посада президента залишалася за Е. Бенешем. Поновлена Конституція 1920 р. газнала змін, що впливали з положень Кошицької програми. В Словаччині СНР була узаконена як орган законодавчої влади, а Корпус уповноважених СНР – як уряд Словаччини, підзвітний урядові республіки.

Погоджена позиція, яка знайшла віддзеркалення в Кошицькій програмі, була досягнута значною мірою завдяки просоціалістичним настроям, які панували серед чехів і словаків у 1945 р. Але в Чехословаччині, на відміну від інших східноєвропейських країн, існувала досить широка палітра різних трактувань соціалістичних ідей та методів їхньої реалізації: некласовий, демократичний соціалізм, який базувався на гуманістичній спадщині Т. Масарика й принципі рівності незалежно від класової належності; соціал-демократичне бачення розв'язання основних суперечностей суспільства “за допомогою безкровної революції”; концепція специфічного шляху до соціалізму через вирішення загальнонаціональних завдань та об'єднання більшості нації навколо КПЧ; суто доктринальна сталінська модель соціалізму, яка базу-

валася на ідеї диктатури пролетаріату. Прихильники цих поглядів репрезентували різні соціальні прошарки суспільства.

У Словаччині Національний фронт спирався на угоду двох партій – Комуністичної та Демократичної. Остання традиційно тримала під своїм контролем словацьке село. Вона відкидала соціалізм у всіх його модифікаціях й обстоювала таку суспільну систему, яка “перетворює землеробів, ремісників, торговців на самостійних незалежних підприємців”. У Чеських землях Народна партія, яка також не виступала під соціалістичними гаслами, опинилася певною мірою відтісненою на периферію суспільного життя.

Жодна партія Чехословаччини відверто не захищала колишній суспільний лад, тому політичне протистояння порівняно з іншими країнами регіону мало тут більш “стримані” форми. У взаємодії партій Національного фронту протягом порівняно тривалого часу переважало прагнення до компромісів.

Такі відносини між політичними силами зумовлювалися не тільки атмосферою загального національно-патріотичного піднесення та ентузіазму, не тільки усвідомленням ними загальнонаціональної значущості завдань, які постали перед звільненою країною, а й досягненням паритету партій при формуванні нових органів влади. Проте, якщо в уряді кожна з партій була представлена трьома міністрами, а чотири міністри входили в уряд як безпартійні спеціалісти, то в місцевих органах влади – крайових і районних національних комітетах – паритет явно не витримувався. Співвідношення сил склалося тут на користь комуністів, причому як у Чехії, так і в Словаччині.

У переважній більшості міністерств зберігався старий контингент чиновників. Серед них були навіть колишні прихильники заборонених Аграрної та Живностенської партій. Це викликало в комуністів побоювання саботажу з боку управлінського апарату й породжувало прагнення до його реорганізації.

Реорганізація міністерств внутрішніх справ і держбезпеки терміново проводилася міністрами-комуністами, які призначали своїх однодумців на посади референтів цих силових структур спочатку в крайових, а потім і в районних національних комітетах. Це не могло не викликати занепокоєності партнерів по Фронту й стимулювало різко критичне ставлення останніх до діяльності комуністів як у Чехії, так і в Словаччині.

Ступінь впливу компартії в армії не був однозначним. Генерал Л. Свобода, який входив в уряд як безпартійний, мав прокомуністичну орієнтацію, але більшість офіцерського корпусу була безпартійна або орієнтувалася на не-марксистські партії. Але органи освіти та інформації в армії цілком контролювалися комуністами, що посилювало їхні позиції.

Реальне співвідношення сил у системі органів влади було досить далеким від проголошеного принципу паритету. Це об'єктивно підвищувало роль Національного фронту як органу, покликаного забезпечити кожній із сторін контроль за діями партнерів по коаліції. Саме тому всі партії прагнули до створення досить жорсткої структури Фронту, базованої на принципі згоди всіх партнерів, щоб виключити можливість будь-якої легальної опозиції урядові.

У червні 1945 р. були прийняті декрети про аграрну реформу: землі колабораціоністів, зокрема німців та угорців, підлягали конфіскації й передавалися селянам за символічну плату. У жовтні президент Е. Бенеш підписав серію декретів про націоналізацію різних галузей промисловості. Це був результат складного компромісу соціальних сил різної орієнтації. У визначенні масштабів і темпів проведення цієї акції ініціатива належала комуністам і соціалістам, які, спираючися на Революційний профспілковий рух, виступили від імені робітничого класу.

У середині 1946 р. націоналізований сектор економіки Чехословаччини охоплював 17% підприємств, на яких вироблялося 55% продукції й працювало понад 60% робітників і службовців. Однак спроби комуністів юридично закріпити однозначне положення про те, що націоналізовані підприємства є власністю держави, не вдалися. Згідно з декретом підприємства залишалися самостійними юридичними особами й базувалися на принципах комерційного підприємництва.

Декрети про націоналізацію закладали в нову структуру економіки два напрями, які виключали один одного. З одного боку, на основі змішаної економіки, яка мала стати реальністю у випадку реалізації декретів, могли розвиватися "економічна демократія" з її складною соціальною структурою та, відповідно, політичний плюралізм. З іншого боку, перетворення усупільненого сектора на домінуючий означало формування бази для держави тоталітарного типу. Подальша еволюція економічних структур залежала від того, які концепції майбутнього розвитку дістануть підтримку в суспільстві в умовах, коли вплив Кошицької програми різко послабився.

Перед усіма політичними партіями постало завдання розробки концепції подальшого суспільного розвитку. В січні 1946 р. Національний фронт прийняв рішення про проведення виборів до Установчих національних зборів, підкресливши необхідність збереження єдності Фронту.

Однак весна 1946 р. ознаменувалася загостренням політичної й ідеологічної боротьби. Передвиборні програми партій об'єднували два принципи. Перший полягав в

обстоюванні цілісності Чехословаччини як держави дво слов'янських народів, гарантом існування якої одностайно вважався радянський фактор. Згідно з другим принципом, багатосекторна економіка, що складалася, розглядалася як довгострокова об'єктивна реальність.

Вибори до Установчих національних зборів, що відбулися 26 травня 1946 р., показали зростання впливу комуністів, які отримали 35% голосів (соціалісти – 18,3%, соціал-демократи – 12%, Народна партія – 15,6%). У Словаччині Демократична партія повела за собою основну масу населення і забезпечила собі 62% голосів (у всій країні – 14%). Компартія Словаччини отримала понад 30% голосів.

Такі підсумки були несподіваними для більшості чеських і словацьких некомуністичних політиків. *Вибори продемонстрували, що громадські настрої у двох частинах республіки розійшлися.* В Чеських землях явно превалювали прокомуністичні тенденції: за компартію віддали голоси мешканці переважної частини промислових центрів (крім Брно) та чеські й моравські селяни. В Словаччині Демократична партія здобула підтримку не тільки селян, а й інтелігенції, дрібних підприємців, службовців. Її перемога свідчила про існування досить широких соціальних прошарків, заінтересованих у реалізації концепції аграризму в її словацькому варіанті.

Пошук компромісу в межах Національного фронту серед прихильників протилежних тенденцій в обох частинах республіки мав результатом створення коаліційного уряду на чолі з К. Готвальдом.

Запропонований Комуністичною партією Чехословаччини (КПЧ) проект програми уряду з певними корективами в липні 1946 р. затвердили Національні збори. В політичній сфері програма передбачала конституційне оформлення нової системи управління через національні комітети, в економічній – закріплення результатів націоналізації промисловості й банків, а також аграрної реформи 1945 р. Центральне місце в програмі посідало питання про дворічний план відбудови та розвитку країни. З метою зміцнення регулюючої ролі держави пропонувалося змінити систему управління економікою шляхом введення елементів директивного планування, централізації банківської системи, встановлення контролю за діяльністю всіх секторів економіки.

Тенденція до стангнації економіки викликала незадоволення партій Фронту. Націонал-соціалістична, Народна партія та словацькі демократи добилися офіційного визнання наявності багатосекторної економіки та констатації в програмі того факту, що уряд вважає справу націоналізації закінченою. Був зафіксова-

ний також конституційний захист приватної власності, який поширювався не тільки на дрібних і середніх підприємців, а й на всіх юридичних осіб. Сфера контрольних функцій банків обмежувалася націоналізованими підприємствами.

Соціал-демократи прагнули до проведення більш незалежного від КПЧ політичного курсу. Лінія на співробітництво з комуністами зазнавала постійних нападів із боку політиків правої та центристської орієнтації. В таких умовах нестійка рівновага, яка склалася в парламенті (151 мандат комуністів та соціал-демократів і 149 мандатів націонал-соціалістів, Народної партії та демократів) і в уряді (12 міністрів – комуністи й соціал-демократи і 12 – представники інших партій), змушувала лідерів КПЧ йти на поступки партнерам.

У ході реалізації програми уряду К. Готвальда й Дворічного плану відбудови та розвитку країни визначилися дві по суті діаметрально протилежні концепції подальшого розвитку. За кожною з них стояли конкретні політичні сили, інтереси яких дедалі більше розходилися, що об'єктивно звужувало ґрунт для функціонування Національного фронту.

ЗАХОПЛЕННЯ ВЛАДИ КОМПАРТІЄЮ ТА ПОЧАТОК “СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА”

Ще в 1946 р. серед керівництва КПЧ проявилось намагання звузити розуміння суті Національного фронту, розцінювати його не як загальнодемократичне, а як класове утворення – союз робітників, селян, ремісників, інтелігенції, основні інтереси яких спільні, а єдність – природна.

Січневий (1947 р.) пленум ЦК КПЧ проголосив “курс на завоювання більшості нації” на виборах 1948 р. Саме з цього моменту лінія партії на встановлення монопольної влади стала неприхованою. Методи досягнення цієї мети були підказані підсумками виборів 1946 р. в Чеських землях.

До 1947 р. керівництво компартії намагалося рухатися курсом коаліційної політики з партнерами по Національному фронту, проте курс на реалізацію антикапіталістичних аспектів програми КПЧ постійно наштовхувався на протидію інших партій у парламенті і в уряді.

Шлях до встановлення політичної монополії керівництво компартії вбачало в організації тиску знизу на партнерів по Фронту. Комуністи заохочували до боротьби ті соціальні сили суспільства, які терпіли від нестійкого економічного становища, розгулу спекуляції, “чорного ринку” й могли підтримати вимоги комуністів,

неприйнятні для інших партій Фронту. Розраховуючи на підтримку найбільш бідних верств населення, КПЧ розгорнула в парламенті та уряді за допомогою преси кампанію під гаслами захисту інтересів трудової більшості нації.

Саме в цей період в уряді відбувалися гострі дебати з приводу пропозицій компартії про запровадження податку на мільйонерів для надання допомоги селу, потерпілому від посухи 1947 р.; навколо програми поліпшення умов торгівлі та постачання, встановлення державного контролю за розподілом продукції текстильних підприємств; з приводу закону про підтримку малого підприємництва та ін. Переважна частина цих пропозицій блокувалася в уряді представниками інших партій, отже, комуністи мали нагоду апелювати “до народу”.

У Чеських землях до осені 1947 р. комуністи, вміло використовуючи наростаюче соціально-економічне напруження, організували могутній рух знизу на підтримку своїх пропозицій. У цьому регіоні переважали наступальні настрої й для захоплення влади залишалося тільки чекати слушної нагоди.

У Словаччині становище було зовсім іншим: Демократична партія панувала в суспільному житті, не залишаючи практично жодного шансу для комуністів. Спроби КПЧ та Комуністичної партії Словаччини (КПС) послабити вплив демократів у словацькому суспільстві, використовуючи “синдром словацького сепаратизму”, фактично успіху не мали. Тоді комуністи, котрі контролювали як загальнодержавні, так і словацькі органи безпеки, вдалися до засобу, який уже продемонстрував свій “ефект” в інших країнах Східної Європи: у вересні-жовтні 1947 р. вони “розкрили антидержавну змову” і “встановили” причетність до неї лідерів Демократичної партії – Я. Урсини, Я. Кемпного, М. Бугара та ін.

Восени 1947 р. Демократична партія вже суттєво втратила свої позиції. Незважаючи на її опір, Національний суд виніс смертний вирок Й. Тісо. Уряд і президент Е. Бенеш відхилили прохання Словацької національної ради про помилування колишнього президента Словацької республіки, і вирок було виконано. В результаті демократи втратили підтримку прихильників розпущеної Глінківської партії.

В умовах “полювання за змовниками” комуністи здійснили часткову реорганізацію словацьких органів влади – Корпусу уповноважених. За це виступили організовані комуністами учасники руху опору, Словацька рада профспілок, з'їзди фабрично-заводських рад та представників словацького селянства. Під тиском знизу уряд пішов у відставку.

20 листопада 1947 р. за дорученням К. Готвальда Г. Гусак

сформував новий словацький уряд. Монопольному становищу “демократів” у ньому було покладено край. Політична криза в Словаччині завершилася компромісом: Демократична партія, хоч і серйозно ослаблена, зберігала за собою важливі урядові посади. Однак вона вже значно втратила свій політичний вплив.

Події в Словаччині мали небажані для комуністів наслідки. Сталося те, чого найбільше побоювалися комуністи, – блок чеських партій, утворений 1946 р. з метою протидії словацьким демократам, розпався. Інтенсивно формувалася новий блок Націонал-соціалістичної, Народної та Демократичної партій, спрямований проти КПЧ.

До кінця 1947 р. політичне протистояння досягло апогею. В цій соціально й політично напруженій ситуації комуністи висунули на перший план постулат про те, що існування приватно-капіталістичного сектора не відповідає політичній структурі “народної демократії”, яка є “демократією трудящих”. Вони запропонували серію нових реформ: націоналізацію зовнішньої й внутрішньої торгівлі та всіх промислових підприємств з більш ніж 50 зайнятих, у галузі сільського господарства – нову аграрну реформу з тим, щоб вилучити з приватної власності всі угіддя, які перевищували 50 га, та розподілити їх серед малоземельних селян. В інтересах дрібних підприємців передбачалося трикратне зниження податків, а деякі групи ремісників мали бути звільнені від податку взагалі.

Вся ця програма орієнтувалася на інтереси соціально незадоволених груп населення. Через настрої саме цієї частини населення не здобула масової підтримки в 1947 – 1948 рр. концепція “некласового чеського демократичного соціалізму”, яку націонал-соціалісти намагалися протиставити сталінській моделі соціалізму. Основні положення цієї концепції: змішана економіка, рівність усіх секторів народного господарства, реорганізація національних підприємств в акціонерні товариства з участю іноземного капіталу, політичний плюралізм та парламентська демократія – сприймалися значною частиною суспільства як захист економічних позицій приватного підприємництва, зниження ролі в системі управління економікою нової держави, яку соціально слабкі прошарки суспільства вважали головним ґарантом реалізації їхніх прагнень та ідеалів.

Визначальним залишався і зовнішній фактор. Відмова Чехословаччини влітку 1947 р. під прямим тиском СРСР від участі в плані Маршалла перекреслювала один із програмних принципів націонал-соціалістів – принцип опори на підтримку та активну участь іноземного капіталу в післявоєнній реконструкції економіки.

Програма комуністів, які обстоювали захист державного сек-

тора при конституційних гарантіях недоторканності трудової частини приватного сектора, контроль держави за діяльністю капіталу, приваблювала різні прошарки суспільства. Саме з нею вони пов'язували перспективу мирного просування до соціально справедливого суспільства.

Своєрідною причиною до загострення внутрішньополітичного протистояння в Чехословаччині стала “вереснева угода” Комуністичної та Соціал-демократичної партій про спільні дії для подолання розбіжностей в уряді. Обидві партії домовилися розробити спільний проект введення надзвичайного оподаткування мільйонерів та надмірних прибутків, а також прийняти погоджене рішення про реформу зарплати.

Праве крило керівництва соціал-демократів зайняло негативну позицію щодо угоди з КПЧ.

На призначеному на 20 лютого 1948 р. надзвичайному засіданні уряду мали звітуватися міністри оборони й внутрішніх справ. Міністри – націонал-соціалісти відмовилися брати участь у засіданні під приводом небажання міністра внутрішніх справ В. Носека скасувати наказ про переміщення семи офіцерів Корпусу національної безпеки. Не з'явилися на засідання і представники Народної та Демократичної партій. Соціал-демократи заявили, що прийдуть, як тільки збереться увесь уряд. Засідання було зірвано.

Того самого дня 12 із 26 міністрів подали письмову заяву президентові про відставку. Вони сподівалися, що їхня відставка призведе до падіння уряду К. Готвальда, створення нового кабінету міністрів і призначення нових виборів до парламенту.

В умовах, що склалися, керівництво компартії діяло рішуче: було опубліковано звернення до народу, в якому викладалася програма виходу з кризи. На підприємствах та в установах створювалися комітети дій Національного фронту, почали формуватися збройні загони робітничої міліції. В бойову готовність був приведений Корпус національної безпеки, а його прикордонні частини ввійшли в Прагу.

22 лютого з'їзд заводських комітетів ухвалив програму КПЧ і закликав провести 24 лютого загальний одноденний страйк. По всій країні відбувалися маніфестації під гаслом “За уряд К. Готвальда без реакціонерів!” Праві партії, спираючися на підтримку інтелігенції, змогли в цих умовах провести контрдемонстрацію студентів у Празі під гаслом “Хай живе президент Бенеш!”

23 лютого К. Готвальд під час зустрічі з Е. Бенешем переконував його прийняти відставку міністрів, а президент пропонував голові уряду вести переговори з винуватцями кризи. К. Готвальд відкинув ці пропозиції й заявив, що готовий представити

список кандидатів нового уряду, який має постати на основі відродженого, очищеного Національного фронту.

Ввечері в Празі відбулися збори, на яких був створений Центральний комітет дій Національного фронту. Крім представників усіх партій, у зборах взяли участь і представники громадських організацій, церкви, військових, профспілок. Був заснований підготовчий комітет на чолі з А. Запотоцьким.

24 лютого о 12-й годині розпочався одногодинний загальний страйк на підтримку вимог, висунутих зїздом заводських комітетів. 2,5 млн. чоловік припинили роботу. Міністр оборони Л. Свобода видав наказ військовослужбовцям не піддаватися на провокації та утримуватися від втручання у внутрішньополітичні суперечки.

Керівництво КПЧ підготувало список членів нового кабінету міністрів, у який поряд із комуністами, соціал-демократами та безпартійними Л. Свободою та Я. Масариком (він погодився очолювати міністерство закордонних справ) увійшли 12 нових міністрів від партій відродженого Національного фронту. Було вирішено у випадку відмови президента прийняти ці пропозиції вдатися до 24-годинного страйку.

25 лютого президент Е. Бенеш дав згоду на відставку міністрів-бунтівників та підписав декрети про призначення нового кабінету міністрів. У Братиславі ввечері того самого дня був створений Центральний комітет дій словацького Національного фронту. Г. Гусак отримав доручення розпочати переговори з представниками політичних партій про доповнення Корпусу уповноважених новими членами. В новому уряді комуністи обіймали 8 із 14 міністерських посад. Так, зовні конституційно, завершилася лютнева урядова криза, яка згодом була кваліфікована як “перемога соціалістичної революції” в Чехословаччині.

Восени 1948 р. відбулося організаційне об’єднання КПЧ і КПС.

Після лютневих подій упродовж кількох місяців чисельність КПЧ збільшилася з 1,4 млн до 2,5 млн. членів, причому 320 тис. прийшли з інших партій. Приймання нових членів було припинено в червні, а восени розпочалися “чистки” та введено кандидатський стаж.

На виборах 30 травня 1948 р. Національний фронт чехів і словаків, керований комуністами, вперше виступив з єдиним списком кандидатів і здобув 89% голосів виборців. Президент Е. Бенеш, який висловив незгоду з текстом нової конституції (затверджена 9 травня) та відмовився підписати її, на початку червня пішов у відставку. В середині червня Національні збори обрали президентом Чехословацької республіки К. Готвальда, а уряд очолив А. Запотоцький.

На кінець 1948 р. в народному господарстві країни існував соціалістичний сектор, в якому було зайнято 46% самодіяльного

населення та створювалося 70% національного доходу. В промисловості частка цього сектора досягла 95%. Концепція соціалістичного будівництва активно розроблялася у зв'язку з підготовкою п'ятирічного народногосподарського плану 1949-1953 рр., який у жовтні 1948 р. Національні збори затвердили як закон.

Головним завданням першої п'ятирічки було створення матеріально-технічної бази соціалізму. План передбачав глибоку структурну перебудову промисловості та оптимізацію її територіального розміщення. Підкреслювалася необхідність заохочення розвитку всіх видів сільськогосподарської кооперації, зміцнення держгоспів, переведення їх на рейки великотоварного виробництва.

На листопадовому (1948 р.) пленумі ЦК КПЧ обговорювалися питання аграрної політики. Пленум поставив завдання витіснити "капіталістичні елементи" на селі; підтримувати всі форми кооперативного руху; зміцнити та розширити матеріально-технічну базу на селі шляхом утворення широкої мережі машинно-тракторних станцій.

Наприкінці травня 1949 р. відбувся IX з'їзд КПЧ, який узагальнив нагромаджений досвід та розробив тактику й стратегію партії в перехідний період. Головним завданням залишалось зміцнення соцсектора в економіці при одночасному витісненні капіталістичних елементів. З'їзд намітив в історично короткий строк перетворити аграрну Словаччину на промислово розвинутий регіон, забезпечити її економічне вирівнювання з Чеськими землями. Виконання цього завдання мало сприяти вирішенню національного питання в Чехословаччині. Однак ця дуже складна проблема зводилася лише до економічного підтягування Словаччини до рівня Чехії. Необґрунтовано зберігалось обмеження законодавчої влади Словацької національної ради й компетенції Корпусу вповноважених.

Спираючися на сталінську тезу про загострення класової боротьби в період будівництва соціалізму, керівництво КПЧ, як і інших східноєвропейських партій, використовувало для нейтралізації реальних і потенційних противників режиму репресивний апарат, створюючи в суспільстві атмосферу страху. В Празі в листопаді 1952 р. разом із генсеком КПЧ Р. Сланським судили ще тринадцять відомих політичних діячів. Усі вони, згідно з обвинувачувальним вироком, "були шпигунами, троцькістсько-тітовськими, сіоністськими та буржуазно-націоналістичними зрадниками, ворогами чехословацького народу, народно-демократичного ладу й соціалізму", прагнули "реставрувати капіталізм", уживали заходів "до скорочення життя" президента К. Готвальда. З 1948 по 1953

р. в Чехословаччині було репресовано понад 70 тис. ні в чому не винних людей.

ВИЗРІВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Уже в період першої п'ятирічки в чехословацькій економіці визначилися тенденції до сповільнення темпів розвитку, надзвичайно завищені планові завдання не виконувалися. Причини цих негативних явищ вбачалися керівництвом у суб'єктивному факторі: в небажанні чи неспроможності організувати роботу, в безвідповідальності, зниженні дисципліни, слабкості критики й самокритики, в підступах ворогів та ін. Однак насправді вони мали об'єктивний характер: нереальність накреслених планів, необґрунтованість підрахунків призводили до перевантаження економіки, порушення збалансованості народного господарства країни. Диспропорції виникали між головними галузями економіки – промисловістю та сільським господарством.

Посилювався потяг до адміністрування. Партійні та державні органи дедалі частіше вдавалися до методів директивного управління державними, громадськими та господарськими органами. Все це призводило до формалізації діяльності громадсько-політичних організацій, і насамперед Національного фронту.

Умови “холодної війни” та подальше зростання міжнародної напруженості, викликане війною в Кореї, посилення економічної блокади з боку країн НАТО спонукали керівництво країни до збільшення планових завдань. Відповідне рішення прийняв лютневий (1951 р.) пленум ЦК КПЧ.

Так, порівняно з показниками попереднього плану промислове виробництво в 1953 р. передбачалося майже подвоїти, а річне збільшення планувалося довести до 22–23%. Продукція важкої промисловості замість 70% мала зрости вже на 133%, а промислове виробництво в Словаччині – на 168%. У зв'язку з прискоренням темпів промислового будівництва та акцентуванням уваги на розвитку важкої індустрії перебудова промисловості в Чехословаччині з 1950 р. стала розглядатися як “специфічна для соціалістичної індустріалізації в промислово розвинутій країні”.

Значне розширення державного сектора на селі в 1950 р. дало керівництву країни всі підстави вважати можливим збільшення приросту сільськогосподарської продукції порівняно із запланованим на 16%. Завдання першої п'ятирічки були переглянуті настільки радикально, що в країні говорили про новий п'ятирічний план.

Великі кошти в цей період були вкладені в розвиток оборонної промисловості. Чехословаччина переозброїла не тільки свою армію, а й армії інших країн “соціалістичного табору”.

Довгострокові договори Чехословаччини з країнами – члена-

ми РЕВ та по суті блокадна політика країн НАТО в торговельно-економічній сфері підкоряли економічну стратегію чехословацького керівництва умовам “холодної війни”. Акцент в економічному розвитку металургії, енергетики та машинобудування робився на будівництво нових промислових підприємств, що майже не давало змоги приділяти необхідної уваги модернізації обладнання діючих фабрик і заводів. У цей період Чехословаччина розпочала виробництво багатьох нових видів промислової продукції, які раніше ввозилися з-за кордону. Надзвичайно розширився асортимент промислових виробів, що з економічної точки зору було не завжди вигідно.

З кінця 1950 р. в країні стала відчуватися гостра нестача продовольства. Знову введено відмінені в 1949 р. картки на хліб, борошно та вироби з нього, з'явилися труднощі в постачанні населенню м'яса. Вихід із становища, що склалося, керівництво країни вбачало в створенні великих сільськогосподарських виробництв (кооперативів вищого типу, де розподіл доходів здійснювався тільки за результатами праці) та розвитку матеріально-технічної бази цих господарств у формі державних машинно-тракторних станцій.

У наступні роки постало багато нових кооперативів, активно йшов процес перетворення нижчих типів кооперативних господарств на вищі. Посилилися утиски щодо заможних селян. На лютневому (1951 р.) пленумі ЦК КПЧ було висунуто гасло “Сільському багатю немає місця в кооперативах!” Темпи кооперування на селі в 1952-1953 рр. залишалися досить високими.

Сільське господарство розглядалося як одне з головних джерел нагромадження коштів для проведення індустріалізації. Капіталовкладення в сільське господарство були значно нижчими, ніж його частка в національному доході. Повільно в порівнянні з темпами кооперування йшов розвиток продуктивних сил, недостатня увага приділялася механізації сільськогосподарських робіт.

Після смерті 14 березня 1953 р. голови партії президента К. Готвальда главою держави Національні збори обрали А. Запотоцького, а першим секретарем ЦК КПЧ у вересні 1953 р. став А. Новотний.

У 1953 р. були підсумовані результати першої п'ятирічки. На 56% збільшився національний дохід, частка державного сектора в ньому становила 89%. У промисловості, будівництві, на транспорті приватний сектор був ліквідований. У розпорядженні сільськогосподарських кооперативів знаходилася майже половина землі. Щорічний приріст промислової продукції досяг за п'ятирічку 14%.

Особливо інтенсивними темпами відбувалася індустріаліза-

ція Словаччини, де постало 125 нових фабрик і заводів. Обсяг промислової продукції зріс на 128% і в 4,5 раза перевищив довоєнний рівень.

Успіхам Чехословаччини багато в чому сприяла допомога СРСР, питома вага якого в зовнішній торгівлі зросла із 40 до 79%. Країна отримувала від свого східного сусіда 80% необхідної залізної руди, 90% – вугілля, 70% – алюмінію, 81% – нафти, 40% – вовни та ін. Із СРСР ввозилися також зерно, жири, бавовна.

Певний вплив на політичну атмосферу в Чехословаччині справили рішення XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи Й. Сталіна. В країні розгорнулася дискусія, хоч досить обмежена, відносно оцінки минулої політики й подальшого розвитку країни. На другому з'їзді чехословацьких письменників у квітні 1956 р. було піддано критиці політику КПЧ, її керівну роль у суспільстві, поставлено під сумнів принцип партійності та класової детермінованості літературної й наукової творчості. Певна частина інтелігенції виступила із закликами рішуче відмежуватися від сталінських методів керування суспільними процесами та приступити до реформування чехословацького суспільства.

Однак режим А. Новотного не був спроможний розпочати проведення необхідних реформ. Розвінчання сталінізму не послужило сигналом для перегляду методів діяльності як самої компартії, так і державних, громадських та господарських структур. Керівництво КПЧ непохитно дотримувалося сталінських принципів. Стало очевидно, що для проведення реформ необхідна заміна партійного керівництва.

Прихильники реформ розпочали боротьбу з вимог реабілітувати невинні жертви політичних репресій, зокрема засуджених уже в 1954 р. на довічне ув'язнення відомих лідерів словацької компартії Г. Гусака та Л. Новомеського. Однак лише в 1962 р. було створено державну комісію з розслідування репресій і розпочато реабілітації. Найодіозніші політичні діячі, причетні до організації репресій, відбулися тільки усуненням з посад.

Суспільно-політична криза в Чехословаччині поглиблювалася в той час, коли в СРСР знову брали гору неосталіністи. З усуненням М. Хрущова від влади на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС завершився період “відлиги”, яку заступив неосталінізм. Московські лідери рішуче повертали собі право визначати, що відповідає “справжньому соціалізму”, а що йому суперечить. Всебічно обґрунтовувалися незворотність перемоги соціалізму у світовому масштабі та необхідність захищати його завоювання всілякими засобами.

Саме в цих умовах у лавах КПЧ зароджувалася ідея трансформації існуючих державних інститутів та створення нової мо-

делі соціалістичної демократії. Це була одна з перших свідомих спроб частини керівництва правлячої компартії шляхом перебудови політичної структури втілити в життя проголошені й підтримані народом ідеї свободи, демократії та незалежності.

Поштовх до ідейного опору тоталітаризму виходив від інтелігенції, яка закликала членів КПЧ усвідомити існуюче протиріччя між ідеалами соціалізму та жорстокою дійсністю режиму, який називає себе соціалістичним. *У другій половині 60-х років у Чехословаччині розгорнувся сильний громадський рух за докорінні політичні та економічні реформи, за “соціалізм з людським обличчям”.*

Дійовим фактором цього руху стала стагнація економіки. Економічна криза 1963 р. виявила всі вади централізованої системи планового господарювання. Член ЦК КПЧ, директор Інституту економіки О. Шік застерігав, що існуюча суспільно-економічна система перетворилася на гальмо подальшого розвитку суспільства. Він запропонував програму реформування виробничих процесів шляхом їхньої децентралізації, підвищення відповідальності керівників підприємств та залучення робітників до управління.

Програма О. Шіка була опублікована в жовтні 1964 р., довго обговорювалася й остаточно була затверджена лише на XIII з'їзді КПЧ (червень 1966 р.). У прийнятому документі “Принципи вдосконалення планового управління” передбачалися часткове введення ринкових відносин за збереження центральних органів управління, розширення прав підприємств, стимулювання ініціативи робітників тощо. Головна надія покладалася на вдосконалення механізму господарювання: конкуренцію, вільний вибір підприємствами партнерів, комерційний кредит, договірне ціноутворення.

Поряд із застійними явищами в економіці внутрішньополітичне становище країни ускладнювалася невирішеністю словацького питання. *Словащина практично не мала політичної та державної рівноправності з Чехією, а повноваження її державних органів залишилися дуже вузькими.*

Розпочата економічна реформа здійснювалася непослідовно, та й за своїм змістом вона не виходила далеко за межі існуючої системи господарювання. Однак реалізація реформи навіть у такому, згорнутому, варіанті сприяла б розвитку самоуправління і неминуче спричинила б політичні зміни в напрямі демократизації суспільного життя.

Неосталіністське керівництво А. Новотного це розуміло і, коли своєчасно не вдалося “підправити” програму О. Шіка, стало всілякими засобами гальмувати її здійснення, мовляв, щоб запобігти послабленню авторитету КПЧ у ході розпочатих демократичних реформ. *Із 1 січня 1967 р. було скасовано закон про лібералізацію цензури, який діяв від 1963 р. Преса,*

переходила під контроль міністерства культури.

Такий поворот подій не міг не викликати обурення у діячів науки та культури. Третій з'їзд письменників (червень 1967 р.) став справжнім трибуналом – звинуваченням тоталітарного режиму, який калічив духовне життя суспільства, а інтелігенцію обернув на прислужницю партії. В прийнятій резолюції висловлювався рішучий протест проти введення цензури та посилення контролю партії за друкованим словом. Ініціаторів критики політики КПЧ було покарано, ряд літераторів виключено з КПЧ та засуджено. У вересні 1967 р. А. Новотний знову попередив невдоволену інтелігенцію про те, що демократія та свободи мають свої межі.

Криза в керівництві КПЧ проявилася на партійній конференції (30 жовтня 1967 р.), присвяченій обговоренню місця та ролі партії в розвитку суспільства. Атаку на режим А. Новотного розпочав О. Дубчек, який вимагав структурної перебудови партії, закликав до нових методів керівництва державою та відділення партії від держави. Але прийняття відповідних рішень неосталіністам удалося заблокувати.

Однак і наступна (19 листопада) партійна конференція через суперечності в керівництві не змогла прийняти рішення. О. Шік знову застерігав, що економічне становище країни катастрофічне й необхідно вжити рішучих заходів для виходу з кризи. Він зажадав не тільки виборів нового керівництва КПЧ, а й скасування заборони на утворення опозиційних угруповань та їхньої легалізації. Вміло захищаючися, А. Новотний визнав окремі свої помилки та пообіцяв задовольнити певні побажання словаків. І хоча неосталіністи зволікали з прийняттям конкретних рішень і знову домоглися перенесення засідання конференції на січень наступного року, хід дискусії показав, що питання про відставку А. Новотного – справа вирішена.

Противники реформ зробили останню спробу втримати владу за допомогою радянського керівництва, яке вони намагалися переконати в тому, що наслідки відставки А. Новотного будуть несприятливими для СРСР. Обговорювалася навіть можливість здійснення військового путчу, але О. Дубчек на засіданні президії ЦК КПЧ своєчасно викрив ці плани, й А. Новотний мусив віддати наказ про ізоляцію заколотників.

Це був останній епізод у боротьбі за владу між неосталіністами й реформаторами. Конференція КПЧ, яка відкрилася 5 січня 1968 р., обрала першим секретарем ЦК КПЧ О. Дубчека. Нове керівництво партії запропонувало широку програму політичних та економічних реформ, що мали на меті побудову соціалістичного суспільства з “людським обличчям”.

Олександр Дубчек (1921-1992) народився в с. Угровець (Словаччина) в родині столяра. В 1925-1938 рр. разом із батьками жив у СРСР. Навчався в середніх школах Бішкека та Нижнього Новгорода. В 1938 р. повернувся на батьківщину. В 1938 – 1941 рр. – учень слюсаря, слюсар з ремонту машин у м. Тренчин. Із 1939 р. – член КПЧ. У 1941-1944 рр. – коваль на заводі “Шкода” в м. Дубниця над Вагом. У 1944 р. – учасник Словацького національного повстання. Двічі поранений. В 1945-1949 рр. – працівник дріжджового заводу в м. Тренчин. У 1949-1951 рр. – секретар, перший секретар Тренчинського обкому компартії Словаччини. В 1951-1952 рр. – перший секретар обкому КПС у м. Банська Бистриця. Закінчив юридичний факультет університету ім. Я. Коменського. В 1955-1958 рр. навчався у Вищій партійній школі при ЦК КПРС у Москві. В 1958-1960 рр. – перший секретар Братиславського обкому КПС. У 1960-1968 рр. – секретар ЦК, член президії ЦК, перший секретар ЦК КПС, член президії ЦК КПЧ. У 1968-1969 рр. – перший секретар ЦК КПЧ. У 1960 р. – депутат Федеральних зборів ЧССР. У 1969 р. – посол ЧССР у Туреччині. На липневому (1970 р.) пленумі ЦК КПЧ виключений із лав партії. В 1970-1981 рр. – працівник лісового господарства в Братиславі. З 1981 р. – пенсіонер. У 1989-1992 рр. – голова Федеральних зборів ЧССР (з квітня 1990 р. – ЧСФР).

“ПРАЗЬКА ВЕСНА”

Провідну роль у поширенні реформаторських ідей відіграли засоби масової інформації, що здобули свободу висловлення різних поглядів. У країні поставали нові громадсько-політичні організації реформаторського напрямку: “Клуб активних непартійних”, “Клуб колишніх засуджених за антидержавну діяльність” (“К-231”), “Коло незалежних письменників” та ін. Почало втілюватися в життя гасло “Профспілки без комуністів”, а Чехословацька спілка молоді розкололася майже на двадцять молодіжних об’єднань. У Словаччині набрав розмаху національний рух.

Керівництво КПЧ 5 квітня 1968 р. прийняло “Програму дій”, основу якої становив план реформ, розроблений О. Шіком, Я. Ауєрпергом, К. Рихтою з участю О. Дубчека з урахуванням дискусій у пресі та на партійних зборах. У “Програмі дій” по-новому ставився ряд принципів питань. По-перше, відкидалося положення про керівну роль компартії в державі та суспільстві, підкреслювалося, що правляча партія повинна здійснювати свою

керівну роль не шляхом диктаторського насильства, а спираючися на добровільну підтримку: партія “має не силою домагатися визнання свого авторитету, а щоразу знову завойовувати його своїми справами”.

По-друге, заперечувалося монопольне право вузького кола партійного керівництва на дозування інформації, на обмеження свободи слова, друку тощо; нове керівництво рішуче виступило проти використання служби держбезпеки як інструменту придушення свободи думки, за гарантований державою захист кожного громадянина від незаконних зазіхань з боку органів держбезпеки.

По-третє, обстоювалося право необмеженої свободи думки членів партії, яке відтепер мало розглядатися не тільки як право, а й як їхній обов'язок.

По-четверте, проголошувалося, що “влада в соціалістичній державі не може монополізуватися однією коаліцією політичних партій, вона повинна бути доступна всім політичним організаціям”. Однак питання про багатопартійну систему поставлено не було.

По-п'яте, з метою забезпечення рівноправ'я чехів і словаків намічався перехід до федеративного устрою країни.

По-шосте, передбачалося проведення глибокої економічної реформи, спрямованої на децентралізацію економіки та запровадження елементів ринкового механізму.

Програма дістала широку підтримку майже всіх верств чехословацького суспільства. Згідно із соціологічними даними (червень 1968 р.), 67% громадян довіряли політиці КПЧ, 16% висловлювали їй свою недовіру, 27% – не визначилися. За введення “капіталістичної системи” висловилося 5% опитаних, а 89% віддали перевагу подальшому розвитку “соціалістичної системи”. Проте прихильники неосталінізму вважали, що країна “втрачає завоювання соціалізму”, й обвинувачували реформаторів у керівництві КПЧ у ревізіонізмі.

Боротьба між неосталіністами й реформаторами поступово переходила з “верхніх ешелонів” влади до низових партійних організацій. Загостренню протистояння сприяло повідомлення 1 березня 1968 р. про те, що прихильники А. Новотного в керівництві армії планували направити танкову дивізію в Прагу для здійснення контрперевороту. Почалося розслідування справи. Учасники численних зборів і мітингів пропонували очистити політичне життя країни від авантюристів. 22 березня А. Новотний мусив залишити посаду президента, а 30 липня його вивели зі складу ЦК та виключили з КПЧ. Реформаторські сили стали домінуючими в керівництві країною.

Консолідація реформаторських сил та посилення їх підтримки з боку народних мас викликали активізацію втручання

радянського керівництва у внутрішні справи Чехословаччини. Події в країні почали непокоїти Кремль уже з моменту обрання першим секретарем ЦК КПЧ О. Дубчека. Москва бачила в реалізації “Програми дій” загрозу для всієї системи неосталінізму в соціалістичних країнах, яка втрачала в такому разі будь-яке моральне виправдання.

Радянське керівництво та його союзники по ОВД зробили спробу покласти край експерименту спочатку за допомогою дипломатичного тиску та військових маневрів. Так, 4 травня 1968 р. на чергових переговорах у Москві від О. Дубчека вимагали згоди на проведення на території Чехословаччини маневрів військ ОВД, а також на постійне розташування підрозділів Радянської Армії в країні. О. Дубчек погодився з першою пропозицією і рішуче відкинув другу.

Маневри розпочалися 20 червня і мали на меті “залякати ревізіоністів”. *Через тиждень у чехословацькій пресі з’явилася стаття “2000 слів”, написана письменником Л. Вацуликом і підписана майже 70 діячами культури та науки (здебільшого комуністами) на підтримку процесу радикального реформування партії та держави.*

Гостру реакцію в ЧСР викликав лист керівників п’яти країн ОВД, адресований КПЧ після наради у Варшаві (15 липня 1968 р.). У ньому закликалося до рішучого наступу на “праве крило” в КПЧ та “антисоціалістичні сили” в країні, до придушення всіх політичних організацій “анти-соціалістичної” спрямованості, до відновлення цензури засобів масової інформації.

Президія ЦК КПЧ різко відмовилася від проведення заходів, запропонованих у “листі п’яти”. У відповіді наголошувалося: “КПЧ намагається продемонструвати, що вона спроможна на інше політичне керівництво, управління, ніж дискредитовані бюрократично-поліцейські методи”, рішуче відкидалися спроби втручання у внутрішні справи Чехословаччини.

29 липня в Чієрні-над-Тисою розпочалися чергові радянсько-чехословацькі переговори. О. Дубчек вимагав виведення радянських військ, які залишалися в країні протягом майже місяця після закінчення маневрів, а Л. Брежнев наголошував на “нормалізації” політичної атмосфери в Чехословаччині. Переговори закінчилися тим, що чехословацька сторона підтвердила лояльність до СРСР та ОВД, зобов’язалася протидіяти антирадянським настроям, а радянське керівництво обіцяло вивести війська з країни й припинити напади на реформаторів у пресі. Підсумковий документ був підписаний у Братиславі 3 серпня, коли останнє радянське військове об’єднання залишило країну. *Однак 18 серпня нарада керівників*

п'яти країн ОВД схвалила оцінки та пропозиції Л. Брежнєва, згідно з якими необхідно було покласти край діяльності авторів “празької весни”, що становила загрозу “завоюванням соціалізму”. Обґрунтовуючи необхідність військового втручання у внутрішні справи країни, керівництво КПРС спиралося на лист, у якому відомі політичні та громадські діячі Чехословаччини звернулися до нього з проханням ввести війська для “захисту соціалізму”. Атмосферу загострювали чутки, які поширювалися засобами масової інформації про підготовку в Чехословаччині контрреволюційного перевороту.

Сценарій імперського придушення народного повстання в Угорщині 1956 р. майже без змін був розіграний у Чехословаччині 1968 р.

О 23-й годині 20 серпня війська п'яти держав ОВД – Болгарії, НДР, Польщі, СРСР та Угорщини – перейшли кордони Чехословаччини. Окупацію країни здійснювали 124 тис. військовослужбовців та 500 танків. Союзні війська швидко захопили найважливіші стратегічні пункти: аеродроми, вокзали, радіо, телебачення, ЦК КПЧ, резиденцію уряду, Академію наук, МЗС та ін. У міліції конфісковано зброю.

Президія ЦК КПЧ більшістю голосів оцінила дії “союзників по ОВД” як такі, що суперечать принципам відносин між соціалістичними державами й нормам міжнародного права. “Звернення до народу Чехословаччини”, передане в ніч на 21 серпня по радіо, закликала населення дотримуватися спокою і не чинити опору окупантам.

Чехословацькі керівники О. Дубчек, Й. Смерковський, О. Черник, Ф. Кригель, Й. Шпачек були затримані й літаком відправлені до Москви. Президент Л. Свобода наказав армії не виходити з казарм, не чинити опору військам союзників. Студентська молодь намагалася дати їм відсіч усіма можливими способами. За перші три дні вторгнення на вулицях міст загинуло близько 30 і поранено понад 300 чоловік.

В одному з цехів празького заводу ЧКД у Височанах 22 серпня відбувся надзвичайний XIV з'їзд КПЧ. До керівних органів партії були обрані всі вивезені до Москви чехословацькі лідери. З'їзд прийняв резолюцію і звернення до комуністичних і робітничих партій світу, в яких засуджувалася окупація країни військами ОВД. Такі ж рішення ухвалив 26 серпня з'їзд комуністів Словаччини. Національні збори та уряд Чехословаччини підтримали оцінки Височанського з'їзду КПЧ і висловили негативне ставлення до радянського втручання у внутрішні справи країни.

Вже 25 серпня згідно з рішенням з'їзду було проведено загальнонаціональний одноденний страйк протесту. По всій країні

припинилася робота, вили сирени, гули дзвони. Так народ Чехословаччини протестував проти некликаних гостей. Опір населення країни та рішення Височанського з'їзду КПЧ перешкоджали здійсненню стратегічного завдання введення військ 21 серпня, а саме створенню відповідних маріонеткових органів та інститутів влади.

Президент ЧССР А. Свобода та інші державні особи 23 серпня прибули до Москви, де під тиском з боку радянського керівництва підписали “Програму виходу з кризової ситуації” з 15 пунктів. Чехословацька сторона брала на себе зобов'язання визнати недійсними рішення Височанського з'їзду КПЧ. “Московський протокол” – зразок диктату з позиції сили, він став юридичною основою для систематичного втручання у внутрішні справи Чехословаччини.

На переговорах у Москві мова йшла про шляхи “нормалізації” становища в країні та умови тимчасового перебування радянських військ на території Чехословаччини. Військові підрозділи інших країн ОВД були незабаром виведені. Спираючися на радянську підтримку, консервативні сили в КПЧ перейшли в наступ, у ході якого з керівництва партії, уряду та Національного фронту поступово усувалися прихильники реформ. Розроблена ними “Програма дій” залишилася не здійсненою; удалося лише перетворити ЧССР на федерацію двох рівноправних республік – Чехії та Словаччини.

Окупацію ЧССР військами ОВД різко засудили багато урядів, у тому числі Югославії, Румунії, Албанії, Китаю. Представники багатьох країн в ООН вимагали негайного виведення військ ОВД із ЧССР і звільнення затриманих у Москві чехословацьких лідерів. 21 серпня відбулося засідання Ради безпеки ООН, присвячене “чехословацькому питанню”. Резолюція, яка засуджувала вторгнення та вимагала негайного виведення військ ОВД з території ЧССР, не була прийнята через радянське “вето”.

Чехословацькі події викликали вибух обурення серед світової громадськості й призвели до глибокої кризи в європейському робітничому русі. Генеральна рада Соцінтерну 21 серпня засудила вторгнення в ЧССР як акт імперіалістичної агресії.

Військова акція ОВД загальмувала, а згодом і припинила процес реформування комуністичного режиму та спробу створення “соціалізму з людським обличчям” у Чехословаччині. Радянська імперія в Східній Європі, яка спиралася на військову силу й забезпечувала панування партійно-державної касти, відстояла свої позиції. В тих умовах будь-яке прагнення до реформування тоталітарної системи було приречене на поразку.

ШЛЯХ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ДО ДЕМОКРАТІЇ (1970-2008 роки)

- “Політика нормалізації” й розгортання громадського опозиційного руху
- Чехословацька “ніжна революція”
- Початок суспільно-економічних перетворень у ЧСФР
- “Оксамитовий розвід” та утворення незалежної Словаччини

Рекомендована література

Восточноевропейские страны: 90-е годы. – М., 1992. – Вып. 1.
Гавел В. Заочный допрос. – М., 1991.
Коровицина Н. В. Агония соцмодернизации. – М., 1993.
Краткая история Чехословакии. – М., 1988.
Очаги тревоги в Восточной Европе. – М., 1994.
Политические партии и движение Восточной Европы. Проблемы адаптации к современным условиям. – М., 1994.
Социокультурные процессы в странах Восточной Европы. – М., 1992.
Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. – М., 1995.

“ПОЛІТИКА НОРМАЛІЗАЦІЇ” Й РОЗГОРТАННЯ ГРОМАДСЬКОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ

Придушення “празької весни” мало значний міжнародний резонанс та далекосяжні негативні наслідки для народів Східної Європи взагалі. Перемога прихильників “доктрини Брежнєва” внеможливила реформи в соціалістичних країнах, зміцнила позиції догматиків у правлячих партіях, посилила імперські риси радянської зовнішньої політики, дала поштовх до афганської авантюри 1979 р., породила “єврокомунізм” і т. ін. КПЧ втратила вплив серед більшості населення країни, в економіці зростали застійні тенденції, що збільшило відставання Чехословаччини від розвинутих країн.

На квітневому (1969 р.) пленумі ЦК КПЧ неосталіністам врешті решт удалося усунути від керівництва О. Дубчека, першим секретарем партії став Г. Гусак. Нове керівництво оголосило рішення Височанського з'їзду КПЧ недійсними, а вторгнення в країну військ ОВД кваліфікувало як “акт інтернаціональної допомоги”. Ця оцінка зберігалася аж до 1989

р., тільки після перемоги “ніжної революції” КПЧ нарешті визнала, що в 1968 р. загроза соціалізму в Чехословаччині не існувала й підстав для введення військ союзних держав не було.

Густав Гусак (1913-1991) народився в Дубравці (нині частина Братислави) в родині робітника. З 1933 р. – член КПЧ. У 1932-1937 рр. – студент юридичного факультету Братиславського університету. З 1938 р. – на підпільній партійній роботі. В 1940-1943 рр. – в ув'язненні. В 1943 р. ввійшов до 5-го підпільного ЦК компартії Словаччини. Один із керівників Словацького національного повстання 1944 р. З вересня 1944 р. – заступник голови ЦК КПС. У 1947-1950 рр. – голова Корпусу вповноважених Словаччини. В 1950-1951 рр. – завідувачий відділом ЦК КПС. У лютому 1951 р. – засуджений на довічне ув'язнення. В травні 1960 р. – звільнений із в'язниці на основі загальної амністії. В 1963 р. – реабілітований та поновлений у партії. В 1963-1968 рр. – науковий співробітник Інституту держави й права Словацької АН. Кандидат історичних наук. З квітня 1968 р. – заступник голови уряду ЧССР. З серпня 1968 р. – перший секретар ЦК КПС. У 1969-1987 рр. – перший (а з 1971 р. – генеральний) секретар ЦК КПЧ. У 1975-1989 рр. – президент ЧССР.

Нове керівництво партії на чолі з Г. Гусаком запропонувало “програму нормалізації становища в партії та суспільстві”, зміст якої свідчив про повернення до неосталіністських методів управління. Програма визначила такі головні завдання: відновити єдність партії на принципах марксизму-ленінізму, підвищити її революційний дух, відновити керівну роль партії в суспільстві; зміцнити функції соціалістичної держави як органу влади робітничого класу й трудового народу; приступити до вирішення найважливіших економічних проблем. Основою зовнішньої політики ЧССР проголошено дружні відносини з КНР та іншими партіями соціалістичних країн.

Ці директивні напрями були конкретизовані в наступних рішеннях партійних пленумів і мали стати, на думку керівництва КПЧ, платформою прискорення консолідації всього чехословацького суспільства. З цією метою докладалися зусилля до ізоляції О. Дубчека та його прихильників, яких називали “контрреволюціонерами”, “правими” або “антисоціалістичними силами”. О. Дубчек та Й. Смерковський втратили посади, які ще обіймали у Федеральних зборах. У січні 1970 р. Л. Штроугал заступив О. Черника на посаді голови уряду ЧССР.

Під приводом обміну партійних квитків у КПЧ була проведена “чистка”, в результаті якої партія позбулася майже 500 тис. “неблагонадійних” членів. Поступово “небажані праві елементи”

мусили залишити молодіжні й профспілкові організації.

Найскладнішим завданням для партійного керівництва виявилось подолання опору діячів культури та мистецтва. З цією метою була навіть прийнята спеціальна постанова президії ЦК КПЧ “Про боротьбу проти проникнення антикомуністичної ідеології та пропаганди в Чехословаччину”. Першими “здалися” словацькі творчі спілки. Після проведення наприкінці 1969 р. в Празі загальнодержавної конференції діячів культури посилювався тиск на непримиренні “чеські творчі спілки”. Щоб угамувати непокірливу інтелігенцію, власті прийняли негласне рішення про заборону на професійну діяльність прихильникам реформ. Багато діячів культури мусили стати вантажниками, кочегарами, конторськими службовцями тощо, а на Захід із Чехословаччини потягнувся багатотисячний потік емігрантів.

На грудневому (1970 р.) пленумі ЦК КПЧ був прийнятий документ “Уроки кризового розвитку в Компартії Чехословаччини і суспільстві після XIII з’їзду КПЧ, у котрому з догматичних позицій розкривалися причини суспільно-політичної кризи, в якій опинилася країна. А в травні 1971 р. на XIV з’їзді КПЧ зухвало констатовувалося, що “в ідейному, політичному й організаційному відношеннях партія згуртована й боєздатна. Суспільство консолідувалося, відновлена стабільність економіки”. Режим Г. Гусака видавав бажане за дійсне. *Насправді ж реалізація в 70-х роках догматичного курсу “нормалізації” та цілковита залежність режиму Г. Гусака від брежнєвського гегемонізму поступово занурювали чехословацьке суспільство в глибоку кризу. З року в рік знижувалися темпи приросту промислового виробництва та національного доходу. Така ситуація спричинювалася багатьма факторами, в тому числі падінням загального приросту народногосподарських ресурсів та звуженням можливості їх ефективного використання.*

У результаті Чехословаччина, яка ще в 50-х роках входила в десятку промислово розвинутих країн Європи, наприкінці 80-х років опинилася на 40-му місці у світі. За рівнем продуктивності праці, науково-технічного прогресу, якості продукції вона відчутно відстала від розвинутого Заходу.

Стагнація економіки, ідеологічна експансія правлячої компартії та постійні утиски будь-якого вільнодумства інтелігенції викликали природний опір – опозиційний громадський рух зростав. На справжній центр протидії пануючій комуністичній владі перетворилася громадська ініціативна група, яка згодом стала відома як “Хартія – 77”.

Представники чехословацької творчої інтелігенції 1 січня 1977 р. виступили з декларацією, яка містила не тільки критику існуючої влади, а й конструктивні пропозиції щодо основних на-

прямів демократизації суспільства. З появою цього документа припинилося мовчання чехословацької інтелігенції й почався новий етап руху опору політиці “нормалізації”. Серед 242 чоловік, що поставили свої підписи під “Хартією”, були В. Гавел, Л. Вацулик, П. Когоут та інші – активні учасники реформаторського руху кінця 60-х років, що зазнали переслідувань властей.

Вимоги хартистів цілком відповідали існуючим міжнародним угодам та деклараціям про громадянські, політичні, економічні, соціальні права людини, й насамперед Заключному актові Наради з питань безпеки й співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. Документи “Хартії – 77” проголошували, що забезпечення прав і свобод людини є неодмінною умовою побудови демократичного та гуманного суспільства в Чехословаччині. Незважаючи на переслідування, кількість прихильників опозиційного руху поступово зростала.

Чехословацькі дисиденти спиралися на міцну міжнародну підтримку громадськості. Так, відомий чеський фізик Ф. Яноух, що емігрував до Швеції, заснував там “Фонд Хартії – 77”, кошти якого використовувалися для подальшого розгорнення опозиційного руху в Чехословаччині та видання незалежної газети “Лідове новини”. Допомогу надавали також “Міжнародне товариство прав людини”, “Міжнародний комітет солідарності з Хартією – 77” та ін. Останній у 1982 р. присудив премію ім. Я. Палаха В. Гавелу за його драматичні твори, а в 1985 р. преміював філософа Л. Гайданека за проведення в Празі серії семінарів.

Правозахисні й громадські рухи закликали правлячі політичні структури до діалогу, проте представники влади у відповідь регулярно організовували “кампанії протесту”. Офіційні засоби масової інформації називали дисидентів “агентами імперіалізму”, “самолюбивими банкрутами”, “самозванцями”, “представниками залишків буржуазної реакції”. Так, чехословацька газета “Руде право” 12 січня 1977 р. писала щодо декларації “Хартії – 77”, що “мова йде про антидержавний, антисоціалістичний, антинародний та демагогічний памфлет, автори якого грубо й брехливо зводять наклеп на ЧССР і на революційні завоювання народу. Вони обвинувачують наше суспільство в тому, що життя в ньому не відповідає їхнім буржуазним, елітарним вимогам”.

У другій половині 80-х років, незважаючи на певні політичні зрушення в Східній Європі, ставлення чехословацького керівництва до опозиціонерів залишалося незмінним. Про це, зокрема, свідчить зміст офіційної брошури під назвою “Не спрощувати процес перебудови”. Авторитарна влада навіть у 1989 р. продовжувала підтримувати в суспільстві атмосферу, яка виключала навіть натяк на можливість реформування та

будь-якого діалогу з представниками опозиції. Прихильники “Хартії – 77” весь час перебували під тиском офіційної пропаганди та переслідувалися. В. Гавел тричі був засуджений і п’ять років провів у в’язниці. Журналіста І. Румла та його сина 1981 р. засудили за “організацію підривної діяльності” на 10 років позбавлення волі. Але, незважаючи на це, коло прихильників “Хартії – 77” продовжувало розширюватися, і до 1989 р. її підписали вже 1889 представників творчої інтелігенції країни.

Загострення кризових явищ у чехословацькому суспільстві в другій половині 80-х років остаточно підірвало авторитет КПЧ серед населення, а її претензії на керівну роль у суспільстві зайшли в глибоку суперечність із потребами народу, із загальними тенденціями розвитку цивілізації. Керівники КПЧ дедалі більше втрачали підтримку не тільки населення, а й членів партії. Партійне керівництво зневажливо ставилося до будь-яких пропозицій щодо оновлення й демократизації суспільного життя. У другій половині 80-х років воно мусило вжити певних заходів, але вони були косметичними й не зачіпали суті існуючої суспільно-політичної системи. Нездатність КПЧ до самореформування стала очевидною. Чехословаччина за часів правління М. Якеша, який у грудні 1987 р. змінив на посаді лідера партії Г. Гусака, є найяскравішим прикладом “псевдоперебудови” в країнах Східної Європи.

ЧЕХОСЛОВАЦЬКА “НІЖНА РЕВОЛЮЦІЯ”

Остаточне повалення тоталітаризму в Чехословаччині, як і в інших соціалістичних країнах, відбувалося у винятково сприятливих міжнародних умовах. Горбачовське керівництво досить лояльно поставилося до формування некомуністичного уряду в Польщі, вітало проведення радикальних перетворень в Угорщині, з певним задоволенням сприйняло зміни, які відбулися в НДР після скасування режиму Е. Хонеккера.

Суттєвий імпульс виникненню революційної ситуації в Чехословаччині дали події в НДР. До цього моменту все ще існувала реальна загроза, що вісь комуністичних ортодоксів “Східний Берлін – Прага” може ще певний час зберігатися в недоторканому вигляді. Після “жовтневої революції” 1989 р. в НДР ця вісь припинила своє існування.

На прикладі масової втечі жителів НДР чехи та словаки на власні очі переконалися у можливості успіху акцій громадян-

ської непокори.

Невдоволення населення становищем у країні призводило до виникнення нових опозиційних угруповань, посилення критики режиму, зростання підтримки опозиції, насамперед із боку інтелектуалів. Соціальна база опозиції дедалі розширювалася. Але, безумовно, головна заслуга в пробудженні духу опору комуністичній владі належала “Хартії – 77”, яка неодноразово пропонувала їй розпочати конструктивний діалог, однак кожного разу у відповідь наражалася на переслідування та репресії. Правлячі кола ЧССР недооцінили силу опозиції, зробивши ставку на жорсткі засоби боротьби з опозиційно налаштованою студентською молоддю та інтелігенцією.

Саме ця тактика стала серйозним прорахунком лідерів КПЧ, який врешті-решт привів до втрати комуністами влади. Грізним передвістям кінця режиму була червнева (1989 р.) відозва, відома під назвою “Декілька фраз”, яку підписали наближені до владних структур представнику інтелектуальної еліти країни.

Поштовх початку чехословацької “ніжної революції” дала жорстока розправа органів правопорядку з демонстрацією молоді в міжнародний день студентів 17 листопада 1989 р. В цей день чеські студенти вийшли на вулиці Праги вшанувати пам’ять дев’яти своїх товаришів, страчених у 1939 р. нацистами. Молодь вимагала радикальних реформ у країні та закликала до страйку. Органи правопорядку розігнали демонстрантів, кілька студентів у сутичках були поранені.

На розвиток наступних подій у країні багато в чому вплинуло повідомлення в пресі про те, що під час сутичок із міліцією загинув студент Карлова університету М. Шмід. Біля пам’ятника Св. Вацлаву зразу ж з’явилася відозва “Не вбивайте наших дітей!” Хвиля демонстрацій та страйків, яка прокотилася по країні, значною мірою була викликана обуренням із приводу загибелі 20-річного хлопця. Трохи пізніше, однак, з’ясувалося, що М. Шмід залишився живим. Спеціальна парламентська комісія, яка розслідувала дії органів правопорядку 17 листопада, дійшла висновку, що людських втрат та безвісти пропалих не було.

Той факт, що акція проти маніфестантів була помилкою, яка матиме далекосяжні наслідки для комуністичного режиму, зрозуміли зразу навіть партійні функціонери. Про це йшлося на надзвичайному пленумі ЦК КПЧ 24 листопада. Жорстокість придушення студентської демонстрації послужила детонатором вибуху загального незадоволення в країні, і цей шквал народного гніву проти існуючої влади вже неможливо було зупинити.

Створений з ініціативи “Хартії – 77” “Громадянський форум” (ГФ) та його аналог у Словаччині “Громадськість проти насилля” (ГПН) об’єдналися на відверто антикомуністичній платформі під гаслом: “Ми прагнемо жити у вільній, демократичній, квітучій Чехословаччині!” Ці організації стали керівними революційними центрами, що розробляли стратегію дій.

“Громадянський форум” не тільки підтримав висунуті студентами вимоги, але пішов значно далі й зажадав відставки партійного керівництва. Таке спрямування головного удару було надзвичайно вдалим як із політичної, так і з психологічної точки зору: на представниках партійної олігархії лежало тавро національних запроданців. У січні 1968 р. цього обвинувачення щодо одного А. Новотного було достатньо, щоб режим захитався. В 1989 р. таке спрямування удару означало неминучий крах усієї комуністичної системи.

Кульмінаційним моментом у русі протесту стала грандіозна демонстрація, яка відбулася 26 листопада в Празі. Саме в цей понеділок люди відчували, що сили правопорядку, мобілізовані на придушення маніфестації, зробити цього вже не в змозі. А до кінця тижня революція вступила в якісно нову фазу: колись всемогутня партійна верхівка на чолі з Г. Гусаком та М. Якешем мусила піти у відставку. Це рішення прийняв надзвичайний пленум ЦК КПЧ 25 листопада.

У документі, ухваленому пленумом, констатувалося, що колишнє керівництво КПЧ не зуміло впоратися із ситуацією, яка склалася останнім часом. Пленум розцінив як політичну помилку застосування сили проти учасників студентської демонстрації 17 листопада й зажадав ретельного розслідування та покарання винних. Компартія запропонувала громадський діалог усім політичним силам, які поважають конституцію. Було також обіцяно підготувати проведення демократичних виборів до органів влади всіх рівнів та терміново прийняти закон про свободу мітингів та об’єднань, про молодь, друк та оборону. Новим лідером партії став 48-річний К. Урбанек.

Рішення пленуму означали визнання цілковитої поразки “оборонної” стратегії керівництва КПЧ в боротьбі за збереження влади. В короткий строк усі державні та громадські структури, на яких спирався комуністичний режим, дистанціювалися або зовсім відмовили в підтримці своїм учорашнім патронам. На захист системи (й то лише на словах) виступили командування армії, а також лідери профспілок, які засудили заклики опозиції до проведення політичного страйку. Намагалася допомогти партійно-державному керівництву й президія Національного фронту. Однак організації, що входили до нього, під сильним тиском

опозиції також відмовилися рятувати приречений режим. Більше того, профспілкова, молодіжна та інші організації дедалі дужче тяжіли до сил опозиції на чолі з “Громадянським форумом”.

Динаміка змін у Чехословаччині була безпрецедентною: вже на п'ятий день революції “оборонна стратегія” лідерів КПЧ зазнала повного краху. Один західний журналіст влучно зауважив: “Те, на що полякам треба було десять років, угорцям – десять місяців, громадянам НДР – десять тижнів, чехи й словаки здійснили за десять днів!”

Компартія, позбавлена довіри й підтримки народу, була швидко усунена від влади. Хвиля народного обурення скинула КПЧ з того адміністративно-лідерського престолу, на який вона сама себе колись звела й право на який підтвердити так і не зуміла. Водночас на політичній арені постали такі “старо-нові” партії, як соціал-демократична, селянська, демократичного соціалізму, “зелених”, словацька демократична й багато інших рухів, форумів, клубів та соціацій.

Осінні події 1989 р. в Чехословаччині не випадково названі “ніжною революцією”. Багатотисячні маніфестації проходили надзвичайно організовано, радикальний політичний поворот у країні відбувся майже без ексцесів. Так сталося головним чином завдяки існуванню в суспільстві певних демократичних традицій та рудиментарних громадських структур, високому ступеню готовності до змін населення країни, яке добре усвідомлювало безперспективність та чужорідність нав'язаної ззовні суспільно-політичної системи.

ПОЧАТОК СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ЧСФР

Вилучення з конституції ЧССР статті про керівну роль КПЧ у суспільстві, відміна викладання марксизму-ленінізму в навчальних закладах, розпуск політорганів у міліції та армії стали першими кроками на шляху демократизації, ліквідації монополії на владу однієї партії та деідеологізації суспільного життя.

Уже 10 грудня 1989 р. на чолі з М. Чалфою був сформований коаліційний уряд національної згоди, до якого ввійшли 10 комуністів, по два представники від соціалістичної й народної партій та 7 безпартійних. Того ж дня президент ЧССР Г. Гусак пішов у відставку.

На XXVIII з'їзді КПЧ, який відкрився 20 грудня 1989 р. в Празі, комуністи зробили спробу оновити партію, перетворити її

на “сучасну, позбавлену сталінських деформацій”. У прийнятих рішеннях підкреслювалася відмова від монополії на владу, відкидалися претензії на керівну роль у суспільстві. Рішуче прагнення рядових членів КПЧ до розриву з минулим яскраво проявилось під час виборів до керівних органів. Тільки чотири члени нового ЦК раніше входили до вищого керівництва партії.

У зв'язку з виборами нового президента чотирнадцять провідних політичних формувань домовилися провести 22 грудня 1989 р. засідання “круглого столу” з метою обговорення питання про створення необхідних умов для утвердження в суспільстві принципів демократії, гуманізму й національної злагоди. Учасники переговорів погодилися спільно підтримати кандидатуру В. Гавела на посаду президента, а О. Дубчека – на посаду голови Федеральних зборів. Добровільно склали свої повноваження 24 депутати парламенту від КПЧ, місця яких отримали представники ГФ та ГПН.

Президентом Чехо-Словацької Федеративної Республіки – ЧСФР (таку назву дістала країна) на засіданні Федеральних зборів 29 грудня 1989 р. було обрано лідера опозиції В. Гавела, а головою парламенту став батько “празької весни” О. Дубчек. Так закінчилося більш ніж сорокарічне панування КПЧ. “Нижня революція” відкрила новий етап в історії Чехословаччини. Зміни, що розпочалися, були спрямовані на ліквідацію авторитарно-бюрократичної системи й соціалістичного ладу, формування нових державних структур, перехід до парламентської демократії та ринкової економіки.

Вацлав Гавел народився 1936 р. у заможній родині. Трудову діяльність почав лаборантом, закінчив вечірню гімназію, два роки вчився на економічному факультеті Чеської вищої технічної школи, закінчив театральний факультет Академії красних мистецтв. Працював у театрах техніком сцени, драматургом, асистентом режисера. В 1968 р. – голова об'єднання “Коло незалежних письменників”. За опозиційну діяльність неодноразово заарештовувався, тричі був засуджений і загалом близько п'яти років провів у в'язниці. Автор багатьох драматичних творів. Один з ініціаторів громадського опозиційного руху “Хартія – 77”. У листопаді 1989 р. – лідер “Громадянського форуму”. В 1989-1992 рр. – президент ЧСФР. З 1993 р. – президент Чехії.

Проведені в червні 1990 р. вибори до Федеральних зборів ЧСФР переконливо свідчили: відбувся плавний перехід від авторитарної системи до політичного плюралізму й парламентаризму, а період безроздільного панування КПЧ став надбанням історії. Дуже важливо, що цього вдалося добитися мирним, демокра-

тичним шляхом, без застосування сили.

Перемогу на виборах здобули “Громадянський форум” і “Громадськість проти насильства”, які отримали в народній палаті 84 (із 150) депутатських місць, а в палаті національностей – 80 (із 150). Компартія одержала по 20 мандатів в обох палатах, а Християнсько-демократична унія (ХДУ) – відповідно 16 і 17. Кількома депутатами в парламенті були представлені “Рух за самоврядну демократію”, “Товариство Моравії й Сілезії”, Словацька національна партія та Угорський християнський рух.

І хоча шість представників КПЧ стали членами президії Федеральних зборів, до складу нового уряду на чолі з М. Чалфою комуністів уже не запросили. В умовах утвердження політичного плюралізму головним своїм завданням кабінет міністрів вважав запровадження в країні плюралізму економічного. В програмі уряду передбачалися забезпечення рівноправності різноманітних форм власності, створення умов для нормальної конкуренції виробництв з різними формами власності та проведення приватизації державних підприємств. Федеральні збори прийняли закон про приватне підприємництво, який дозволяв громадянам самотійно організувати свою діяльність практично в усіх сферах економіки.

Політичний плюралізм у суспільстві також закріпили відповідні законодавчі акти. Рівноправне становище всіх існуючих політичних структур у державі було юридично зафіксоване законом про політичні партії. Кількісний склад компартії за короткий строк зменшився з 1,7 млн. членів (листопад 1989 р.) до 400 тис. (квітень 1990 р.). Однак КПЧ залишалася багатою партією, яка володіла майном на суму 12,5 млрд крон. У жовтні 1990 р. парламент прийняв закон про повернення народу майна КПЧ, яка за 20 років вилучила з держбюджету 5,6 млрд крон.

Після виборів прискорився процес диференціації в межах тих громадсько-політичних угруповань, які відіграли провідну роль у поваленні комуністичного режиму. В Чехії в грудні 1990 р. на базі “Громадянського форуму” виникла партія, яка вже в березні 1991 р. розкололася на три: Громадянську демократичну партію (ГДП) на чолі з міністром фінансів В. Клаусом; “Громадянський рух” (ГР) на чолі з міністром закордонних справ І. Дінстбиром та “Громадянський демократичний альянс” (ГДА) на чолі з міністром економіки В. Длоугим. У Словаччині “Громадськість проти насилля” також розділилася на “Рух за демократичну Словаччину” (РДС) на чолі з В. Мечіяром та Соціал-демократичну партію.

Процес розмежування торкнувся й компартії, яка в серпні 1991 р. розкололася на компартію Чехії й Моравії (КПЧМ) та сло-

вацьку Партію лівих демократів (ПЛД). Загальна ж кількість політичних партій та рухів у ЧСФР у 1992 р. досягла 121.

Уряд М. Чалфи займав досить жорстку позицію щодо шляхів політичної трансформації суспільства. До загострення внутрішньополітичного протистояння призводила тотальна департизація всіх урядових установ, навчальних закладів, армії, органів внутрішніх справ і держбезпеки, а також реалізація прийнятого в жовтні 1991 р. закону про люстрацію. Згідно з ним особам, які в період з лютого 1948 р. по листопад 1989 р. працювали в структурах компартії, органах внутрішніх справ та держбезпеки, заборонялося протягом п'яти років посідати керівні посади в будь-яких державних установах.

Додаткову напруженість спричинювало зростаюче протистояння між парламентом і президентом. У листопаді 1991 р. В. Гавел мусив звернутися, обминаючи депутатів Федеральних зборів, безпосередньо до громадян країни за підтримкою п'яти проектів законів про надання президентові додаткових повноважень.

Здійснення розробленої урядом і затвердженої парламентом у жовтні 1990 р. програми економічних реформ розпочалося з 1 січня 1991 р. “Батько реформ” В. Клаус відмовився від застосування методів “шокової терапії”. В основу реформи був покладений курс на приватизацію, конвертованість крони та лібералізацію цін. На першому етапі лібералізувалися ціни та здійснювалася “мала приватизація” у сфері торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування. До кінця року в приватні руки на аукціонах перейшло близько 20 тис. об'єктів.

З 1 квітня 1991 р. набрав чинності закон про роздержавлення і приватизацію, який став вирішальним кроком на шляху радикальних економічних перетворень. Саме тоді було дано старт переходу всієї індустрії країни в руки приватних власників за допомогою застосування спеціальних купонів.

У ході першого туру “купонної приватизації” (червень 1992 р.) більш ніж 8 млн громадян придбали інвестиційні купони, а понад один мільйон із них стали власниками акцій конкретних підприємств, що приватизувалися. Було збалансовано державний бюджет ЧСФР, який навіть перетворився на прибутковий. Рішучі дії уряду зупинили інфляцію, відбулася стабілізація крони, яка стала внутрішньо конвертованою. Лібералізація цін не призвела до їхнього зростання, навпаки, через певний час ціни навіть почали падати і в цілому залишалися доступними для широких верств населення.

Питання про трансформацію сільськогосподарських та ви-

робничих кооперативів у господарства приватних власників із прийняттям парламентом у травні 1991 р. закону про землю було відкладено. Сам же закон передбачав передання земельних угідь та майна, якими користувалися держава або юридичні особи (кооперативи та держгоспи), громадянам ЧСФР (постійно проживаючим), а також їхнім спадкоємцям. Право на користування землею могло надаватися тільки на основі договору з її власником. Але до прийняття закону про трансформацію кооперативів їм категорично заборонялося передавати своє майно будь-яким юридичним особам.

Завдяки послідовному виконанню урядом усіх вимог Міжнародного валютного фонду щодо стабілізації економічного становища від західних країн постійно надходила необхідна фінансова допомога. Аналіз стану економіки, проведений у середині 1992 р. Федеральним статуправлінням, свідчив про певне пожвавлення промислового виробництва, збільшення товарообороту та експорту до розвинутих країн. Підвищилася реальна зарплата, дещо зменшилася кількість безробітних. У 1991 р. Чехословаччина стала асоційованим членом ЄС.

“ОКСАМИТОВИЙ РОЗВІД” ТА УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ЧЕХІЇ Й СЛОВАЧЧИНИ

Однак досить успішний початок реформування чехословацького суспільства мав і певні негативні наслідки, які проявлялися насамперед у нерівності соціального захисту населення в різних частинах федеративної держави. Певне погіршення соціально-економічних умов життя сприймалось у Словаччині як результат прорахунків празького уряду. Суперечності, об'єктивно властиві перехідному періоду, поступово нагромаджувалися і вели до загострення чесько-словацьких відносин. Загроза розпаду федерації ставала дедалі реальнішою.

Звичайно, докорінні причини чесько-словацьких суперечностей містилися не в умовах перехідного періоду і не в міжпартійних ідеологічних розбіжностях. Національне питання було найважливішим внутрішнім питанням для Чехословацької держави із самого моменту її виникнення в 1918 р. Комуністичний режим чимало зробив для розв'язання проблеми: в 1969 р. Чехословаччина врешті-решт стала федеративною державою, словаки отримали всі атрибути державності; посади у федеральних структурах нарівно розподілялися між чехами й словаками. Більше того, лідером КПЧ став словак Г. Гусак, а другою особою в партії тривалий час залишався словак В. Біляк. Словаки обіймали

посади міністрів оборони, закордонних справ та ін. Однак, незважаючи на формальну рівноправність двох республік, “прагоцентризм” залишався чи не єдиною рисою, успадкованою комуністами від буржуазного уряду.

Перехідний період виявив і поглибив суперечності між словаками й чехами, які мали різні стартові можливості для впровадження ринкових відносин, чим і не забарилися скористатися лідери обох республік. Політичне та ідеологічне протистояння провідних політичних сил, які мали визначити після виборів перспективи розвитку країни, безумовно, сприяло поширенню сепаратистських настроїв в обох частинах Чехословаччини.

Критичної позначки суперечності між республіками досягли під час підготовки та проведення в червні 1992 р. виборів до Федеральних зборів ЧСФР і Національних рад Чехії та Словаччини, а перемога на них непримиренних політичних опонентів врешті-решт визначила долю федеративної держави. Головна опозиційна сила в Чехії – ГДП – здобула 30% голосів виборців, а КПЧМ і ліві демократи – 17%. У Словаччині з великою перевагою (87% голосів) переміг РДС (у Національній раді – 33,5%), друге місце посіла ПЛД.

ГДП обстоювала федерацію, а РДС – конфедеративні відносини між чехами й словаками. Очолювали РДС прем’єр В. Мечіяр та міністр закордонних справ М. Княжко. Однак невдовзі празькі політики, невдоволені спробою В. Мечіяра “підредагувати” сценарій економічних реформ із метою пристосування його до умов Словаччини, усунули “сепаратиста” В. Мечіяра з посади віце-прем’єра уряду ЧСФР.

Володимир Мечіяр народився в 1942 р. в м. Зволен. Після закінчення середньої школи з 1959 р. – референт місцевої ради. Працював на відповідальних посадах у Соціалістичному союзі молоді. В 1967-1969 рр. – голова окружкому ССМ у Жарь-над-Гроном. У 1969 р. виключений з лав КПЧ. Працював на металургійному комбінаті в м. Дубніца-над-Вагом. У 1974 р. закінчив заочне відділення юридичного факультету університету Яна Коменського. Працював юристом на склоробних підприємствах м. Немшова. В 1989-1990 рр. – міністр внутрішніх справ і навколишнього середовища. В 1992-1993 рр. – прем’єр-міністр уряду Словаччини. Депутат парламенту. В 1994 р. – голова уряду Словацької республіки.

Тоді В. Мечіяр заявив, що відтепер у ЧСФР провадитимуться дві економічні реформи, й словацький її варіант буде максимально враховувати інтереси населення республіки. В. Мечіяр вимагав переглянути півтора десятка федеральних законів (у тому числі про люстрацію), наполягав на ліквідації восьми (з двадцяти) федеральних міністерств. Переговори між чехами й словаками не давали результатів.

Відцентрові тенденції у федеративній Чехословаччині посилювалися. Під час перебування президента В. Гавела в 1992 р. в Братиславі словаки кидали йому в обличчя: “Досить нам Гавела! Досить нам Праги!”. Спираючися на народну підтримку, В. Мечіяр виклав головні вимоги: проголошення після виборів суверенітету Словаччини, вибори президента, прийняття нової конституції та проведення референдуму з питання незалежності. Таким чином, політники з РДС пропонували не тільки спільну конституцію, а й договір між республіками. Не відкидалася й перспектива створення спільних органів управління. Інакше кажучи, лідери РДС вважали за можливе існування ЧСФР як конфедерації двох республік. У відповідь чеська ГДП висунула категоричні умови: або федеративна держава, або поділ країни на дві частини. “Цивілізований розвід”, як вважав її лідер В. Клаус, краще за формальне “співмешкання”. У свою чергу, напередодні червневих виборів депутати Словацької національної ради відхилили пропозиції президента В. Гавела щодо проведення загальнонародного референдуму для визначення майбутнього національно-державного устрою, а також відкинули проект міжреспубліканської угоди про поділ повноважень при побудові держави на нових принципах. Така жорстка позиція не була виправданою, тим більше що сепаратистські настрої зовсім не панували в Словаччині. Як свідчили опитування громадської думки, 2/3 словаків підтримували ідею або федерації, або рівноправної конфедерації.

Після тривалих та напружених переговорів 20 червня 1992 р. в Братиславі В. Клаус і В. Мечіяр підписали політичний договір, згідно з яким створювався тимчасовий федеральний уряд у складі п'яти міністерств: оборони, економіки, фінансів, внутрішніх і закордонних справ. Сторони підкреслили принципові розбіжності в питанні майбутнього державного устрою Чехословаччини. Але було погоджено, що майбутнє країни має вирішити парламент обох республік до 30 вересня.

Президент ЧСФР В. Гавел запропонував використати єдиний конституційний шлях виходу з кризи – провести референдум. Проте його слово небагато важило: особисте становище В. Гавела в державних структурах залишалося досить хитким. Намагаючися спрямувати в необхідне річище переговори про державний устрій, В. Гавел встиг наробити багато політичних помилок, що призвело до дворічного конфлікту між президентом і Федеральними зборами. Він так і не зумів скористатися своїм надзвичайно високим авторитетом, щоб запобігти поляризації суспільства. На виборах президента, які відбулися на початку липня 1992 р. в парламенті країни, в першому турі В. Гавел

трохи не добрав необхідних 3/5 голосів депутатів обох палат. У другому турі, коли потрібна була лише проста більшість, йому не вистачило 20 голосів. Питання про главу держави залишилося не вирішеним.

Національна рада Словаччини 1 вересня 1992 р. затвердила підготовлений урядом В. Мечіяра проект конституції, яка проголошувала республіку суверенною демократичною державою. Затвердження конституції Чехії відбулося лише 16 грудня на засіданні Національної ради. Таким чином було поставлено останню крапку в процесі поділу держави.

У вересні Федеральні збори приступили до розробки закону про принципи поділу країни. Все федеральне майно розподілялося в пропорції 2:1. Дві частини відходили Чехії, а одна – Словаччині у відповідності з чисельністю населення. Нерухомість поділялася за територіальною ознакою: все побудоване в Чехії та Моравії – чехам, усі об'єкти в Словаччині – словакам. Певні труднощі виникли при поділі армії. Під час перехідного періоду діяли тимчасові фінансова та митна унії.

Засідання Федеральних зборів 25 листопада прийняло конституційний закон про поділ ЧСФР, а останнє засідання парламенту 17 грудня 1992 р. постановило, що ЧСФР як єдина федеративна держава має припинити своє існування 31 грудня.

1 січня 1993 р. на карті Європи з'явилися дві нові самостійні держави: Чехія і Словаччина. Так через три роки після “ніжної революції” відбувся “оксамитовий розвід”. Ані в Чехії, ані в Словаччині, незважаючи на усвідомлення неминучості негативних наслідків поділу єдиної держави, його не сприймали як щось катастрофічне або трагічне. В Празі вважали, що “розвід” є найкоротшим шляхом входження до прогресуючого та багатого західноєвропейського співтовариства. Словаки теж були задоволені тим, що їм уперше в історії вдалося створити власну незалежну державу.

Національна рада Чехії вже 26 січня 1993 р. обрала В. Гавела першим президентом країни, а уряд продовжував очолювати В. Клаус.

УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ І ЇЇ СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК (1993-2008)

У Словаччині тільки в лютому 1993 р. було обрано першого президента країни, яким став колишній міністр фінансів Словаччини, голова Федеральних зборів ЧСФР М. Ковач. Урядом Словаччини до березня 1994 р. продовжував керувати В. Мечяр.

Уже в лютому валютний союз між двома республіками був ліквідований, що значно погіршило взаємний товарооборот. За короткий строк він зменшився на 40%. Зниження взаємної торгівлі на 10% викликало падіння валового національного продукту в Чехії на 1%, а в Словаччині – на 2%.

Наступні дії урядів були спрямовані на ліквідацію існуючої досить тісної економічної взаємозалежності обох республік, що призвело до зниження обсягів виробництва, падіння рівня зайнятості населення та інших негативних соціально-економічних наслідків. Словаччина від “розводу” зазнала відносно більше збитків, ніж сусідка. В 1993 р. рівень безробіття, наприклад, досяг у Словаччині 11%, а в Чехії – близько 3%. Іноземних інвестицій, навпаки, значно більше отримували в Празі, ніж у Братиславі.

Чеська республіка, яка клином візується в Австрію та Німеччину, її старовинні міста й розвинута інфраструктура почали притягувати не тільки західних туристів, а й інвесторів, яких приваблює дешева робоча сила. Прийнятий парламентом у квітні 1993 р. закон про банкрутство дав змогу позбавитися збиткових держпідприємств. Розпочався розпродаж підприємств комунального обслуговування і навіть пивоварних компаній.

Пошук свого місця в Європі веде й молода Словаччина, яка покладає надії насамперед на своє унікальне геостратегічне положення. Словаччина прагне стати осердям комунікацій між Сходом і Заходом. Але для реалізації цих планів потрібні велика зацікавленість західних інвесторів у налагодженні подібних зв'язків та створення сучасних мереж зв'язку, шляхів, технічної інфраструктури.

Від 1 січня 1993 р. почався відрахунок часу існування незалежної демократичної Словацької Республіки. Її територія становить 49 036 тис. кв. км, а населення – 5.5 млн. осіб (з них словаків – 85,7%, угорців – 10,7%, українців – 30 тис. чол. і проживають вони переважно на Пряшівщині). Адміністративно-територіально країна поділена на 8 країв (Братиславський, Трнавський, Тренчинський, Жилінський, Бансько-Бистрицький, Пряшівський, Кошицький). Словаччина – парламентська держава, де вищим законодавчим органом є однопалатна Національна Рада. Вона формується на 4-річний термін у складі 150 депутатів. Виконавчу владу здійснюють президент і уряд, який відповідальний перед парламентом.

Нова держава має промислово-аграрну структуру господарства, її промисловість значною мірою була побудована в період “соціалістичної індустріалізації”, що зумовило велику питому вагу військово-промислового комплексу, металургійної, хімічної та

машинобудівної галузей. Усі вони були тісно зв'язані з підприємствами Чехії. Необхідність проведення конверсії у ВПК при відсутності коштів на це, порушення кооперації з чеськими підприємствами погіршили економічне становище країни, особливо в перші роки її незалежного існування: зменшився обсяг промислового виробництва, зросло безробіття, великою була інфляція, знизився життєвий рівень населення.

У складних економічних і соціальних умовах відбувалося становлення парламентської демократії і ринкової економіки. У перші місяці існування Словацької Республіки представники РЗДС посідали вищі державні посади.

Президентом було обрано **Міхала Ковача**. Політична кар'єра М.Ковача почалася у вересні 1989 року, коли він став міністром фінансів Словацької Республіки. У 1992 році як депутат від Східної Словаччини, М.Ковач увійшов до Національної Асамблеї і на першій сесії був обраний її головою. Міхал Ковач, що став першим словацьким президентом після розпаду Чехословачії в 1993 році, народився 5 серпня 1930 року в Левіце. У 1954 р. закінчив економічний університет у Братиславі, більше десяти років читав лекції в коледжі при Національному Банку Куби, при лондонському відділенні Національного банку Чехословаччини і в Словацькому технічному університеті. З 1971 року служив в Національному чехословацькому банку в Празі.

Прем'єром залишався В. Мечіяр. Продовжувався процес формування багатопартійної системи та її структуризації. Склалися три основні напрямки та угруповання партій: традиційніш національний – РЗДС, Словацька Національна Партія (СНП); християнсько-демократичний – Християнсько-Демократичний Рух (ХДР), Демократична Унія (ДУ). Партія Мадярської Коаліції (МУК); лівий – Партія лівих демократів (ПДА), Словацька Соціал-Демократична Партія (ССДП), Об'єднання Робітників (ОР).

У 1993 – на початку 1994 рр. правлячій партії РЗДС не вдалося створити стабільну урядову коаліцію. Виникли суперечності з питань характеру і темпів великої приватизації, демократизації внутрішнього життя, а також основних напрямків зовнішньої політики між урядом В. Мечіяра і президентом М. Ковачем. Після різкої критики президентом внутрішньополітичної ситуації країни в березні 1994 р. опозиційні депутати проголосували за відставку уряду. З цього моменту і до закінчення повноважень президента у 1998 р. між М. Ковачем і В. Мечіяром точилася запекла боротьба. Перший відстоював форсування інтеграції СР до європейських структур, залучення іноземного капіталу до економіки країни, подальшу демократизацію при формуванні

органів влади всіх рівнів; другий виступав за зміцнення національного суверенітету, підтримку словацького капіталу і обмеження іноземного, за владу “твердої руки”.

На дострокових парламентських виборах у жовтні 1994 р. РЗДС здобув найбільшу кількість голосів. Очолювана ним коаліція з СНП і ОР знову сформувала уряд на чолі з В. Мечіяром, який проіснував до вересня 1998 р. Продовжувалася конфронтація уряду з президентом. РЗДС фактично монополізував владу на всіх рівнях, намагався навіть встановити контроль над засобами масової інформації, всіляко ігнорував опозицію. Затверджений у 1995 р. закон про словацьку державну мову викликав протест угорського населення, яке домагалось автономії. Авторитарні методи управління, запроваджені урядом В. Мечіяра під гаслом зміцнення національної держави, викликали обурення у значної частини суспільства, яке виявилось розколотим.

У другій половині 90-х років продовжувався процес трансформації економіки. З 1995 р. проводилася грошова приватизація, в результаті якої на 1997 р. 62% майна було роздержавлено, але з 60-ти найбільш рентабельних підприємств було приватизовано лише 16. При цьому у більш вигідні умови були поставлені прихильники урядової коаліції, здійснювалась дискримінація іноземних учасників аукціонів. Поліпшення економічної ситуації в країні спостерігалось з 1994 р. Зростав ВНП: 1994 р. – 4,9%, 1995 р. – 6,8%, 1997 р. – 6,5%. Знизився рівень інфляції. Але це були тимчасові успіхи, досягнуті за рахунок надання різних дотацій і пільг державним підприємствам, здійснення протекціоністської політики у зовнішній торгівлі. Ізоляціоністська політика уряду В. Мечіяра, відсутність достатнього національного капіталу для модернізації приватизованих підприємств невдовзі призвели до нового погіршення економічного становища.

У сільському господарстві було проведено роздержавлення земельної власності, єдині сільськогосподарські кооперативи перетворені на кооперативи власників землі, держгоспи – акційні товариства; розвивалися фермерські господарства. Хоча загальний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції порівняно з 1990 р. значно скоротився, але Словаччина виробляє її більше, ніж потребує для внутрішнього ринку. Висока собівартість звужує можливості експорту і знижує її конкурентну здатність навіть на внутрішньому ринку порівняно з імпортованою продукцією.

Трансформація промисловості і сільського господарства, недостатній розвиток інфраструктури у сфері послуг викликали безробіття. На початку XXI ст. воно становить близько 20% працездатного населення. Зростання споживчих цін та вартості ко-

мунальних послуг значно перевищує зростання зарплати та інших соціальних виплат.

Отримання незалежності об'єктивно відкрило нові можливості для розвитку національної освіти і культури, але їх реалізація стримується складним економічним становищем країни, браком коштів.

Після чергових парламентських виборів у вересні 1998 р. Словацька Демократична Коаліція спільно з партіями Демократичної лівиці, Мадярської коаліції, Громадської згоди утворили новий уряд на чолі з М. Дзуриндою. У травні 1999 р. новим президентом СР було обрано Р. Шустера.

Рудольф Шустер (народився 4 січня 1934 у Кошицях) – другий президент Словаччини. За походженням карпатський німець. Закінчив Братиславський технічний Інститут. Після закінчення працював інженером-проектувальником. У 1983 став мером Кошиць. Пізніше був головою словацького парламенту і послом у Канаді. Займається зараз літературною діяльністю.

Уряд і президент Р.Шустер взяли курс на прискорення інтеграції Словаччини до європейських структур, широке залучення іноземних інвестицій для реструктуризації і модернізації економіки. Розпочато процедури з підготовки вступу країни до НАТО. Проводяться переговори про продаж іноземним концернам деяких великих промислових підприємств як Східнославацький металургійний комбінат – Словнафт. Розроблено перспективний план завершення приватизації до 2002 р.

Словацька Республіка стала рівноправним членом міжнародного співтовариства. Її визнали 122 держави світу. Вона є членом ООН, НАТО, ОБСЄ, МОП, ЮНЕСКО, МВФ, Світового банку, а також членом Ради Європи, Вишеградської четвірки, з 1 травня 2004 р. – член ЄС. З 1993 р., коли було підписано відповідний Договір про дружбу і добросусідські відносини, плідно розвиваються її політичні, економічні і гуманітарні зв'язки з Україною.

(Найсучасніший стан див. вступну лекцію).

ІСТОРІЯ СЛОВАЧЧИНИ В ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

“Словацька історія”, або “Історія Словаччини”, містить в собі і принципову проблему історико-геополітичного характеру, яка останнім часом спливає в прямій формі або в підтексті не тільки в словацькій історіографії, але і в публіцистиці. Цю проблему в спрощеному вигляді можна сформулювати як дилему: Словаччи-

на і її історія за своїм історичним і культурним розвитку одно-значно є органічною складовою частиною західної (латинської) цивілізації, або ж вона є якоюсь специфічно сформованим утворенням, у якому органічно поєднуються риси східної і західної цивілізацій. Відповідно друга частина дилеми народжує уявлення, що Словаччина – це саме та країна і той культурний ареал, який є мостом між Сходом і Заходом. Висновок про безумовну приналежність Словаччини до західноєвропейської цивілізації ґрунтується на, здавалося б, очевидних і неспростовних фактах: писемність і культура Словаччини аж до початку національного відродження була латинською, в конфесійному відношенні переважаюча частина населення за складом цілком співвідноситься з рештою Західної Європи, спільний характер культури, звичаї, система шкільної освіти аналогічні західному оточенню і головне – сама приналежність Словаччини до держав, які за своєю природою відносяться до категорії західних країн.

Уявлення про Словаччину як про міст або точку перетину цивілізацій – саме тому, що воно не таке очевидне і не безперечне, впливає насамперед з двох основних передумов. *Перший аргумент* носить чисто географічний характер, який до того ж не підлягає сумніву. При всій проблематичності цього аргументування її значення прозоре: вона наводить на думку про виняткову роль Словаччини як географічного (або геополітичного) простору з особливою і в якійсь мірі унікальною місцією в європейському світі.

Тією ж ідеєю винятковості положення Словаччини пронизана і *друга*, нібито набагато переконливіше і реально обґрунтована *аргументація* історичного плану. Вона виходить з історичного факту – існування Великоморавської держави і місії Кирила і Мефодія, просвітницька діяльність яких перетворилась в ідеологізуючу національну традицію, що набуває символічного характеру. Значення цієї традиції в наші дні визначається трьома аспектами. У чисто політичному значенні діяльність Кирила і Мефодія пов'язана з існуванням першого словацького державного утворення. У культурно-політичному плані найголовнішим в їх спадщині є той факт, що їх діяльність хоча і виникла на східному (візантійській) ґрунті, проте зуміла пристосуватися до Заходу: символом цього пристосування є візантійський чернець Мефодій, що став архієпископом римської церковної паннонсько-моравської провінції. У культурному відношенні спадщина Костянтина і Мефодія стає яскраво вираженим свідченням поєднання східних і західних елементів, що виявилось в релігійному обряді, в літературі, мистецтві і архітектурі.

Суть так оформленої традиції в більшості її проявів і видів складає ідея взаємовпливу і співіснування різнорідних цінностей, причому цей синкретизм в просторово-часовому значенні розуміється як цінність унікального, виняткового характеру, що виникла на великоморавській (словацькій) території в IX столітті. Роль місії Кирила і Мефодія не можна й переоцінювати. Суть кирило-мефодіївської традиції полягає в безперервності збереження початкової спадщини їх місії і в її адаптації до західних норм і звичаїв. Ця адаптація була настільки ґрунтовною, що аніскільки не порушила приналежності Словаччини до латинської церкви і культури, але, з другого боку, дозволила їй сприйняти і засвоїти краще зі східної культури.

Як би ми не оцінювали кирило-мефодіївську спадщину, не слід забувати принципи геополітичної приналежності Словаччини до ширшого і історично більш багатозначного східного регіону Центральної Європи. Адже не тільки Словаччина знаходиться в такому винятковому географічному положенні, але і Центральна, або східний регіон Центральної Європи в цілому, куди входить і Словаччина, є тим простором, на якому протікав процес сплаву східних і західних елементів. Цьому регіону з якнайдавніших часів властиві типологічно спільні еволюційні риси, які надають східній частині Центральної Європи серединний характер не в географічному значенні, як міст між Сходом і Заходом, а як особливий, специфічний регіон, відмінний від суміжних західного і східного регіонів.

Центральна Європа є не географічним поняттям в значенні “середня частина, центр”; вона стає культурно-геополітичним поняттям швидше в значенні самотності. Це простір, куди природною складовою входить і Словаччина. Як органічний геополітичний регіон Словаччина починає заявляти про себе в *зрілому середньовіччі*. До цього тут домінувало роз’єднання, причому роз’єднаність значною мірою була обумовлена і географічними чинниками. Дунай в своїй середній течії був не тільки зв’язуючою ланкою між південним сходом і заходом, але в ті часи, в античну і ранньосередньовічну епохи, він служив головним чином межею, що розділяла два світи: у епоху Стародавнього Риму він відділяв одне від одного розвинену античну цивілізацію від варварських племен на північ від Дунаю, а на порозі середньовіччя – світ номадських кочових племен (гунів, аварів) від осілого слов’янського світу. Але і тоді не існувало абсолютної ізоляваності: як у давньоримську, так і в ранньосередньовічну епоху неминуче починає відбуватися взаємопроникнення, взаємовплив обох світів. Процес обопільної

пристосовності між римлянами і германцями, між слов'янами і аварами відбувався набагато інтенсивніше, глибше, органічніше, ніж подібні процеси в іншому середовищі. З виникненням порівняно великих і стабільних державних утворень (Велика Моравія, Угорська держава) угасає й це відносно протистояння, і характерною особливістю цього регіону стає стабільне мешкання один біля одного багатьох народів, культур, згодом – конфесій з міцніючою тенденцією до взаємного співіснування. Формується наднаціональна угорська держава, продовженням якої є і Габсбурзька монархія як багатонаціональна держава, на відміну від державних утворень на сході і на заході, що будувалися за яскраво вираженим етнічним об'єднуючим принципом.

З початку середньовіччя самотність цього регіону проявляється в декількох специфічних особливостях. До найпомітніших з них належить кирило-мефодіївська місія і територія Великої Моравії або Словаччини (у географічному значенні). Елементи східної (візантійської) культури пробиваються крізь західне культурне підґрунтя і з різною інтенсивністю дають себе знати в літургії, освіті, мистецтві і інших галузях культури.

Отже, оскільки сплав східних і західних елементів можна вважати відмінною рисою і функцією культури й території, розташованої “усередині”, “між”, то, отже, ця територія, ця “середина” починає із вказаної перспективи набувати іншого характеру: це вже не позначене чіткими межами утворення в географічному центрі Європи, а швидше не зовсім визначений і з часом змінний геополітичний і культурний простір – “Центральносхідна” Європа.

На порозі Нового часу в цьому регіоні відбулися принципові *трансформації*, кожна з яких по-своєму укріпила його органічну цілісність.

Перша пов'язана з виникненням Габсбурзької монархії: значна частина Центральної Європи (її східний регіон як ціле) стала складовою одного і того ж державного утворення. Спільне мешкання багатьох центральноєвропейських народів з народами Балканського півострова (Хорватія, частина Сербії) і Східної Європи (Галичина, Волинь) упродовж чотирьох століть існування Габсбурзької монархії не тільки створювало передумови для політичного і культурного розвитку в одному напрямі, але і надавало землям, що входили в цей державний конгломерат, безперечних ознак регіону, розташованого на стику двох європейських світів. Специфічність місцеположення східної частини Центральної Європи особливо відчутно виявилася напередодні Нового часу. Східній частині Центральної Європи з початку XVI ст. до почат-

ку XVIII ст. загрожувала небезпека турецької експансії, яка торкнулася самих основ території і цивілізації Центральної Європи. Турецька загроза сприяла інтеграційним прагненням і тенденціям Центральної Європи, яка меншою (Польща, Чехія) або більшою мірою (Угорщина і в її рамках Словаччина) справді випробувала її на собі. Центральна Європа (перш за все Словаччина) в цьому процесі знов відіграла свою традиційну роль міжкультурного простору, на якому не тільки відбувалися міжусобні військові дії і битви, але де приходило зіткнення двох світів – Словаччина виступала в цій ролі особливо інтенсивно в порівнянні з рештою частин центральноєвропейського регіону. Але завдяки тому, що на її територію тимчасово перемістилися всі найважливіші угорські інститути, вона одночасно зберегла наступність політичного і культурного розвитку. Двояка роль Словаччини в цю епоху і в цьому процесі є типово центральноєвропейським феноменом як з геополітичної точки зору (зіткнення двох світів), так і з культурно-історичною (збереження власної ідентичності). Подібні завдання вирішували і Угорщина, і Австрія, північ Балкан (Хорватія) і Польща. (Характерно, що Відень у 1683 р. визволив з турецької облоги польський король Ян Собеський).

Турецька небезпека на якийсь час нібито звузила рамки Центральної Європи, виключивши з неї східну частину. Подальший важливий процес – Реформація, реінтегрував східну частину Центральної Європи разом зі Словаччиною в ширший геополітичний регіон. У Центральній Європі після тривалого періоду боротьби встановився певний модус вівенді, який зробив можливим співіснування двох віросповідань – католицького і протестантського, що триває до наших днів і є характерною особливістю центральноєвропейського релігійного життя.

На сході Європи досвід релігійного співіснування виявився ще в одному конфлікті. Православне населення в польсько-литовській державі згодилося піти на унію (об'єднання) з Римом в 1596 р. в Брест-Литовську, а православні на території Габсбурзькій монархії зробили це на сеймі 1649 р. в Ужгороді. Суть унії полягала у тому, що колишні православні визнавали папу за главу церкви, і за це їм було дозволено, як і раніше, відправляти богослужіння за східним обрядом церковнослов'янською мовою. Розділення церкви на православну (ортодоксальну, традиційну) і греко-католицьку (уніатську, нову) призвело до створення нової церковно-адміністративної і правової бази в польських і габсбурзьких – східних – областях, що відрізнялася у принципі взаємною пошаною обох церков і обрядів.

У XVII і XVIII ст. у деяких частинах Габсбурзької монархії

почали заявляти про себе тенденції до певної самостійності або автономності цих складових імперії (в Угорщині і в Словаччині це були перш за все станові повстання) як процес, що супроводжував рух Реформації. Ці устремління викликали протидію, спрямовану на посилення централізації імперії. Вона відбувалося в контексті епохи Просвітництва і вилилася в утворення абсолютної монархії, тобто призвела до необмеженої влади імператора в Габсбурзькій монархії. Однак з іншого боку, освічений абсолютизм своїм новим мисленням і наголосом на освіту і освіченість, які він на користь подальшого підйому і процвітання держави вважав за необхідне надати і ширшим масам, відкрив дорогу до підвищення національної самосвідомості, дав поштовх процесу національного відродження і культурної емансипації. У результаті в окремих народів Габсбурзької монархії в XIX ст. відбувається поворот до власної національної культури, її відродження і розвитку. Процес національного відродження в Центрально-Східній Європі не відрізняється якими-небудь особливими, специфічними рисами в порівнянні з іншими областями Європи, проте його оформлення в певному значенні все-таки специфічне, характерне для всіх “малих” країн і народів цього регіону. “Малі” народи Центральної Європи (за винятком Польщі) дійшли до вимоги власної державності порівняно пізно. Подібний рух у окремих народів Центральної Європи відбувався по-різному. Чехи підійшли до ідеї власної державності через теорію австрославізму, тобто через принцип певної політичної самостійності в рамках багатонаціональної монархії; угорці в XIX ст. довели справу до дуалізму Австро-Угорщини, що виникла на місці єдиної централізованої Габсбурзької монархії; у Словаччині народилася вимога створення автономного національного мовного і культурного анклаву в рамках Угорщини.

Таким чином, у Словаччині проходив один з найважливіших історичних процесів нового часу, відповідно до подібних процесів у решті частин центральноєвропейського регіону. Ці процеси державно-правового відособлення досягли кульмінації в 1918 р. після розпаду Австро-Угорщини, тобто приблизно на півстоліття пізніше, ніж при виникненні національних держав у решті Європи. Центральна Європа наблизилася до стандартного типу державно-правового утворення. Тому лише “наблизилася”, що модель національної держави не була реалізована повністю: виникали і багатонаціональні держави – Чехословаччина, Югославія. Оскільки і в наші дні тут з’являються самостійні держави і поділ багатонаціональних держав відбувається

послідовно на основі національного принципу, то це явище слід вважати запізнілою реалізацією прагнень, які в цьому геополітичному просторі почали виявлятися у центральноевропейських народів ще в ХІХ столітті.

З кінця 30-х років ХХ ст. специфічність історичного і культурного розвитку в східній частині Центральної Європи, а в її рамках і Словаччина, внаслідок драматичних подій виявилася під серйозною загрозою. Війна і політико-силовий диктат Радянського Союзу, утворення РЕВ (у економіці) і Варшавського договору (у військово-стратегічному плані), що тісно пов'язали цей регіон з Східною і Південно-Східною Європою, підривали екзистенціальні основи Центрально-Східної Європи, яка ніби котилася до свого відмирання. І якщо в наші дні, через півстоліття, можна говорити про воскресіння духу Центрально-Східної Європи, то він проявляється вже набагато меншою мірою (спроби створення групи центральноевропейських держав у Вишеградській четвірці і інші центральноевропейські ініціативи), розчиняючись швидше в ідеї пан'європеїзму.

СЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ. З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ

Рекомендована література

Шевчук С. Сучасні українсько-словацькі літературні зв'язки 1945-60. – К., 1963.

Мольнар М. Словаки і українці, причинки до словацько-українських літературних взаємин. – Братіслава-Пряшів, 1965; Розмова сторіч: Збірна праця за ред. І. Мацинського. – Братіслава-Пряшів, 1965;

Гапак С. Образотворче мистецтво українців Чехословаччини. – Пряшів, 1975 // «Дружно вперед» і «Дукля».

Онишкевич М. Словацько-українські мовні зв'язки. Питання слов'янознавства. – Л., 1962.

Дзензелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. – К., 1969.

Словацько-українські взаємини мають давні традиції. Українці і словаки межують між собою на довжині близько 98 км. Обидва народи мали подібну соціальну структуру, побут, мову, народну творчість. Їх єднала до 1918 року спільна недоля угорського поневолення.

Через Словаччину здавна проходили важливі торгові шляхи, які зв'язували Україну з Західною та Південною Європою. Уже з середньовіччя на Україну їздили словацькі мандрівні торговці і ремісники. Значна частина провідного духовенства Закарпаття, з якого пізніше виходили єпископи чи професори богословських шкіл, вчилася у XVIII ст. у Трнавській богословській семінарії. У Трnavі були надруковані і перші книги для закарпатських українців: "Катехизис" (1698), "Буквар" (1699) та "Краткоє припадков моральних собраніє" (1727).

Цікавий опис своєї подорожі на Україну зробив словак Данієл Крман, який у 1708-1709 на доручення семигородського князя відвідав тут шведського короля Карла XII та зустрівся з І. Мазепою. Під час своїх подорожей на Словаччині побував Г. Сковорода.

Першими словацькими вченими, що почали глибше цікавитися Україною, були Ян Коллар (1793-1852) і Павел Йозеф Шафарик (1795-1861). Вони підтримували безпосередні зв'язки з українськими діячами і мали позитивний вплив на розвиток національного відродження на Україні. П. Й. Шафарик одним з перших в Європі виступив на захист самобутності українського народу, його мови і культури.

У 40-их рр. ХІХ ст. українську народну поезію почав інтенсивно вивчати Л. Штур. Найвизначнішим представником українсько-словацьких взаємин ХІХ ст. був Богущ Носак-Незабудов (1818-1877). Йому належить і перший переклад з української мови, опублікований у пресі ("Дума про втечу трьох братів з Азова", 1848). Чималу увагу закарпатським українцям приділяли також Й. Гурбан, А. Радлінський, П. Келлер та ін.

На Слов'янському Конгресі в Празі словаки підтримали галицьких і закарпатських українців. У 1850 у Пряшеві виникла перша українська (руська) літературна спілка, членами якої були і 4 словаки.

Із закарпатських українців найбільший внесок у розвиток словацької культури зробив А. Добрянський, один із перших членів словацького культурно-освітнього товариства «Матиці словацької» (1863). У 1876 у журналі «Друг» І. Франко вмістив свій переклад вірша словацького письменника С. Халупки. У кінці ХІХ ст. у галицькій пресі появилось кілька віршів словацьких письменників у перекладі П. Грабовського.

У кінці ХІХ ст. інтерес словаків до українців зменшився, бо тогочасна словацька інтелігенція стояла на русофільських позиціях. На початку ХХ ст. чех Ф. Вотруба переклав словацькою мовою уривки з творів І. Франка (у1914 видав їх окремою книгою), В. Стефаника, Б. Лепкого, Лесі Українки, Б. Грінченка та опублікував кілька статей про українську мову й літературу. Творчість Т. Шевченка стала відомою у Словаччині в 1911-1914 рр. завдяки перекладам і статтям Юрая Славіка (псевдонім Нересницький), Івана Лаха та Светозара Ваянського.

У Галичині тоді появилось кілька статей про суспільні справи у Словаччині: В. Гнатюка. І. Франка та С. Томашівського. Одночасно на Пряшівщині погіршилися українсько-словацькі взаємини, бо динаміка словацького національного відродження виявила чималу екпансію щодо слабших українців. Унаслідок її деякі українські елементи, перебуваючи під угорським тиском, підтримували краще словакізацію, ніж утрату слов'янського характеру; це спричинило словакізацію низки українських сіл.

Словацький тиск на українців Словаччини збільшився з 1919 р., коли до Словаччини було включено частину українського Закарпаття, розташовану на захід від р. Уж. Словакізація українців була в програмі Словацької національної партії, лідери якої відмовилися від співпраці з українськими політиками Закарпаття (але співпрацювали з угрофілом А. Бродієм).

Закарпатські політики налагодили зв'язки з чеськими політичними партіями, що ставилися позитивно або нейтрально до

українського питання. Культурні словацько-українські взаємини тоді були мінімальні. Деякі зв'язки існували між Словаччиною і Закарпатською Україною (у Братиславі діяв Клуб друзів Закарпаття, що видавав журнал «Podkarpatské Revue», вийшло кілька книг про Закарпаття, переклади творів закарпатських письменників), зате інші українські землі та їх культура залишалися невідомими для словаків. У той час і Україна не виявляла зацікавлення Словаччиною.

За Словацької Республіки (1939-1944) словацький уряд не толерував виявів українського національного руху, а президент Тісо заявив 1942 р., що українсько-русинського питання вже не існує. На політику словакізації частина українського населення реагувала симпатією до ССР і підтримкою партизанського руху, що в ньому брали участь чимало українців. Під час Другої світової війни на Україні були регулярні частини словацької армії (дві дивізії), які, однак, у безпосередніх боях участі не брали. Багато словаків було разом з закарпатськими українцями у Чехословацькому армійському корпусі генерала Л. Свободи, який 1944 р. у рамках радянської армії брав участь у боях на Україні. 1944 – на поч. 1945 на заході Словаччини була розташована українська дивізія «Галичина»; територією Словаччини 1945-1946 проходили частини УПА. Осередком української політичної еміграції під час Другої світової війни була Братислава, де 1939 тимчасово перебувала евакуйована з Закарпаття Українська Торгова Академія.

Доля українців на Словаччині значно покращилась після 1945 р. Правда, українська меншість у Словаччині не здобула територіальної автономії, але здобула деяку культурну. Зокрема радикальний переворот почався у ділянці культурних взаємин – популяризації української культури у Словаччині і словацької в Україні.

З 1947 по 1969 у Словаччині видано понад 100 книг з української літератури у перекладах Ю. Кокавця, М. Крна, П. та М. Лічко, І. Руснака, Р. Скукалка та ряду ін. При Словацькій Академії Наук та Братиславському Університеті працює низка фахівців з української культури (М. Мольнар, М. Неврлі, П. Гапак, Ф. Гондор, Д. Гараксим, Й. Грозієнчік та ін), які видали десятки монографій (про творчість Т. Шевченка, І. Франка, з української історії тощо). Другим центром словацької україністики є Пряшів – філософський факультет (кафедра української мови і літератури та дослідницький кабінет україністики) університету ім.П.Й.Шафарика.

Досить добре відома на Словаччині й українська драматургія. На проф.есійних сценах Словаччини були поставлені п'єси і

опери І. Котляревського, С. Гулака-Артемівського, Т. Шевченка, І. Франка. Г. Цеглинського, М. Старицького, Ю. Мейтуса, О. Корнійчука, Л. Дмитерка. В. Собка. Велику роль у справі популяризації української культури в Словаччині відіграли гастролі хору ім. Верьовки, балету Вірського, Київської капели бандуристів, Закарпатського національного хору, Київського театру ім. Франка тощо. У Словаччині проводяться виставки українських книжок й образотворчого мистецтва. До взаємного пізнання спричинилися так звані "Дні української культури на Словаччині" і "Дні словацької культури на Україні", а також Свято пісні і танцю українського населення Чехословаччини. Зміцненню словацько-українських літературних зв'язків сприяє Філія українських письменників Спілки словацьких письменників, Словацьке Педагогічне видавництво, Відділ української літератури у Пряшеві.

Унаслідок утотожнювання словацької культури з чеською значно відставала у другій половині ХХ ст. справа словацької культури на Україні. Із 152 книг чеських і словацьких авторів, виданих в Україні до 1968, є лише 8 словацьких (перший переклад 1951). Відділ української літератури Словацького педагогічного видавництва у Пряшеві у 1959-1962 рр. видав 15 перекладів з словацького письменства, а Культурна спілка українських трудящих (нині Союз русинів-українців Словацької Республіки) – 6 словацьких п'єс у перекладі на українську мову. Журнал "Дукля" систематично розміщує переклади з сучасної словацької літератури. Однак жодне з цих видань не доходить на Україну, тому далі видання перекладів було припинене. 1964 у Києві видано антологію "Словацька поезія" зі зразками поетичних творів 51 словацького автора у перекладах М. Рильського, Г. Кучера, Б. Тена, А. Малишка. В. Житника, В. Лучука, І. Драча, Д. Павличка, І. Світличного, В. Симоненка, антології 80-х, 90-х років, збірники прози українських письменників Словаччини "Карпатська замана" (1990) та "Під синіми Бескидами" (2007).

Попри поглиблення словацько-українських культурних взаємин, словаки ведуть систематичну словакізацію українців Пряшівщини – політичну, релігійну культурну (ліквідація українських шкіл).

У 1993 р. було підписано Договір про дружбу і добросусідські відносини з Україною, зараз плідно розвиваються політичні, економічні і гуманітарні зв'язки Словаччини з Україною.

ЛІТЕРАТУРА ДО ВСЬОГО КУРСУ

1. *Бібліографії, енциклопедії, довідкові видання*

- A GUIDE to Historiography in Slovakia. Zost. Elena Mannová, David P. Daniel. In: *Studia historica Slovaca* 20. – Bratislava, 1995.
- BIBLIOGRAFÍA k dejinám Slovenska. (Literatúra vydaná do roku 1965.) Zost. Vendelín Jankovič – Anna Škorupová. – Bratislava, 1997.
- BIBLIOGRAPHIE chronologique de l' historiographie slovaque. Activité des années 1960-1977. In: *Studia historica Slovaca* 11. – Bratislava, 1980.
- CHAPTERS from the Slovak Historiography tul 1918. In: *Studia historica Slovaca* 13. – Bratislava, 1984.
- ENCYKLOPÉDIA archológie. Zost. Bohuslav Novotný. – Bratislava, 1986.
- ENCYKLOPÉDIA ľudovej kultúry Slovenska I.–II. Zost. Ján Botík. – Peter Slavkovský. – Bratislava, 1995.
- ENCYKLOPÉDIA Slovenska I.–VI. – Bratislava, 1977-1992.
- ETNOGRAFICKÝ atlas Slovenska. Zost. Sota Kovačevičová. – Bratislava, 1990.
- HISTORIOGRAFIA na Slovensku 1990-1994. Výberová bibliografia. Zost. Alžbeta Sedliaková. – Bratislava, 1995.
- LEXIKÓN slovenských dejín. Zost. Dušan Škvarna. – Bratislava, 1997.
- KIRSCHBAUM, Stanislav J.: Historical Dictionary of Slovakia. In: *European Historical Dictionaries* 31. – Lanham-London, 1999.
- MAGOCSI, Paul Robert: Historical Atlas of East Central Europe. – Toronto, 1993.
- MAJTÁN, Milan: Názvy obcí Slovenskej republiky (Vývin v rokoch 1773 – 1997). – Bratislava, 1998.
- SLOVAKIA and the Slovaks. A Concise Encyklopedia. Zost.: Milan Strhán – David P. Daniel. – Bratislava, 1994.
- SLOVENSKÁ historiografia 1995-1999. Výberová bibliografia. Slovak Historiography 1995-1999. Selected Bibliography. Zost. Alžbeta Sedliaková. – Bratislava, 2000.
- SLOVENSKÝ biografický slovník. I.–VI. – Martin, 1986-1994.
- VLASTIVEDNÝ slovník obcí. I.–III. – Bratislava, 1977-1978.
- VRTEL, Ladislav: Osem storočí slovenskej heraldiky. Eight Centuries of the Slovak Heraldry. – Martin, 1999.

2. *Оглядові видання*

- BOKEŠ, František: Dejiny Slovákov a Slovenska od najstarších čias až po prítomnosť. – Bratislava, 1946.
- BOTTO, Július: Slováci. Vývin ich národného povedomia. – Bratislava, 1971.
- DEJINY Slovenska I. Od najstarších čias do roku 1848. Zost. Ľudovít Holotík – Ján Tibenský. – Bratislava, Slovenská akadémia vied 1961; II. Od roku 1848 do roku 1900. Zost. Július Mésároš. – Bratislava, 1968.
- DEJINY Slovenska I. (Do roku 1526). Zost. Richard Marsina. – Bratislava,

- va, 1986; II. (1526-1848). Zost. Vladimír Matula – Jozef Vozár. Bratislava, Veda 1987; III. (Od roku 1848 do konca 19. storočia). Zost. Milan Podrimavský. – Bratislava, 1992; IV. (Od konca 19. storočia do roku 1918). Zost. Pavel Hapák. – Bratislava, 1986; V. (1918-1945). Zost. Miroslav Kropilák. – Bratislava, 1985; VI. (1945-1960). Zost. Michal Barnovský. – Bratislava, 1988.
- DEJINY Slovenska. Dušan Čaplovič – Viliam Čičaj – Dušan Kováč – Lubomír Lipták – Ján Lukačka. – Bratislava, Academie Electronic Press, 2000.
- DEJINY slovenskej hudby od najstarších čias po súčasnosť. Zost. Oskar Elschek. – Bratislava, 1996.
- KIRSCHBAUM, Stanislav J.: A History of Slovakia. The Struggle for Survival. – New York, 1995.
- KONTLER, László: Millenium in Central Europe. A History of Hungary. – Budapest, 1999.
- KOVÁČ, Dušan: Dejiny Slovenska. – Praha, 1998.
- LETTRICH, Jozef: History of Modern Slovakia. – New York, 1955.
- LIPTÁK, Lubomír: Petite histoire de la Slovaquie. – Paris, 1996.
- PAULINY, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. – Bratislava, 1983.
- PETRŮF, Pavol: Que sais-je? La Slovaquie. – Paris, 1998.
- RAPANT, Daniel: Československé dějiny. Problémy a metody. In: Od pravěku k dnešku II. – Praha, 1930. – S. 531–563.
- SASINEK, František Vítězoslav: Dejiny kráľovstva Uherského. I. – Banská Bystrica, 1869; II. Turčiansky Sv. – Martin, 1871.
- SASINEK, František Vítězoslav: Stručný dejepis Uhorska. I.–III. Turčiansky Sv. – Martin, 1912 – 1913.
- SLOVENSKÉ dejiny. Richard Marsina – Viliam Čičaj – Dušan Kováč – Lubomír Lipták. – Martin, Matica slovenská [1992].
- SLOVENSKO – Dejiny. Zost. Ján Tibenský. – Bratislava, 1971, 1978.
- SUGAR, Peter F. – HANÁK, Peter – FRANK, Tibor: A History of Hungary. – Bloomington-Indianapolis, 1990.
- ŠMATLÁK, Stanislav: Dejiny slovenskej literatúry. I. (9.–18. st.). – Bratislava, 1997; II. (19. stor. a prvá polovica 20. stor.) – Bratislava, 1999.
- ŠPIESZ, Anton: Dejiny Slovenska na ceste k sebauvedomeniu. – Bratislava, 1992.
- TIBENSKÝ, Ján: Dejiny vedy a techniky na Slovensku. – Martin, 1979.
- TIBENSKÝ, Ján: Priekopníci vedy a techniky na Slovensku. I.–III. – Bratislava, 1986 – 1999.
- VOJENSKÉ dejiny Slovenska. I. Stručný náčrt do roku 1526. Zost. Bohuš Klein – Alexander Ruttkay – Richard Marsina. – Bratislava, 1994; II. 1526-1711. Zost. Vojtech Dangl – Vojtech Kopčan. – Bratislava, 1995; III. 1711-1918. Zost. Vojtech Dangl – Vladimír Segeš. – Bratislava, 1996; IV. 1914-1939. Zost. Marián Hronský – Anna Krivá – Miloslav Čaplovič. – Bratislava [1996].
- ZUBERCOVÁ, Magdaléna M.: Tisícročie módy (Z dejín odievania na Slovensku). – Martin, 1988.

3. НАЙДАВНІШИЙ ПЕРІОД ДО XIII СТОЛІТТЯ

Джерела

- ANNALES Altahenses maiores, recognovit Edmundus L. B. ab Oefele. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis recusi. – Hannoverae, 1890.
- AZ ÁRPÁD-KORI magyar történet bizanci forrásai [Byzantské pramene uherských dějin v době Arpádovcov]. Ed. Gyula Moravcsik. – Budapest, 1988.
- A SZENT ISTVÁN, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai [Zákony a synodálně uznesenia doby sv. Stefana, sv. Ladislava a Kolomana]. Ed. László Závodszy. – Budapest, 1904.
- CODEX diplomaticus et epistolaris Slovaciae I.–II. Ed. Richard Marsina. – Bratislava, 1971, 1987.
- COSMAE Pragensis Chronica Boemorum. Ed. Bertold Bretholz. Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum nova series II. – Berolini, 1923.
- Diplomata Hungariae antiquissima I. Ed. Georgius Györffy. – Budapestini 1992.
- LEGENDY a kroniky koruny uherské. Přeložili Jana Nechutová – Dagmar Bartotková. Ed. Richard Pražák. – Praha, 1988.
- MAGNAE Moraviae fontes historici I.–V. – Praha-Brno, 1966; Brno, 1967, 1969, 1971, 1977.
- SCRIPTORES rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Ed. Emericus Szentpétery. – Budapest, 1937, 1938.

Література

- AVENARIUS, Alexander: Die Awaren in Europa. – Amsterdam-Bratislava, 1974.
- DOBIÁŠ, Josef: Dějiny československého území před vystoupením Slovanů. – Praha, 1964.
- FUSEK, Gabriel: Slovensko vo včasnოსlovenskom období. – Nitra, 1994.
- HAVLÍK, Lubomír Elemír: Kronika o Velké Moravě. – Brno, 1993.
- KORAI magyar történeti lexikon (9–14. század) [Lexikon raných uhorských dějin (9.–14. storočie)]. Hlavný redaktor Gyula Kristo. – Budapest, 1994.
- KRISTO, Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon [Vznik žup v Uhorsku]. – Budapest, 1988.
- KUČERA, Matúš: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Štúdie o hospodárskom a sociálnom vývine v 9.–13. storočí. – Bratislava, 1974.
- LABUDA, Gerard: Pierwsze państwo słowiańskie państwo Samona [Najstarší slovanský štát, štát Samov]. – Poznań, 1949.
- MAGYARORSZÁG története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig [Dejiny Uhorska I. Predošlé a uhorské dejiny do 1242]. – Budapest,

1987.

- PELIKÁN, Oldřich: Slovensko a rímské impérium. – Bratislava, 1960.
- POHL, Walther: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.– München, 1988.
- RATKOŠ, Peter: Vznik a začiatky banských miest na Slovensku. In: Historické štúdie 19. – 1974. – S. 33–58.
- STEINHÜBEL, Ján: Pôvod a najstaršie dejiny Nitrianskeho kniežatstva. In: Historický časopis 46. – 1998. – S. 369–416.
- STEINHÜBEL, Ján: Vznik Uhorska a Nitrianske kniežatstvo. In: Historický časopis 47. – 1999. – S. 569–614.
- STEINHÜBEL, Ján: Uhorské kráľovstvo a Nitrianske kniežatstvo za vlády Stefana I. In: Historický časopis 48. – 2000. – S.3–34.
- SZÜCS, Jenő: Az utolsó Árpádok [Poslední Arpádovci]. – Budapest, 1993.
- ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana: Osudy starých Slovanov. – Martin, 1989.
- TŘEŠTÍK, Dušan: Počátky Přemyslovců (530–935). – Praha, 1997.
- WERTNER, Mór: Árpádok családi története [Dejiny rodu Arpádovcov]. – Nagy-Becskerekén, 1892.
- WOLFRAM, Herwig: Die Geburt Mitteleuropa. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907. – Wien, 1987.

4. ПІЗНЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Джерела

- ANJOU-KORI oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Red. Gyula Kristó. – Budapest-Szeged, I. (1301-1305), 1990; II. (1306-1310), 1992; III. (1311-1314), 1994; IV. (1315-1317), 1996; VII. (1323), 1991; XI. (1327), 1996.
- CODEX diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjou-kori okmánytár. Red. Imre Nagy – Gyula Tasnádi Nagy. I–VII. – Budapest, 1878-1920.
- CODEX diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. – Budae, 1829-1844.
- DECRETA Regni Hungariae 1301-1457. Collectionem manuscriptam Francisci Dóry additamentis auxerunt, commentariis nostisque illustraverunt Georgius Bónis – Věra Bácskai. – Budapest, 1976.
- HAZAI oklevéltár 1234-1536 [Domáci archív 1234-1536]. Red. Imre Nagy – Farkas Deák – Gyula Nagy. – Budapest, 1879.
- HAZAI okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Vyd. Imre Nagy – Ivan Paur – Karel Rath – Dezső Véghely. I–VIII. Győr. – Budapest, 1865-1891.
- CHALOUPECKÝ, Václav: Kniha žilinská. – Bratislava, 1934.
- CHALOUPECKÝ, Václav: Středověké listy a listiny ze Slovenska. – Bratislava-Praha, 1937.
- JUCK, Ľubomír: Výsady miest a mestečiek na Slovensku 1.1238-1350. – Bratislava, 1984.
- LUKCSICS, Pál: XV. századi pápai oklevelek [Pápežské listiny 15. storočia] I–II. – Budapest, 1931, 1938.
- SEDLÁK, Vincent: Regesta diplomatica necnon epistolaria Slovaciae, I–II. – Bratislava, 1981, 1987.
- SOPKO, Július: Kroniky stredovekého Slovenska. – Budmerice, 1995.

- THEINER, Augustin: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita. II. k. 1352-1526.* – Romae, 1860.
- THUROCZ, Johannes de: *Chronica Hungarorum, I. Textus, II. Comentariorum.* Ed. Elisabeth Galántai – Julius Kristo – Elemér Mályusz. – Budapest, 1988.
- WENZEL, Gusztáv: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból [Uhorské diplomatické pamiatky z Anjouovského obdobia]* I-III. – Budapest, 1874-1876.
- ZSIGMONDKORI oklevéltár [Archiv Žigmundovského obdobia]. Ed. Elemér Mályusz. I. (1387-1399). – Budapest, 1951; II/1-2 (1400-1410). – Budapest, 1956, 1958; Ed. Elemér Mályusz – Iván Borsa: III (1411-1412). – Budapest 1993; IV (1413-1414). – Budapest, 1994; V (1415-1416). – Budapest, 1997; VI (1417-1418). – Budapest, 1999.

Λimepamupa

- BAK, János M.: *Königtum und Stunde in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. Band VI.* – Wiesbaden, 1973.
- BARTL, Július: *Žigmund Luxemburský.* – Budmerice, 1996.
- BÓNIS, György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon [Práva znalá inteligencia v Uhorsku pred Moháčom].* – Budapest, 1971.
- BREZOVÁKOVÁ, Blanka: *Konsolidačné snahy Karola I. v Uhorsku po zvolení za kráľa (1310-1317).* In: *Historický časopis* 41. – 1993. – S. 361-378.
- BREZOVÁKOVÁ, Blanka: *Politický zápas Anjouovcov o uhorskú korunu.* In: *Historický časopis* 39. – 1991. – S. 569-587.
- DVOŘÁKOVÁ, Daniela: *Stiborovci v Uhorskú.* In: *Historický časopis* 41. – 1993. – S. 3-22.
- ENGEL, Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. [Zapojenie do Európy od počiatkov do roku 1440. Manari v Europe].* – Budapest, 1990.
- ENGEL, Pál: *A honor (A magyarországi feudális birtokformák kérdéseihöz) [Honor. K otázkám uhorských feudálnych majetkových foriem].* In: *Történelmi Szemle* 24. – 1981. – S. 1-19.
- ENGEL, Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437) [Vzťah kráľovskej moci a aristokracie v období Žigmunda].* – Budapest, 1977.
- ENGEL, Pál.: *Magyarország világi archontológiája 1301-1457 [Svetská archontológia v Uhorsku 1301-1457]* I-II. – Budapest, 1996.
- ENGEL, Pál: *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323) [Znovuzjednotenie krajiny. Boj Karola I. proti oligarchom].* In: *Századok* 122. – 1988. – S. 89-146.
- FRAKNÓI, Vilmos: *Mátyás király élete [Život kráľa Mateja].* – Budapest, 1890.

- FÜGEDI, Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása [Mobilita uhorskej aristokracie v 15. storočí]. In: Történelmi Statisztikai Kötetek, – Budapest, 1970.
- FÜGEDI, Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája [Historická demografia stredovekého Uhorska]. In: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 10. – Budapest, 1992. – S. 7-60.
- FÜGEDI, Erik: Castles and Society in Medieval Hungary (1000-1437). – Budapest, 1986.
- HORVÁTH, H.: Zsigmond király és kora [Kráľ Žigmund a jeho doba]. – Budapest, 1973.
- KRISTÓ, Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma [Dažavné panstvo Matúša Cáká]. – Budapest, 1973.
- KURCZ, Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13.–14. században [Rytierska kultura v Uhorskú v 13. a 14. storočí]. – Budapest, 1988.
- MARSINA, Richard: Struktura šľachty na Slovensku (v Uhorsku) do začiatku 16. storočia. In: Struktura feudální spoločnosti na území Československa a Polska. – Praha, 1984. – S. 134–154.
- MENCL, Václav: Stredoveká miesta na Slovensku. – Bratislava, 1938.
- NAJSTARŠIE rody na Slovensku. Zbomík zo sympózia. Vydala Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť pri Matici slovenskej. – Martin, 1994.
- SCHÖNHERR, Gyula: Hunyady Corvin János. 1473–1504. – Budapest, 1894.
- SKLÁDANÝ, Marián: Najstarší doklad o podnikateľskej činnosti Jána Thurzu v stredoslovenských banských mestách. In: Historické studie 19. – 1974. – S. 237–265.
- SOPKO, Július: O školstve a vzdelanosti na Slovensku v stredoveku. In: Historický časopis 36. – 1988. – S.175–197.
- TÓTH, Zoltán: Matyás király idegen zsoldosserege (A Fekete sereg) [Cudzí žoldnierske vojsko kráľa Mateja. (Čierne vojsko)]. – Budapest, 1925.
- VARSIK, Branislav: Husitské revolučné hnutie a Slovensko. – Bratislava, 1965.
- VARSIK, Branislav: K boju medzi košickými mešťanmi a Omodejovcami. In: Historický sborník SÁVU 10. – 1952. – S. 221-255.
- VÝVOJ správy miest na Slovensku. Zost. Richard Marsina. – Martin, 1984.
- WENZEL, Gusztáv: Stibor vajda [Duke Stibor]. Budapest 1874, Értekezések a történeti tudományok köréből, 4 vol., 2 n.
- ŽUDEL, Juraj: Stolice na Slovensku. – Bratislava, 1984.

5. HOBI ЧАСИ

Λιμεναπογραφα

- BÜNYITAY, Vincze – RAPAICS, Rajmond – KARÁCSONYI, János (Eds.): Monumenta ecclesiastica, tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia. I.–V. – Budapest, 1902-1912.

- HAIN, Caspar: Lócsei krónikája – Leutschauer Chronik. Ed. Jeromos Bal – Jenx Forster – A. Kaufmann. – Lócse, 1910-1913.
- MARSINA, Richard – KUŠÍK, Michal (Eds.): Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I-II. – Bratislava, 1959.
- REZIK, Ján: Prešovská jatka z roku 1687. Theatrum Eperiense seu Laniena Eperiensis. – Liptovský Sv.Mikuláš, 1931.

Джерела

- ACSÁDY, Ignác: Dejiny poddanstva v Uhorsku. – Bratislava, 1955.
- BUCKO, Vojtech: Mikuláš Oláh a jeho doba (1493-1568). – Bratislava, 1940.
- BUCSAY, Mihály: Der Protestantismus in Ungarn 1521-1978. Ungarns Reformationskirchen im Geschichte und Gegenwart, 1. Im Zeitalter der Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform. – Wien, 1977.
- CROWN, Church and Estates: Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Zost. Robert John Weston Evans – Trevor V. Thomas. – London, 1991.
- DANGL, Vojtech: Slovensko vo víre stavovských povstání. – Bratislava, 1986.
- DANIEL, David P.: Hungary. In: The Early Reformation in Europe. Zost. Andrew Pettegree. – Cambridge, 1992. –S. 49–69.
- EVANJEUCI a evanjelická teológia na Slovensku. Zost. David P. Daniel. – Bratislava, 1999.
- EVANS, Robert John Weston: The Making of the Habsburg Monarchy, 1500-1700. An Interpretation. – Oxford, 1977.
- GAŠPARÍKOVÁ, Anna: Povstanie Rákocziho a Slovakia. – Bratislava, 1930.
- GOGOLAK, Ludwig: Beitrage zur Geschichte des slowakischen Volkes. I.–III. – München, 1963-1972.
- HOLČÍK, Štefan: Krönungsfeierlichkeiten in Pressburg-Bratislava 1563–1830. – Bratislava, 1992.
- HORVÁTHOVÁ, Emilia: Cigáni na Slovensku. Historicko-etnografický náčrt. – Bratislava, 1964.
- JANŠÁK, Štefan: Slovensko v dobe uhorského feudalizmu. – Bratislava, 1932
- KÓNYA, Péter: Krvavý súd. – Prešov, 1992.
- KOPČAN, Vojtech: Turecké nebezpečenstvo a Slovensko. – Bratislava, 1986.
- KRONES, Franz: Zur Geschichte Ungarns im Zeitalter Franz Rákoczi's II. – Wien, 1870.
- LENCZ, Géza: Der Aufstand Bockskays und der Wiener Friede. Eine kirchenhistorische Studie. – Debrecen, 1917.
- PACH, Zsigmond: Die ungarische Agrarentwicklung im 16.–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang. – Budapest, 1964.
- RUŽIČKA, Vladislav: Školstvo na Slovensku v období neskorého feudalizmu. – Bratislava, 1974.

SUCHÝ, Michal: Postavenie miest na Slovensku v 16.–18. storočí. In: Historické studie, 17. – 1972. – S. 149-154.

ŠPIESZ, Anton: Remeslo na Slovensku v období existencie cechov. – Bratislava, 1972.

ŠPIESZ, Anton: Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680-1780. – Košice, 1983.

6. ПЕРІОД 1711-1848

Джерела

AUGUSTINI AB HORTIS, Samuel: Cigáni v Uhorsku 1775 / Zigeuner in Ungarn 1775. – Bratislava, 1995.

BEL, Matěj: Bratislava Mateja Bela. Bratislava 1984

BERNOLÁKOVSKÉ polemiky. Zost. Imrich Kotvan. – Bratislava, 1966.

BRATISLAVA a počiatky slovenského národného obrodzenia. Dokumenty. Zost. Ján Hučko a kol. – Bratislava, 1992.

ČAPLOVIČ, Ján: O Slovensku a Slovákoch. Ed. Viera Urbancová. – Bratislava, 1975.

GRAMATICKÉ dielo Antona Bernoláka. Zost. Juraj Pavelek. – Bratislava, 1964.

MÚDRA, Darina: Hudobný klasicizmus na Slovensku v dobových dokumentoch. – Bratislava, 1996.

RAPANT, Daniel: Sedliacke povstanie na východnom Slovensku roku 1831,11/1–2 – Dokumenty. – Bratislava, 1953.

RATIO educationis 1777 a 1806. Prvá jednotná sústava výchovy a vzdelávania v dejinách našej kultury. Zost. Ján Mikleš – Maria Novačka. – Bratislava, 1988.

RATKOS, Peter: Príspevok k dejinám banského práva a baníctva na Slovensku. – Bratislava, 1951.

TIBENSKÝ, Ján: Chvály a obrany slovenského národa. – Bratislava, 1965.

VOZAR, Jozef: Das goldene Bergbuch – Zlatá kniha banícka. – Bratislava, 1983.

Література

BUTVIN, Jozef: Slovenské národnozdruženie hnutie (1780-1848). – Bratislava, 1965.

ČIČAJ, Viliam: Knižná kultúra na strednom Slovensku v 16.–18. storočí. – Bratislava, 1985.

DEJINY slovenského výtvarného umenia. Barok. Zost. Ivan Rusina a kol. – Bratislava, 1998.

DEJINY Spoločnosti Ježišovej na Slovensku. Cambridge, On. – Canada, 1990.

DIE REFORMATION und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge. Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte. 2. Reihe, Bd. 14 Hg. von Karl Schwarz und Peter Švorc. – Wien, 1996.

- HAMADA, Milan: Zrod novodobej slovenskej kultúry. – Bratislava, 1995.
- HORVÁTH, Pavel: Slovenská historiografia v období pred národným obrodnením I–II. In: Historický časopis 31. – 1983. – P. 85–110, 231–250.
- HORVÁTH, Pavel: Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici 18. storočia. – Bratislava, 1963.
- HUČKO, Ján: Sociálne zloženie a pôvod slovenskej obrodenskej inteligencie. – Bratislava, 1974.
- KAMENICKÝ, Miroslav: Stredoslovenské striebro a jeho hutnícke spracovanie do konca 18. storočia. – Bratislava, 1995.
- KOHÚTOVÁ, Maria: Demografický a sídlisťný obraz západného Slovenska. – Bratislava, 1990.
- KOLLARO VA, Ivona: Cenzura kníh v tereziánskej epoche. – Bratislava, 1999.
- KOWALSKÁ, Eva: Státně ľudové školstvo na Slovensku na prelome 18. a 19. storočia. – Bratislava, 1987.
- MATEJ Bel. Doba, život a dielo. Zost. Ján Tibenský. – Bratislava, 1987.
- MÚDRA, Darmá: Dejiny hudobnej kultúry na Slovensku II. Klasicizmus. – Bratislava, 1993.
- PAULÍNYI, Akoš: Železiarstvo na Pohroní v 18. a prvej polovici 19. storočia. – Bratislava, 1966.
- PLESKOTOVÁ-PETROVÁ, A.: Maliarstvo 18. storočia na Slovensku. – Bratislava, 1983.
- RADVÁNI, Hadrian: Slovenské učené tovarišstvo. Organizácia a členstvo 1792–1796. – Trnava, 1992.
- REBRO, Karol: Urbárska regulácia Marie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. – Bratislava, 1959.
- RŮŽIČKA, Vladislav: Školstvo na Slovensku v období neskorého feudalizmu. – Bratislava, 1974.
- RYBAŘÍČ, Richard: Dejiny hudobnej kultúry na Slovensku. I. Středověk, renesancia, barok. – Bratislava, 1984.
- SIRÁCKY, Ján: Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí. – Bratislava, 1966.
- SVETOT, Ján: Vývoj obyvateľstva na Slovensku. – Bratislava, 1970.
- ŠPIESZ, Anton: Manufaktúrne obdobie na Slovensku 1725–1825. – Bratislava, 1961.

7. ПЕРИОД 1848-1918

Джерела

- BIELIK, František – RÁKOS, Elemír: Slovenské vysťahovalectvo I. – Bratislava, 1969; III. – Martin, 1976; IV. – Martin, 1985.
- BOKES, František: Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu I.–III. – Bratislava, 1962–1972.
- DOKUMENTY slovenskej národnej identity a státnosti. I.–II. – Bratislava, 1998.

- KEMÉNY, Gábor G.: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában [Dokumenty k dejinám národnostnej otázky v Uhorsku v období dualizmu]. I.–VI. – Budapest, 1952-1985.
- SETON-WATSON, Robert W.: Documents – Dokumenty 1906-1951.1. – Martin, 1995.

Литература

- HARAKSIM, Ľudovít: K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na východnom Slovensku do roku 1867. – Bratislava, 1961.
- HUČKO, Ján: Život a dielo Ľudovíta Štúra. – Martin, 1984.
- IVANTYŠYNOVÁ, Tatiana: Česi a Slováci v ideológii ruských slavianofilov. – Bratislava, 1987.
- KLIMKO, Jozef: Vývoj územia Slovenska a utváranie jeho hraníc. – Bratislava, 1980.
- KOVÁČ, Dušan a kol.: Muži deklarácie. – Martin, 1991.
- KRAJČOVIČ, Milan: Slovenská politika v strednej Európe 1890-1901. – Bratislava, 1971.
- KRAJČOVIČ, Milan: Slovenská spoločnosť v Uhorsku. Slováci a Juhoslovania v národnoemancipačnom zápase v 30. až 70. rokoch 19. storočia. – Bratislava, 1986.
- KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav: Dejiny slovenskej literatúry IV. Literatúra na rozhraní 19. a 20. storočia. – Bratislava, 1975.
- LAJČIAK, Ján: Slovensko a kultúra. – Bratislava, 1994.
- LIBA, Peter: Čítanie starých otcov. – Martin, 1970.
- LIPTÁK, Lubomír a kol.: Politické strany na Slovensku, 1860–1989. – Bratislava, 1992.
- MATICA slovenská v našich dejinách. Zost. Julius Mésároš – Miroslav Kropilák. – Bratislava, 1963.
- MÉSÁROŠ, Julius: Roľnícka a národnostná otázka na Slovensku 1848–1900. – Bratislava, 1959.
- MILAN Hodža, státnik a politik. Zost. Svatoslav Mathé. – Bratislava, 1992.
- MISTRÍK, Miloš a kol.: Slovenské divadlo v 20. storočí. – Bratislava, 1999.
- OPAT, Jaroslav – TOMČÍK, Miloš – URBAN, Zdeněk: T. G. Masaryk a Slovensko. – Praha, 1992.
- PODRIMAVSKÝ, Milan: Slovenská národná strana v druhej polovici 19. storočia. – Bratislava, 1983.
- POTEMRA, Michal: Školstvo na Slovensku v rokoch 1901–1918. – Martin, 1993.
- RAPANT, Daniel: Slovenské povstanie roku 1848–1849.–1.–V. – Bratislava, 1937-1972.
- RAPANT, Daniel: Viedenské memorandum slovenské z roku 1861. – Martin, 1943.
- SLOVÁCI a ich národný vývin. Zost. Julius Mésároš. – Bratislava, 1969.
- STODOLA, Emil: Štatistika Slovenska. – Turčiansky Sv. Martin, 1912.
- ŠTEFÁNEK, Anton: Základy sociografie Slovenska. In: Slovenská vlastiveda III. – Bratislava, 1944–1945

ŠVORC, Peter: Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918–1946. – Prešov, 1996.

8. ДВАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ

ДЖЕРЕЛА

- NOVEMBER 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty. Zost. Jozef Žatkuliak a kol. – Bratislava, 1999.
- SLOVENSKÉ národné povstanie. Dokumenty. Zost. Vilém Prečan. – Bratislava, 1965.
- SLOVENSKÉ národné povstanie. Němci a Slovensko. Dokumenty. Zost. Vilém Prečan. – Bratislava, 1971.
- SLOVENSKO v rokoch 1967-1970. Výber dokumentov. Zost.: Komisia vlády pre analýzu historických událostí 1967-1970. – Bratislava, 1992.
- VATIKÁN a Slovenská republika (1939–1945). Dokumenty. Zost. Ivan Kamenec – Vilém Prečan – Stanislav Škorvánek. – Bratislava, 1991.
- VEŘEJNOSTĚ proti násiliu 1989–1991. Svedectvá a dokumenty. Zost. Ingrid Antalová. – Bratislava, 1998.

Література

- BARNOVSKÝ, Michal: Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zá-pasy na Slovensku v rokoch 1945–1948. – Bratislava, 1993.
- BLAŽEK, J. – UHLÍŘ, D.: Teórie regionálního rozvoje. Nástín, kritika, kla-sifikace. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2002, s. 211.
- BUČEK, M.: Regionálna integrácia Slovenskej republiky: stratégia, využi-tie podpory Európskej únie. Ekonomický časopis, 2003, 51, 8, 982-996.
- DEÁK, Ladislav: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Madarska a Poľska v rokoch 1933–1939. – Bratislava, 1991. Po anglicky: Hun-gary's Game for Slovakia. Slovakia in Hungarian Politics in the years 1933–1939. – Bratislava, 1996.
- DEJINY Slovenského národného povstania.I–IV. Vyd. Viliam Plevza. – Bratislava, 1984.
- DRGOŇA, V.: Euroregióny – nový pokrok regionálnej štruktúry Sloven-skej republiky. In: Ed. Novák, S.: Geografické aspekty stredoevrop-ského priestoru. Předpoklady vstupu ČR a SR do Evropské únie. Brno: Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta 2001, sv. 161, řa-da přír. věd č. 21., s. 26-30.
- HAGOVSKÁ, A.: Regionálna politika. Slovensko 2000. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2000.
- HALÁS, M.: Hranica a prihraničný región v geografickom priestore (teore-tické aspekty). Geographia Slovaca 2002, Vol. 18, s. 49-55.
- HALLON, Ludovít: Industrializácia Slovenska 1918–1938. Rozvoj alebo úpadok? – Bratislava, 1995.

- HOLEŠOVÁ, H.: Regionálna politika a štrukturálne nástroje. Bratislava: Úrad vlády SR 2003,48 s.
- HRONSKÝ, Marián: Slovensko pri zrode Československa. – Bratislava, 1987.
- HRONSKÝ, Marián: Boj o Slovensko a Trianon, 1918-1920. – Bratislava, 1998.
- JABLONICKÝ, Jozef: Z ilegality do povstania. – Bratislava, 1969.
- JABLONICKÝ, Jozef: Povstanie bez legend. – Bratislava, 1990.
- JUROVA, Anna: Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945. – Bratislava, 1993.
- KAMENEC, Ivan: Po stopách tragédie. – Bratislava, 1991.
- KLIMKO, Jozef: Vývoj územia Slovenska a utvárania jeho hraníc. – Bratislava, 1980.
- KOL.: Integrovaný plán regionálneho a sociálneho rozvoja pre realizáciu programu Phare 2000, časť 1. Národná rozvojová stratégia. Bratislava: Úrad pre stratégiu rozvoja spoločnosti, vedy a techniky SR 1999, 51 s.
- KOL.: Konceptia územného rozvoja Slovenska. Aurex, s.r.o., Bratislava: Ministerstvo životného prostredia SR 1998, 2001.
- KOL.: Regionálna politika a sociálno-ekonomický rozvoj Slovenska deväťdesiatych rokov. Bratislava: Úrad pre stratégiu rozvoja spoločnosti, vedy a techniky SR 1999, 22 s.
- KOL.: Ekonomické a sociálne súvislosti vstupu Slovenskej republiky do Európskej únie. Výskumné práce 28, Ústav slovenskej a svetovej ekonomiky SAV 2003,56 s.
- KORCEK, Ján: Slovenská republika 1943-1945. – Bratislava, 1999.
- KOVÁČ, Dušan: Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871-1945). – Bratislava, 1991.
- LETZ, Róbert: Slovensko v rokoch 1945–1948. Na ceste ku komunistickej totalite. – Bratislava, 1994.
- LIPSCHER, Ladislav: K vývoju politickej správy na Slovensku v rokoch 1918-1938. – Bratislava, 1966.
- LIPTÁK, Ľubomír: Slovensko v 20. storočí. – Bratislava, 1968, 1998, 2000.
- MALOVÁ, D.: Neľahká inštitucionalizácia parlamentnej demokracie na Slovensku. Politologická revue, roč. 4, č.1, 1998.
- MALOVÁ, D. – DOLNÝ, B.: Parlamentná demokracia: vzťahy exekutívy a legislatívy. In: Parlamentná demokracia. Parlamenta vo svete a na Slovensku.Ed. D. Malová. Bratislava: Univerzita Komenského 2004, s. 7 – 29.
- MALOVÁ, D.: Vláda strán, parlamentu alebo kabinetu: kríza reprezentatívnej demokracie? In: Vláda strán na Slovensku: Skúsenosti a perspektívy. Ed. O.Gyarfášová - G.Mesežnikov. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky 2004.
- MEDVECKÝ, Karol: Slovenský prevrat. I–IV. – Trnava, 1931.
- NIŽTANSKY, Eduard: Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v európskom kontexte. – Prešov, 1999.
- NURMI, Ismo: Slovakia – a Playground for Nationalism and National Identity. 1918–1920. – Helsinki, 1999.

- OD DIKTATURY k diktature. Slovensko v rokoch 1945-1953. Zost. Michal Barnovský. – Bratislava, 1995.
- PALOVSKY, T.: Postavení národní rady Slovenské republiky v politickém systému Slovenska. Stredoevropské politické studie, roč.5, č. 1, zima 2003.
- PEŠEK, Jan – BARNOVSKÝ, Michal: Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948-1953. – Bratislava, 1997.
- PEŠEK, Jan: Odvrátená tvár totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948-1953. – Bratislava, 1998.
- POKUS o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zost. Valerián Bystřičky – Štefan Fano. – Bratislava, 1992.
- RAJČÁKOVÁ, E.: Regionálny rozvoj a regionálna politika. Bratislava: Univerzita Komenského, Extern, 2005, s. 131.
- RAJČÁKOVÁ, E., ŠVECOVÁ, A.: Postavenie okresov a krajov Slovenska z hľadiska hodnotenia vybraných sociálnych a ekonomických znakov. Geographia Slovaca, Luknišov zborník 3. Bratislava: Geografický ústav SAV 2002, s. 167-176.
- RAJČÁKOVÁ, E.: Štrukturálna politika EÚ a rozvoj regiónov. Geografické informácie 8. Stredoeurópsky priestor. Geografia v kontexte nového regionálneho rozvoja. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra: Fakulta prírodných vied 2004.
- RYBÁR, M.: Stranícka politika a meniace sa vzorce straníckej súťaže na Slovensku. In: Vláda strán na Slovensku: Skúsenosti a perspektívy. Ed. O.Gyarfášová - G.Mesežnikov. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky 2004.
- RYCHLÍK, Jan: Češi a Slováci ve 20-století. I. Česko-slovenské vztahy 1914-1945; II. Česko-slovenské vztahy 1945-1992. – Bratislava, 1997, 1998.
- SLOVENSKÁ otázka v 20. storočí. Antológia. Zost. Rudolf Chmel. – Bratislava, 1997.
- SLOVENSKO na konci druhej svetovej vojny. (Stav, východiska, perspektívy) Zost. Valerián Bystřičky – Štefan Fano. – Bratislava, 1994.
- SPIŠIAK, P.: Geografické aspekty euroregiónov Slovenska. Miscellanea geographica 9, Plzeň: Západočeská univerzita 2001, s. 243-254.
- STAV a pohyb obyvateľstva v SR. ŠÚ SR Bratislava., 1998, 2000, 2001.
- STAV a pohyb obyvateľstva v SR. ŠÚ SR Bratislava., 1998, 2000, 2001.
- ŠIRÁK, M.: Regionálna politika. Slovensko 1998-1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 1999
- ŠUTAJ, Štefan: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945-1948. – Bratislava, 1993.
- ŠVECOVÁ, A.: Hodnotenie miest Slovenska z hľadiska vybraných demografických zmien v rokoch 1980 až 2000 / Evaluation of Slovak towns in the view of population changes in 1980-2000. In: Ed. Novák, S.: Geografické aspekty stredoevropského priestoru. Předpoklady vstupu ČR a SR do Evropské unie. Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta, sv. 161, řada přír. věd č. 21, Brno: GEOGRAFIE XII 2001, s.190-196.

- TILKOVŠKY, Lórand: Južné Slovensko v rokoch 1938-1945. – Bratislava, 1972.
- TVRDOŇ, J.: Regionálne štruktúry v regionálnej vede a regionálnej politike. Dynamické vývojové procesy a ich štruktúry a ich medzinárodný kontext. Scientific Script, Vol.3, Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2000.
- TVRDOŇ, J., HAMALOVÁ, M, ŽÁRSKA E.: Regionálny rozvoj. Bratislava: Vydavateľstvo Ekonóm 1995, s. 126. The Regions of 1990's. Commission of European Communities. Luxembourg, 1991.
- VIETOR, Martin: Dejiny okupácie južného Slovenska. – Bratislava, 1968.

БІБЛІОГРАФІЯ

(література українською та російською мовами)

Джерела

- Внешняя политика России XIX – начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел.- Сер. 1. Т. 1-8. – М., 1960-1972; сер. 2. Т. 1-6. – М., 1974-1985.
- Восточная Европа на новом пути (хроника событий, документы, комментарии). – М., 1994.
- Восточная Европа в документах российских архивов, 1944–1953. Т. 1-2. – М.-Новосибирск, 1997,1998.
- Восточноевропейские страны: 90-е годы – М., 1992.
- Встреча с Европой. Письма В. А. Панова к матери М. А. Пановой из Центральной и Юго-Восточной Европы (1841-1843). – Братислава, 1996.
- Год кризиса. 1938–1939. Т. 1–2. Документы и материалы. – М., 1990.
- Документы внешней политики. 1940 – 22 июня 1941 г. Т. XXIII: В 2-х книгах. – М., 1995, 1998.
- Документы внешней политики. Т. XXII. 1939. Кн. 1-2. – М., 1992.
- Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 1–5. – М., 1973–1988.
- Документы по истории Мюнхенского стовора. 1937–1939 гг. – М., 1979.
- Лавров П. А., Сперанский М. Н. Письма П. Й. Шафарика к О. М. Бодянскому (1838-1857). С приложением писем П. Й. Шафарика к В. И. Григоровичу (1852–1856). – М., 1895.
- Письма П. И. Прейса М. С. Кутерге, И. И. Срезневскому, П. Й. Шафарика, Ф. Куршату и др. 1836-1846 // Живая старина. – СПб. – 1881. – Вып. 3.
- Попов Н. А. Письма к М. П. Погодину из славянских земель. 1835–1861. – М.,1879.
- Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель 1839-1842. (Публ. В. И. Срезневского). – СПб., 1895.
- Францев В. А. К переписке П. Й. Шафарика с П. И. Кеппенем. – СПб., 1901.
- Францев В. А. Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель. – Варшава, 1905.

Література

- Антифашистское движение Сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. (Вопросы национальной историографии). – М., 1991.
- Австро-Венгрия. Опыт многонационального государства. – М., 1995.
- Автопортрет славянина. – М., 1999.
- Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе (1917-1990-е годы). Центрально-европейские исследования. Вып. 1. – М., 1999.
- Баран О. Нариси історії Пряшівщини. – Вінніпег, 1990.

- Бернштейн С. Б.* Константин Философ и Мефодий. Начальные главы из истории славянской письменности. – Москва, 1984.
- Бірчак В.* Карпатська Україна. Спогади й переживання. – Ужгород: Гражда, 2007
- Будилович А. С.* Ян Коллар и западное славянофильство. – СПб., 1893.
- Бывшие хозяева Восточной Европы. Политические портреты. М., 1995
- Валета И.* Советское вторжение в Чехословакию 1968 г. – М., 1991.
- Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. I (1918-1938). – Пряшів, 1990; II (1938-1948). – Пряшів, 1985.
- Ваничек В.* История государства и права Чехословакии. – М., 1981
- Великая Моравия, ее историческое и культурное значение: Сб. статей. – М., 1985
- Власть и интеллигенция. Из опыта развития стран Восточной Европы. Вып. 1. – М., 1992; Вып. 2. – М., 1993. Культурная политика в странах Центральной и Восточной Европы. 1920-1950-е годы. Вып. 3. – М., 1999.
- Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. В.* Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе 1944–1948 гг. – М., 1993.
- Волокитина Т. В., Мурашко Г. А., Носкова А. Ф., Покивайлова Т. А.* Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа. – М., 2002.
- Восточноевропейские страны: 90-е годы. Сб. статей. Вып. 1, 2, 3. – М., 1992, 1993.
- “Восточноевропейский социализм”: становление режима, попытки его модификации, причины краха. – М., 1992.
- Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939-1941 гг. – М., 1999.
- Восточная Европа: контуры коммунистической модели развития. – М., 1992.
- Восточная Европа на историческом переломе (Очерки революционных преобразований 1989–1990 гг.). – М., 1991.
- Гавел В.* Заочный допрос. – М., 1991.
- Гапак С.* Образотворче мистецтво українців Чехословаччини.– Пряшів, 1975 // «Дружно вперед» , «Дукля».
- Грацианская Н. Н.* Словаки. К проблемам этнокультурной истории. – М., 1994.
- Движение Сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1939–1945 гг. – М., 1995.
- Дзензелівський Й. О.* Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. – К., 1969
- Дорошенко Д.* Слов'янський світ у минулому й сучасному. – Ужгород: Гражда, 2005.
- Досталь М. О.* Российские слависты-эмигранты в Братиславе. // Славяноведение. – 1993. – № 4.
- Задорожнюк Э. Г.* Социал-демократия в Центральной Европе. – М., 2000.
- Закарпаття в енциклопедії українознавства. – Ужгород: Гражда, 2003.
- Историография истории южных и западных славян. – Москва, 1987.

- История культур славянских народов. - Т. 1. - М., 2002.
- История литератур Восточной Европы после второй мировой войны. - Т. 1, 1945-1960-е гг. - М., 1995; Т. 2, 1970-1980-е гг. - М., 2001.
- История литератур западных и южных славян. - Т. 1. От истоков до середины XVIII в. - М., 1997; Т. 2. Формирование и развитие литератур Нового времени. Вторая половина XVIII-80-е годы XIX века. - М., 1997; Т. 3. Литература конца XIX - первой половины XX века (1890-е годы - 1945 год). - М., 2001.
- Исторія світової культури. - Київ, 1997.
- История славянских языков. - М., 1985.
- История словацкой литературы. - М., 1970.
- История стран Центральной и Юго-Восточной Европы XX века. - М., 1997.
- История южных и западных славян. - М., 1988. - Т. 1-2.
- Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. - Москва, 1988.
- Кизченко А. Ф.* Напередодні трагедії: З історії зовнішньої політики Чехословаччини (1935-1938 рр.). - К., 1971.
- Кишкин Л. С.* Пушкин и словацкая литература // Пушкин и мир славянской культуры (К 200-летию со дня рождения поэта). - М., 2000.
- Клеванский А. Х.* Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус. Чехословацкие политические организации и воинские формирования в России. 1914-1921. - М., 1965.
- Конфликты в условиях системных изменений в странах Восточной Европы. - М., 1994.
- Коровицына Н. В.* Агония соцмодернизации. Судьба двух поколений двух европейских наций. - М., 1993.
- Коровицына Н. В.* Среднее поколение в социокультурной динамике Восточной Европы второй половины XX века. - М., 1999.
- Королюк В. Д.* Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. - Москва, 1985.
- Крал В.* Дни, которые потрясли Чехословакию. - М., 1980.
- Крал В.* План "Зет". - М., 1978.
- Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней. - М., 1988.
- Краткая история Венгрии. С древнейших времен до наших дней. - М., 1991.
- Кузьмин М. Н.* Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII - 30-е годы XIX в.). - М., 1971.
- Кулаковский П. А.* Памяти Павла Шафарика. - СПб., 1895.
- Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения. - М., 1988.
- Лавров П. А.* Жизнь и ученая деятельность П. Й. Шафарика. - М., 1897.
- Левый поворот и левые партии в странах Центральной и Восточной Европы. - М., 1998.
- Литература славянских и балканских народов конца XIX-начала XX веков. Реализм и другие течения. - М., 1976.
- Лифанов К. В.* Язык духовной культуры словацких католиков XVI-XVIII вв. в кодификации А. Бернолака. - М., 2000.
- Людовит Штур и его время. (К 175-летию со дня рождения). - М., 1992.

- Марьина В. В.* Крестьянство в революциях 40-х годов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1984.
- Марьина В. В.* Словацкое национальное восстание 1944 года в послевоенной историографии. // Славяноведение. – 1999. – № 6.
- Марьина В. В.* Чехословакия: от многонационального к двунациональному государству. 1944-1948 годы // Славяноведение. – 2001. – № 5.
- Марьина В. В.* Чехословацкая, чешская и словацкая историография до и после “бархатной революции” 1989 г. // Новая и новейшая история. – 2002. № 1.
- Матвеев Г. Ф.* “Третий путь?” Идеология аграризма в Польше и Чехословакии в межвоенный период. – М., 1992.
- Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940). – М., 1990.
- Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в период фашистской агрессии на Балканах и подготовки нападения на СССР (сентябрь 1940-июнь 1941). – М., 2002.
- Милан Растислав Штефаник.* Новый взгляд. – Мартин, 2002.
- Млинарж З.* Мороз ударил из Кремля. – М., 1992.
- Мольнар М.* Словаки і українці: Причинки до словацько-українських літературних взаємин. – Братислава, 1965.
- Мольнар М.* Зустрічі культур: 3 чехословацько-українських взаємовідносин. – Братислава, 1980.
- Народные и национальные фронты в антифашистской освободительной войне, в революциях 40-х гг. – М., 1986.
- Национальный вопрос в Восточной Европе. Прошлое и настоящее. – М., 1995.
- Нация и национальный вопрос в странах Центральной и Юго-Восточной Европы во второй половине XIX – начале XX века. – М., 1991.
- Ненашева З. С.* Идеино-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX века. Чехи, словаки и неославизм, 1898-1914. – М., 1984.
- Общественное сознание и социальная трансформация в странах Восточной Европы. – М., 1996.
- Общественно-политические движения в Центральной Европе в XIX – начале XX в.: Сборник статей и материалов. – М., 1974.
- Онишкевич М.* Словацько-українські мовні зв'язки. Питання слов'янознавства. – Л., 1962.
- Освободительное движение народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма. – Москва, 1981.
- Очаги тревоги в Восточной Европе. Драма национальных противоречий. – М., 1994.
- Очерки истории культуры славян. – М., 1996.
- Павел Йозеф Шафарик.* (К 200-летию со дня рождения). – М., 1995.
- Первая мировая война и проблемы политического переустройства в Центральной и Юго-Восточной Европе. – М., 1991.
- Петерс И. А.* СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена. – К., 1971.

- Погодин А. Л.* Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. – Москва, 1915.
- Пленники национальной идеи. Политические портреты лидеров Восточной Европы (первая треть XX в.). Сб. статей. – М., 1993.
- Политический кризис 1939 г. и страны Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1989.
- Политические кризисы и конфликты в странах Восточной Европы в 50-60-е гг. – М., 1993.
- Политические партии и движения в Восточной Европе. Проблемы адаптации к современным условиям. – М., 1994.
- Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1917–1929. – М., 1998.
- Политические системы СССР и стран Восточной Европы, 20-60-е годы. – М., 1991.
- Поп И. И.* Чехословакия – Советский Союз. 1941–1948 гг. – М., 1990.
- Постреволюционная Восточная Европа. Экономические ориентиры и политические коллизии. – М., 1995.
- Прасолов С. И.* Чехословакия в европейской политике. (1935–1938 гг.) – М., 1989.
- Потепалов С. Г.* Путешествие П. И. Кеппена по славянским землям. // Из истории русско-славянских литературных связей XIX в. – М., Л., 1963.
- Потепалов С. Г.* О роли Кеппена в истории русско-славянских культурных связей в 20–30-е гг. XIX в. // Вопросы славянского языкознания. Вып. 6. – М., 1962.
- Пыпин А. Н., Спасович В. Д.* Очерк истории славянских литератур. – СПб., 1865; 2-е изд. История славянских литератур. Т. 1–2. – СПб., 1879–1881.
- Пыпин А. Н.* Русское славяноведение в XIX столетии. // Вестник Европы. – 1889. – Кн. 7-9.
- Развитие литературы в эпоху формирования наций в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Романтизм. – М., 1983.
- Развитие общественной мысли в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1991.
- Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.: В 2 т. – Минск, 1987.
- Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие. – М., 2001.
- Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы 9–18 веков. – М.: Художественная литература, 1990.
- Рокина Г. В.* Ян Коллар и Россия: история идеи славянской взаимности в российском обществе первой половины XIX в. – Йошкар-Ола, 1998.
- Рудловчак О.* Біля джерел сучасності: Розвідки, статті. – СПВ в Братиславі, Відділ української літератури в Пряшеві, 1981.
- Серапионова Е. А.* Российская эмиграция в Чехословацкой республике (20-30-е годы). – М., 1995.

- Сиротинин А.* Россия и славяне. – СПб., 1913.
- Сказания о начале славянской письменности. – М., 1981.
- Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. – М., 1988.
- Славянская идея: история и современность. – М., 1998.
- Славянские движения XIX–XX вв.: съезды, конгрессы, совещания, манифесты, обращения. – М., 1998.
- Славянские Матицы. XIX в. – М., 1996.
- Славянские съезды XIX–XX вв. – М., 1994.
- Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII–XIX вв. – Москва, 1978.
- Славянский вопрос. Вехи истории. Сб. статей. – М., 1997.
- Словацкая литература. От истоков до конца XIX в.: Учебник. Часть I. – М., 1997.
- Смирнов Л. Н.* Словацкий литературный язык эпохи национального возрождения. – М., 2001.
- Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период. – М., 1986.
- Стерчо П.* Карпато-Українська держава. – Торонто, 1965.
- Теорія та історія світової та вітчизняної культури: Курс лекцій. – Київ, 1992.
- Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. – М., 1995.
- Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. “Демократическое интермеццо” с коммунистическим финалом 1944-1948. – М., 2002.
- Февраль 1948 г. Москва и Прага. Взгляд через полвека. – М., 1998.
- Фирсов Е. Ф.* Опыт демократии в ЧСР при Томаше Масарике: коалиционный плюрализм (1928-1934). – М., 1997.
- Формирование этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. – М., 1989.
- Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 2 т. – Минск, 1987.
- Центральная Европа в новое и новейшее время. – М., 1998.
- Центральная Европа в поисках новой идентичности. – М., 2000.
- Центрально-европейские страны на рубеже XX–XXI веков. Общественно-политические аспекты развития. – М., 2002.
- Человек в контексте культуры. Славянский мир. – М., 1995.
- Шевчук С.* Сучасні українсько-словацькі літературні зв'язки 1945-60. – К., 1963.
- Шик О.* Весеннее возрождение – иллюзия и действительность. – М., 1991.
- Шмераль Я. Б.* Образование Чехословацкой республики в 1918 г. – М., 1967.
- Эжк А. Ян Коллар.* Очерк его жизни и деятельности и его поэма “Дочь Славы”. – Варшава, 1900.
- Этническое самосознание славян в XV столетии. – М., 1995.
- Этноязыковая и этнокультурная история Восточной Европы. – М., 1995.
- Ян Коллар – поэт, патриот, гуманист. К 200-летию со дня рождения. – М., 1991.
- Яровий В. І.* Історія західних та південних слов'ян у XX ст. Курс лекцій. – Київ, 1996.

ХРОНОЛОГІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

- 4000-8300 до Хр. – доба раннього палеоліту
8300-5000 – мезоліт
V тисячоліття до Хр. поч. IV тисячоліття до Хр. – початок “неолітичної” революції
2800-2600 до Хр. – баденська культура
1900-1500 до Хр. – стара бронзова доба
1500-700 до Хр. – рання, середня, та пізніша бронзова доба
VII ст. до Х. – початок залізної доби в Словаччині
серед. V ст. до Хр. – початок латенської доби
2 половина IV ст. до Хр. – прихід кельтів у Карпатську котловину
III-I ст. до Хр. – кельти домінуючий етнос у Словаччині
I-IV ст. – Словаччина у сусідстві із Римською імперією. Германці на словацькій території.
172 – Марк Аврелій у таборі на р. Грон написав першу працю “Розмови з самим собою”.
173 – перемога римлян над маркоманами і квадами.
179 – римський напис на Тренчинській скелі.
V-VI ст. – прихід слов’ян на словацьку територію.
623 – 658 – Держава Само, утворення військового союзу слов’янських племен
друга половина VI ст. – Словаччина в сусідстві з Аварськом каганатом.
828 – освячення християнської церкви в замку Прибіни в Нітрі.
833 – виникнення Великої Моравії. Приєднання князівства Прибіни до князівства Моймира.
846-870 – правління князя Ростислава.
855 – військова напад Людовика німецького на Велику Моравію.
863 – прихід братів Костянтина та Мефодія до Великої Моравії.
867 – Папа Андріан II схвалює слов’янські переклади Святого Письма та богослужбових книг.
869 – смерть Кирила (Костянтина) в Римі.
871-894 – правління Святополка.
874 – укладення миру між Святополком та королем Людовиком Німецьким.
880 – схвалення слов’янської літургії папою Іоаном VIII.
885 – смерть Мефодія.
885 – заборона проведення літургії на старослов’янській мові, видана папою Стефаном V.
890 – франкський король Арнульф уступив владу Святополку над чеським воєводством.
894 – прихід до влади Моймира II.
895 – чеські землі від’єдналися від Великої Моравії
896 – прихід мадярських кочових племен в Дунайську низовину.
907 – битва біля Братислави між мадярами та місцевим населенням
955 – поразка мадярів на річці Лех

977 – 1038 – Стефан I Святий на угорському троні.
1000 – Стефан I отримав титул короля.
1017 – мир між польським королем Болеславом хоробрим та Стефаном I.
1046-1060 – правління Андрія I.
1048 р. – виникнення Нітрянського воєводства.
1074-1077 – правління Гейзи I.
1077-1095 – правління Владислава I.
1095-1116 – правління Коломана.
1105 – занепад Нітрянського воєводства
1147 – перші німецькі поселення на Спиші та на околицях Банської Штявниці.
1173-1196 – Бейла III був угорським королем.
1205-1235 – Андрій II був угорським королем.
1222 – видання Золотої булли, яка включила в себе права шляхти.
1235-1270 – Бейла IV був угорським королем.
1241-1242 – напад татар
1272-1290 – правління Владислава IV Куманського.
1290-1301 – правління Андрія II, яким закінчився рід арпадівців.
1299 – Матуш Чак на своєму дворі в Тренчині
1301-1305 – чеський король Вацлав став угорським королем.
1308-1342 – Карл I Роберт з роду Аньйов став угорським королем.
1312 – битва при Розгановцях та поразка омодеївців.
1321 – смерть Матуша Чака.
1335 – зустріч польського короля Казимира, чеського короля Яна Люксембургського та Карла Роберта в Вишеграді.
1342-1382 – правління Людовіка I.
1381 – Людовік I виділив рівні права словакам та німцям у жilінській міській управі.
1387-1437 – Зігмунд Люксембургський був угорським королем.
1412 – 13 спиських міст та Стара Любовня віддані Польщі (аж до 1772 року).
1428 – перший прихід гуситів на Словаччину.
1440-1457 – Владислав Погробок був угорським королем.
1440 – прихід Яна Іскри в Словаччину.
1458-1490 – Матей I Корвін був угорським королем.
1462 – прийняття Яна Іскри на службу до Матея Корвіна.
1467 – розпочала працювати Академія Істрополитана в Братиславі.
1490-1516 – Владислав II Ягелонський був на угорському троні.
Виникнення унії між угорським та чеським королівствами.
1514 – ухвалення Трипартитуму.
1516-1526 – Людовик II був угорським королем.
1525-1526 – повстання шахтарів в Банській Бистриці.
1526 – поразка війська угорського та чеського під Могачем.
1526 – Ян Запольський став угорським королем.
1526 – Фердинанда I Габсбурзький – угорський король
1530 – напад турків на Словаччину.

1538 – підписання миру між Фердинандом I та Яном Запольським у великому Варадині.
1540 – смерть Яна Запольського.
1541 – Турки оточили Будин та окупували центральну частину Угорщини. Угорщина розділилася на 3 частини.
1543 – турки оточили Остригом
1554 – турки завоювали Філяково.
1564-1576 – правління Максимиліана I.
1576-1608 правління Рудольфа II.
1580 – добудова фортеці “Нові замки”
1606 – Житавський мир між Габсбургами та Османською імперією
1608-1619 – правління Матея II.
1619-1637 – правління Фердинанда II.
1620 – сейм у Банській Бистриці оголосив Г. Бетлена угорським королем.
1635 – закладений університет у Трнаві
1637-1657 – правління Фердинанда III.
1644-1645 – повстання Ракоці I
1648 – Вестфальський мир, закінчення Тридцятирічної війни.
1657-1705 – Леопольд I був угорським королем.
1664 – підписання миру між Леопольдом I та Османською імперією у Варшаві.
1678 – початок повстання Імріха Текелі.
1683, 12 вересня – поразка турків під Віднем.
1684 – поразка Імріха Текелі біля Пряшева.
1703 – прихід Франтішка II Ракоці на Словаччину.
1705-1711 – правління Йозефа I.
1711-1740 – правління Карола VI (як угорський король Карл III)
1711, 30 квітня – мир в Сату Маре, кінець повстання Франтішка II. Ракоці.
1740-1780 – правління Марії Терезії.
1767 – видання урбарського декрету.
1777 – видання Ratio educationis, шкільна реформа.
1780-1790 – правління Йозефа II.
1781 – видання толерантного патенту.
1783 – почали виходити Прешпорські новини.
1787 – кодифікація словацької мови Антоном Бернолаком.
1790-1792 – правління Леопольда II.
1792-1835 – правління Франтішка II.
1792 – заснування словацького наукового товариства.
1803 – 1803 – утворення кафедри мови та літератури при Ліцееві у Братиславі.
1815 – Віденський конгрес.
1826 – заснування словацької читацької спілки в Пешті.
1831 – землеробське повстання на сході Словаччини.
1834 – заснування спілки шанувальників словацької мови та літератури.

1835-1841 – правління Фердинанда V.
1836 – пам'ятний вихід. Л. Штура та його прибічників на Девін.
1843 – кодифікація писемної словацької мови Л. Штуром.
1844 – заснування спілки “Татрин”.
1845 – почали виходити “Словацькі народні новини”.
1847 – згромадження спілки Татрин – об'єднання штурівців з бернолаковцями.
1847-1848 – засідання угорського сейму в Братиславі.
1848, березень – прийняття березневих законів угорським сеймом.
1848, травень – прийняття вимог словацького народу в Ліптовському Святому Мікулаші.
1848, червень – Слов'янський з'їзд в Празі.
1848, 16 вересня – виникнення Словацької народної ради у Відні.
1848, 19 вересня – заклик СНР до збройного повстання.
1848-1916 – правління Франтішка Йозефа I.
1848, грудень – другий зимовий вихід добровільних повстанців на Словаччину.
1849, серпень – поразка угорських повстанців при Вілагосі.
1852 – видання “Kratkej mluvnice slovenskej” – реформа писемної словацької мови.
1856 – смерть Л. Штура.
1859 – поразка австрійських військ від італійських народно-визвольних військ.
1861, березень – стали виходити “Пештбудинські відомості”.
1861, 6-7 липня – меморандове зібрання в Турчанському Святому Мартині.
1862 – заснування словацької гімназії .
1863, 4 жовтня – заснування Матиці Словацької.
1866 – Прусько-австрійська війна.
1867 – заснування словацької гімназії в Турчанському Святому Мартині.
1868 – І. Бобула почав видавати “Словацькі новини”.
1868 – видання Народного закону в Угорщині.
1869 – утворення словацької гімназії в Кляшторі під Знівом.
1869 – заснування спілки святого Войтеха.
1869 – заснування “Жівени” – спілки словацьких жінок.
1874-1875 – закриття мадярами словацьких гімназій.
1875, 6 квітня – закриття Матиці Словацької.
1875-1890 – правління Калмана Тісу.
1882 – заснування словацької спілки “Детван” у Празі.
1884 – заснування Татрабанку.
1896 – заснування чехословацької спільноти в Празі.
1903 – почав виходити словацький тижневик.
1904 – почали виходити “Словацькі робітничі новини”.
1905 – виникла словацька соціал-демократична партія.
1906 – найуспішніші вибори словаків до угорського сейму.
1907 – закони Аппоні, які мадяризували шкільну систему.

- 1907, 30 травня – заснування словацької ліги в США
- 1913 – виникнення словацької народної партії.
- 1914, березень – смерть голови СНС Р. Мудроня.
- 1914, 10 вересня – меморандум словацької ліги в США про самовизначення словаків.
- 1914, 28 червня – сараєвський замах.
- 1914, листопад – 1915, травень – бої в Карпатах та на словацькій території.
- 1915, березень – виникнення Союзу чехословацьких спілок в Росії.
- 1915, квітень – меморандум Макарика про незалежність Богемії.
- 1915, 22 жовтня – підписання Клівлендського договору.
- 1916, лютий – виникнення Чехословацької народної ради в Парижі.
- 1916, жовтень – Київський запис, об'єднання чеських та словацьких крайових організацій в Росії.
- 1916, листопад, – смерть Франтішка Йозефа I, прихід на трон Карла I.
- 1917, 30 травня – проголошення чеських посланців в імперському сеймі.
- 1917, липень – битва при Зборові.
- 1918, березень – Брест-Литовський мир.
- 1918, квітень – конгрес поневолюваних народів Австро-Угорщини в Римі.
- 1918, 1 травня – маніфестація в Липтовському Святому Мікулаші.
- 1918, травень – святкування 50-річчя народного театру в Празі за участю словацької делегації.
- 1918, 30 травня – підписання Пітсбурзької угоди.
- 1918, липень – виникнення революційного народного руху в Празі.
- 1918, 12 вересня – виникнення Словацької народної ради.
- 1918, 16 жовтня – маніфест Карла про федералізацію Предлитавська.
- 1918, 18 жовтня – публікація Декрету про незалежність Чехословаччини.
- 1918, 28 жовтня – утворення чехословацької влади в Женеві.
- 1918, 28 жовтня – виникнення Чехословаччини.
- 1918, 30 жовтня – Мартинська декларація.
- 1918, 3 листопада – підписання перемир'я між Австрією та Угорщиною.
- 1918, 4 листопада – Тимчасову владу у Словаччині очолює В.Шробар.
- 1918, 13 листопада – французький генерал Ф. Десперей підписав з мадярською владою в Белграді перемир'я.
- 1918, 14 листопада – Т. Г. Масарик обраний першим президентом Чехословаччини.
- 1918, 6 грудня – М. Годжа домовився з мадярською владою про демаркаційну лінію, куди відступити мадярське військо.
- 1918, 7 грудня – утворення Міністерства у справах Словаччини.
- 1918, 11 грудня – В. Двортсак проголосив в Кошицях Словацьку народну республіку.
- 1919, 1 січня – відновлення діяльності Матиці Словацької.
- 1919, 20 січня – розпуск Словацької народної ради.
- 1919, 4 лютого – прихід Шробарового міністерства до Братислави

1919, 16 квітня – прийняття закону про земельну реформу
1919, 4 травня – смерть М. Стефаніка
1919, травень – червень – бої з Угорською Республікою рад за Словаччину
1919, 27 червня – заснування університету Коменського в Братиславі
1919, 8 липня – президент призначив нову владу на чолі Тусаром.
1920, 1 березня – заснування Словацького народного театру в Братиславі
1920, 16 квітня – перші вибори до Народних зборів.
1920, 27 травня – Народні збори обрали Масарика президентом ЧСР.
1920, 4 червня – підписання мирової угоди з Мадярщиною в Тріаноні.
1921, 26 вересня – прийшов до влади Е. Бенеш.
1922, 25 січня – Словацька народна партія вперше запропонувала Народним зборам зробити Словаччину автономною
1922, 7 жовтня – Президент призначив нову владу на чолі із А.Швеглою.
1923, 6 березня – парламент прийняв закон про охорону республіки;
1925, 15 листопада – парламентські вибори.
1927, 27 травня – Т.Масарик обраний знову президентом ЧСР.
1929, 27 жовтня – парламентські вибори.
1929, 7 грудня – правління Ф. Удржала.
1930-1934 – велика господарська криза.
1932, 25-26 червня – з'їзд молоді в Тренчинських Теплицях підтримав автономію Словаччини.
1933, 24 травня – Т.Масарик обраний знову Президентом ЧСР.
1935, 16 травня – підписання угоди між ЧСР та ЗСРСР.
1935, 19 травня – вибори до парламенту.
1935, 4 червня правління – Й. Маліпетра.
1935-1938 – Мілан Годжа очолює Чехословацьку владу.
1935, 18 грудня – Е. Бенеш обраний президентом Чехословацької республіки.
1936, 30 травня – в Тренчинських Теплицях відбулося зібрання I-го конгресу словацьких письменників.
1937, 25 червня – заснування Вищої технічної школи.
1938, 16 серпня – смерть Андрія Глінки.
1938, 29 вересня – мюнхенський диктат.
1938, 5 жовтня – Президент Бенеш відступив з посади та емігрував до Лондона.
1938, 6 жовтня – Проголошення автономної Словаччини в Жиліні.
1938, 2 листопада – Віденський арбітраж і відторгнення південної Словаччини та Підкарпатської Русі та приєднання їх до Угорщини.
1938, 22 листопада – ухвалення Закону про автономію Словацькою народними зборами.
1938, 30 листопада – Е. Гаха оголошений президентом СР.
1938, 18 грудня – вибори до автономного словацького сейму.
1939, 2 лютого – перше засідання словацького сейму.
1939, 23 березня – підписання угоди між Німеччиною та Словаччиною.
1939, 21 серпня – прийнята Конституція Словацької республіки

1939, вересень – участь Словаччини у війні проти Польщі.
1939, 26 жовтня – Йозеф Тісо обраний президентом Словацької Республіки.
1939, 22 листопада – М. Годжа заснував у Парижі Словацьку народну раду.
1940, 24 листопада – вступ Словаччина до Пакту трьох.
1941, 23 червня – вступ Словаччини у війну проти СРСР
1942, 2 липня – заснування Словацької Академії науки і мистецтва.
1944, 29 серпня – проголошення Словацького Народного повстання.
1944, 6 жовтня – Червона Армія та 1 чехословацький корпус перейшли біля Дуклі кордони Словаччини
1945, 4 квітня – Червона Армія вступила до Братислави.
1945, 5 квітня – в Кошицях проголошена Кошицька програма
1945, 9 травня – Червона Армія вступила до Праги.
1946, 19 червня – Е. Бенеш оголошений президентом ЧСР.
1946, 2 липня – правління на чолі з комуністом К. Готвальдом.
1947, 1 січня – початок дворічного плану.
1947, липень – правління ЧСР відмінило план Маршала.
1948, 9 травня – прийнята нова Конституція Чехословаччини
1948, 25 лютого – комуністичний переворот.
1948, 9 травня – прийнята нова Конституція Чехословаччини
1948, 14 червня – комуніст К. Готвальд обраний президентом ЧСР.
1948, 15 липня – влада А. Зопотоцького.
1949, 28 лютого – прийняття закону про землеробські об'єднання.
1949, 25-29 травня – X з'їзд КСЧ прийняв головну лінію соціалізму.
1949, 11 липня – розправа над прихильниками Білої ліги.
1953, 14 березня – смерть К. Готвальда.
1953, 21 березня – президентом став А. Зопотоцький
1953, 26 червня – виникнення Словацької академії наук.
1954, квітень – процес з так званими Словацькими буржуазними націоналістами.
1957, 13 листопада – смерть А. Зопотоцького.
1957, 19 листопада – президентом став А. Новотний.
1960, 11 липня – ухвалення нового закону перейменування країни на Чехословацьку соціалістичну республіку (ЧССР).
1967, червень – IV з'їзд пілки чехословацьких письменників критикував політику А. Новотного.
1968, січень – О. Дубчек обраний першим секретарем КПЧ. Початок так званої Празької весни
1968, 30 березня – Л. Свобода обраний президентом ЧССР.
1968, квітень – прийняття Реформної акційної програми ЦК КПЧ.
1968, 8 квітня – влада О. Черника.
1968, 27 червня – публікація відозви “Дві тисячі слів”.
1968, 21 серпня – вступ військ Варшавського договору до Чехословаччини.
1968, 23-26 серпня – московська зустріч Л. Брежнєва з Чехословацькою делегацією.

1968, 27 жовтня – прийняття закону Чехо-словацьку федерації.
1969, 17 квітня – обрання Г.Гусака першим секретарем ЦК КПЧ.
1970, 6 травня – підписання угоди про дружбу та взаємну допомогу між ЧССР та СРСР.
1975, 29 травня – Г. Гусак обраний президентом ЧССР.
1977, 1 січня – виникнення Хартії – 77.
1987, 11 квітня – при офіційній зустрічі в ЧССР М.Горбачов відвідав Братиславу.
1988, 25 березня – маніфестація віруючих, так звана Свічкова демонстрація.
1989, 16 листопада – демонстрація студентів у Братиславі.
1989, 17 листопада – брутальна розправа міліції проти демонстрації студентів у Празі.
1989, 19 листопада – виникнення ВПН.
1989, 27 листопада – страйк в Чехословаччині.
1989, 5 грудня – ухвалення міністерства внутрішніх справ зняти дротяний кордон на межі із Австрією.
1989, 8 грудня – розпуск словацького парламенту.
1989, 28 грудня – головою федеральних зборів став О. Дубчек.
1989, 29 грудня – президентом був обраний В. Гавел.
1990, 20 квітня – офіційно змінилася назва країни на Чеську та Словацьку федеративну республіку (ЧСФР).
1990, 22 квітня – під час відвідин ЧСФР папа Іван Павло II відвідав Братиславу.
1990, червень – вільні вибори до федеральних зборів та словацької народної ради.
1990, 27 червня – коаліційна влада ВПН та християнсько-демократичного напрямку на чолі В.Мечіяром
1990, 5 липня – В. Гавел обраний президентом ЧСФР.
1991, 27 березня – останні радянські війська виведені із території ЧСФР.
1992, 5-6 червня – парламентські вибори.
1992, 24 червня – коаліційна влада ГЗДС та словацької народної партії на чолі із В. Мечіяром.
1992, 26 серпня – голова ЧР та СР у Брно домовилися про дату розділення ЧСФР: 1 січня 1993 року.
1992, 1 вересня – СНР прийняла конституцію Словацької республіки.
1992, 7 листопада – внаслідок автоаварії загинув О. Дубчек.
1993, 1 січня – виникнення Словацької республіки.
1993, 19 січня СР стала стовісімдесятим членом ООН.
1993, 8 лютого – почала функціонувати нова грошова одиниця – словацька крона.
1993, 15 лютого – Президентом Словацької Республіки обраний Міхал Ковач.
1993, 30 червня – СР була прийнята до Ради Європи.
1994, 11 березня – відхід з посади прем'єр-міністра В. Мечіяра.
1994, 15 березня – прем'єр-міністром став Й. Моравчек.
1994, 30 вересня – передчасні парламентські вибори, після яких виникла коаліційна влада ГЗДС, СНС та (ЗРС) на чолі із В. Мечіяром.

- 1994, 3-4 листопада – представники нової владної коаліції ГЗДС, ЗРС та СНС взяли верх в парламенті та почали робити деформацію демократичної системи.
- 1995, 19 березня – у Парижі глави урядів Словаччини та Угорщини підписали міждержавну угоду.
- 1995, 27 червня – СР подала офіційну заяву про вступ в ЄС.
- 1995, 31 серпня – викрадення сина президента М.Ковача до Австрії.
- 1998, 2 березня – закінчення президентського терміну М. Ковача та перехід президентських повноважень до В. Мечіяра.
- 1998, 25-26 вересня – вибори в парламент.
- 1999, 15 та 29 травня – президентські вибори. Президентом обраний Рудольф Шустер.
- 2002 – вибори в парламент (участь у виборах взяло 70% населення)
- 2003, 17 лютого – Президент Рудольф Шустер прийняв рішення про оголошення Всенародного референдуму про вступ Словацької республіки до Європейського Союзу
- 2003, 16-17 квітня – Всенародний референдум про вступ Словацької республіки до Європейського Союзу
- 2004, 25 травня – Словаччини вступила до ЄС
- 2004, 17 квітня – президентські вибори (друге коло). Президентом обраний Іван Гашпарович, уряд очолював М. Дзуринда
- 2006 – вибори в парламент Словацької республіки

Великоморавські князі

Династія Моймировичів

Моймир I – близько 830-846 років

Ростислав – 846-870

Святополк I – 871-894

Моймир II – 894-907.

Угорські володарі

Гейза – 940-997

Стефан I, Святий – 997-1038, від року 1000 король

Петро Орсеола – 1038-1041, 1044-1046

Самель Аба – 1041-1044

Андрій I – 1046-1060

Бейла I – 1060-1063

Шаламун – 1063-1074

Гейза I – 1074-1077

Владислав I Святий – 1077-1095

Коломан – 1095-1116

Стефан II – 1116-1131

Бейла II Сліпий – 1131-1141

Гейза II – 1141-1162

Стефан III. – 1162-1172

Владислав II – 1162-1163

Стефан IV – 1163-1165

Бейла III – 1172-1196

Імре – 1196-1204

Владислав III – 1204-1205

Андрій II – 1205-1235

Бейла IV – 1235-1270

Стефан V – 1270-1272

Владислав IV Куманський – 1272-1290

Андрій III – 1290-1301.

Владислав V (чеський король Вацлав, після Вацлава III) – 1301-1304

Отто Баварський – 1304-1307

Династія Аньйовців (1308-1395)

Кароль I Роберт – 1308(01)-1342

Людвік I Великий – 1342-1382

Марія – 1382-1395

Кароль II Малий – 1385-1386

Зигмунд Люксембурзький – 1387-1437

Альбрехт – 1437-1439

Владислав I, Варненчик (Ягелонець) – 1440-1444

Владислав (VI) Погробок – 1440-1457

Матей I, Корвін – 1458-1490

Ягелонці (1490-1526)

Владислав II – 1490-1516

Людовик II – 1516-1526

Ян Запольський – 1526-1540

Габсбурги (1526-1780)

Фердинанд I – 1527-1564

Максиміліан – 1564-1576

Рудольф – 1576-1608

Матей II – 1608-1619

Фердинанд II – 1619-1637

Фердинанд III – 1637-1657

Фердинанд IV (співправитель) –
1647-1654

Леопольд I – 1657-1705

Йозеф I – 1705-1711

Кароль III (як цісар Кароль VI.) –
1711-1740

Марія Тереза – 1740-1780

Рід Лотаризький (1780-1918)

Йозеф II – 1780-1790

Леопольд II – 1790-1792

Франтішек I – 1792-1835

Фердінанд V – 1835-1848

Франтішек Йосиф I. – 1848-1916

Кароль IV (як австрійський цісар
Кароль I) 1916-1918

Президенти Чехословацької

(Чесько-Словацької, Словацької)
Республіки

Томаш Гарик Масарик – 1918-1935

Едвард Бенеш – 1935-1938

Еміль Гаха – президент так званої
другої республіки 1938-1939

Йосип Тісо – президент Словацької
республіки 1939-1945

Едвард Бенеш – 1945-1948

Клемент Готвальд – 1948-1953

Антон Запотоцький – 1953-1957

Антон Новотний – 1957-1968

Людвік Свобода – 1968-1975

Густав Гусак – 1975-1989

Вацлав Гавел – 1989-1992

Президенти

Словацької Республіки

Міхал Ковач – 1993-1998

Рудольф Шустер – 1999-2004

Іван Гашпарович – з 2004 р.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Аба Самуель 280
Абі Омодей 79
Аврам, аварський каган 50
Адалрам, архієпископ 53
Аksamит Петро 84
Алиськевия А. 182
Альмош 74
Андраші Д. 152
Андрела-Росвигівський М. 103
Андріан II, папа 271
Андрій П, угорський король 79, 272
Андрій, син Карла Роберта 81
Анжу, династія 73, 76, 78-81
Аньйовці, рід 272, 280
Аппоні, рід 150, 274
Арнульф 63, 65-67, 69, 271
Арпади, династія 73, 74, 76, 78, 81, 86, 272
Аттіла, король гунів 45, 282
Ауесперг Я. 218

Б

Байза Йозеф Ігнац 115
Балудянський М. 112
Бакоч, кардинал 87
Баніч Ш. 137
Бейла IV, угорський король, син Андрія II 79, 81, 272, 280
Бел Матей 113
Белла Я. 138
Бенеш Едвард 143, 144, 152, 153, 157, 161, 165, 173, 179, 185, 188,

193, 197, 202, 205, 208, 209, 211
Беніцький П. 105
Бескид А. 174
Бернолак Антон 115-117, 267, 273
Бетлен Габор 101, 102, 273
Білевич М. 112
Біляк Василь 234
Бірчак В. 182, 266
Бокатиус Я. 105
Бодянський Осип 265
Бокшай Й. 180
Болеслав I Хоробрий 69, 75, 272
Борживой Пржемисл 64
Ботто Юліус 137
Бочкаї І. 100
Бочкай С. 102
Бращайко М. 171, 172
Бращайко Ю. 181, 182
Бродій А. 179, 188, 248

В

Валентиніан 44
Ванній 42
Вацлав III, король Чехії, король Угорщини (як Ласло V) 103, 272
Вацулик Л. 220, 226
Ваянський Светозар Гурбан 131, 132, 248
Вербеці Стефан 88
Вешшелені Ференц 102
Вікінг, єпископ 63, 64, 68
Вітез Я., єпископ 91

Вітовський Дмитро 172
Владислав II Ягеллон, Чехії і
Угорщини король 84, 90, 93, 272
Владислав III Ягеллон, король
Польщі, король Угорщини 280
Волошин Августин 150, 179, 180,
182, 190-192
Влчек Я. 137
Вотруба Франтішек 248

Г

Габіній (квади) 44
Габсбурги, династія 76, 83, 89,
92, 96-103, 108, 111, 114-117,
120-125, 139-153, 243-246
Гавел Вацлав 223, 226, 227, 231,
233, 235-237, 266, 272
Гаджега В. 182
Гапак П. 247, 249
Гараксим Д. 249
Гаттала Мартин 125
Гаха Еміль 188, 193, 194. 276
Гашпорович Іван 33, 279
Гвездослав Павол Орсак 128, 142
Гейза, угорський князь 75, 272
Генлайн Конрад 178, 183, 185,
186
Гітлер Адольф 183, 185-187, 189,
190, 193, 196
Глінка Андрій 132, 175
Глоссіус Я. 105
Годжа Міхал Мілослав 118, 121,
125, 132, 143, 146, 169, 176, 179
Голіан Ян 199 -201
Голлий Ян 116
Голуб Й. 137

Голубович Сидір 132
Горчичка Д. 106
Готвальд Клемент 187, 206-208,
210-214, 277
Грабар К. 179
Грабовський Е. 180, 248
Грозієнчік Й. 249
Гунімунд, король свевів 45
Гуняді Янош 83, 84
Гурбан Йозеф Мілослав 118, 121,
126, 130-132, 248
Гусак Густав 198, 208, 211, 215,
224, 227, 229, 230, 234
Гуца-Венелін Ю. 112
Гондор Д. 249

Д

Дагоберт (франки) 48
Дакснер Ш. 126, 127
Дамп'єр Анрі Дюваль
Деяк Ференц 130
Дзуринда Мікулаш 31, 35, 240,
279
Добрянський А. 122, 123, 248
Довгович В. 112
Довжа Дьордь 88
Доміціан 42
Другети, рід 103
Дубчек Олександр 217, 218, 220-
224, 231
Дула М. 133
Духнович О. 122, 182

Е

Ерделі А. 180

Є

Єлизавета, королева, дочка імператора Сигизмунда, дружина Альберта 84
Єлизавета, королева, вдова Карла Роберта 83

Ж

Жаткович Г. 173, 174
Жаткович Ю. 150

З

Запольський Янош Жігмонд (Ян Сигізмунд) 88, 93, 95, 272
Зейкан Й. 103

І

Іскра Ян з Брандиса 83, 84, 89, 137

Й

Йосиф II Габсбург, син Марії-Терезії 107, 110, 111, 114, 116, 122, 125, 129

К

Каблік Я. 143
Казимир IV 272
Камеліс -де Й. 103
Карл Великий 49, 50
Карл IV Люксембурзький 82
Карл I Роберт 79
Карл, син Людовика Німецького 49
Карломан 56, 57, 62

Карої М. 153, 156, 157

Кафенда Ф. 138

Кирило, святий 59, 61

Клаус Вацлав 233, 236, 237

Кметь А. 137

Ковач Міхал 237

Когоут П. 226

Коллар Адам Франтішек 113

Коллар Ян 247

Комарницький М. 170

Коменський Я. А. 23, 33, 99, 106, 169, 218, 235, 276

Корятович Ф. 81

Костянтин, святий — див.
Кирило, святий 59, 60, 61, 242

Костянтин II 44

Корвін Матіяш Гуняді 23, 76, 81, 84, 272

Коцак А. 112

Коцел 56, 61, 63

Кошут Лайош 10

Кралицький А. 133

Краль Янко 118

Крамарж М. 144, 152, 153, 155, 157, 161

Крішка П. 137

Кригель Ф. 221

Крман Д. 100

Крупецький А., єпископ 103

Кубані Л. 128

Кузмані К. 128

Л

Ладислав (Ласло) I 76, 84

Ладислав (Ласло) I Ягеллон 84

Ладислав (Ласло) V Габсбург
Посмертний 84

Ладислав V Пржемисл 84

Лазарович Стефан 81

Ласкомерський З. 128, 137

Лев Данилович Галицький 89

Легоцький Еммануель 143

Лодій П. 112

Лучкай-Поп М. 112

Людовик Анжуйський Великий
(Лайош I) 85

Людовик II Ягеллон 272

Людовик Німецький 53-59, 62

Лютер Мартин 96, 97

М

Мадер В. 105

Малий Г. 138

Марія-Терезія 108, 109, 112

Марк Аврелій 43

Максиміан 43

Марселіан 44

Масарик Томаш Гаррик 143, 145,
148, 153, 154, 166, 173, 179, 203,
211

Майстер Павел з Левоча 91

Манайло Ф. 180

Матвій I Корвін 81

Матешіцький Д. 105

Матуш Чак Тренчинський 89

Маха А. 189, 196

Мефодій, святий 52, 58, 59, 61-
64, 71, 115, 128, 242

Мечіяр Володимир 31-34, 232,
235-237, 239

Митрак О.м 133

Михайло III, візантійський
імператор 57, 59

Млинарівих Є. 105

Моймир I 54, 55

Моймир II 66, 67, 69

Мольнар М. 249

Мудронь П. 131

Мургаш Й. 137

Н

Нашнік Т. 106

Неврі М. 249

Німчук Дмитро 172

Новомеський Ладислав 198, 215

Новотний Антонін 314-217, 219,
229

О

Олаг М. 98

Орлай І. 112

Оттон I, німецький імператор 75

П

Павлович К. 112

Пазмані Петер 23, 99

Паларик Ян 128

Палах Ян 226

Палкович Юрай 116

Панькевич І. 182

Панькович С. 133

Папанек Юрай 114, 115

Пачовський В. 182

Піпін, син Карла Великого 49

Пічеолі К. 157

Петрушевич Євген, Президент

ЗУНР 172, 173

Пржемисловичі, династія 64, 69

Прибіна 52-56, 61, 63

Пуза Є. 171

Р

Ракоці, рід 96, 101, 103. 107, 108

Ракоці Дьордь I 96

Ракоці Дьордь II 102

Ракоці Ференц I 102

Ракоці Ференц II 102

Ратимир, славонський князь 54

Рашин А. 145

Ревай Ю. 182

Ревай Ф. 182

Регингар, єпископ 53, 54

Решетило С. 182

Рихта К. 218

Розсипал А. 174

Ростислав, великоморавський князь 55, 56, 59, 62

Ростислав Михайлович, князь 81

Рубігалус П. 105

Рудольф I Габсбург, німецький король, Рудольф I Габсбург, король Угорщини (як Рудольф II), імператор Священної Римської імперії, Румл I 96, 100

С

Само, слов'янський князь 38, 47, 48, 77

Свобода Людвік 202, 204, 211, 221, 249

Святополк I, великоморавський князь 57, 58, 62-65

Святополк II, нітранський князь 66, 68, 77

Сигізмунд Люксембургський, король Угорщини (Жігмонд), імператор Священної Римської імперії 80-82

Сидор К. 189

Сильвай I. 133

Сімонідес Я. 106

Славік Юрай (Нересницький) 248

Славомир, священик 57, 62

Сланський Р. 212

Смрковський Й. 221, 224

Собеський Я. 245

Сохань П. 137

Ставровський-Попрадов Ю. 133

Стефан (Іштван) I Святий, перший угорський король 75

Стефан V, папа 64

Стефаник В. 248

Стодола А. 143

Стодола К. 143

Стрипський Г. 150

Т

Табліца Б. 116

Текелі Імре 101, 102

Теодемир, остготський король 45

Теодор, каган 50

Тісо Йозеф 188-190, 195, 196, 208, 249

Тука Войтех 189, 190

Турзо Ян 87

Турзо Юрай 99

Тусар В. 161, 163, 164

Ф

Фандлі Юрай 116
Фенцик Є. 133
Фердинанд I Габсбург 93, 94, 96
Фердинанд II Габсбург 101
Фігуш-Бистрий В. 138
Філіцький Я. 105
Фірцак Ю, єпископ 134
Фогарашій-Бережанин І. 112
Франц Йосиф I Габсбург,
імператор Священної Римської,
потім
Австрійської імперії (як Франц II)
122, 125, 126, 129, 131
Франц Фердинанд, ерцгерцог 139
Францисці Я. 118, 127
Фредегар, франкський хроніст 48
Фрідріх III, німецький імператор
Священної Римської імперії 84

Х

Халупка Само 248
Халупка Я. 137
Хоннекер Е. 232

Ц

Цамбел Самуель 137

Ч

Чак Тренчинський Матуш 79, 89,
137
Чалфа Маріан 230, 232
Черна Я. 165

Черник О. 221, 224

Чопей Л. 150

Ш

Шафарик М. 146
Шафарик Павел Йозеф 117, 118,
247, 249
Швегла А. 176
Шік О. 216-218, 220
Шмідке К. 220
Шнайдер-Трнавський М. 138
Шпачек Й. 221
Шробар Вавро 132, 142, 143, 153,
157, 169, 198-200
Штефан А. 182
Штефаник Мілан Растислав 137,
143, 248
Штроссмайєр Й. 126
Штур Людовіт 118, 119, 121, 125,
248
Шустер Рудольф 31, 240, 241

Ю

Юріза Ф. 143
Юркович Д. 138

Я

Ягеллони, династія 76, 83, 92, 93
Якеш М. 234
Яноух Ф. 231
Яношик Юрай 108

Навчальне видання

ЮСИП-ЯКИМОВИЧ
Юлія Василівна

ІСТОРІЯ СЛОВАЧЧИНИ

*Підручник
для студентів слов'янських відділень
філологічних факультетів вищих навчальних закладів*

Редактор Андрій Ребрик
Художньо-технічна редакція Корнелії Ілюк
Друк Володимира Яремчука

Підписано до друку 17. 12. 2008.
Формат 60x84/16. Гарнітура Bookman Old Style.
Папір офсетний. Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 17,2.
Замовлення № 102. Наклад 350 прим.

МПП "Гражда"

Свідоцтво про державну реєстрацію видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія 3т № 22 від 1 вересня 2005 року.

88000, м. Ужгород, вул. Капітульна, 18, т./факс (0322) 61-52-76

Юсип-Якимович Юлія Василівна

Ю 90 Історія Словаччини: Підручник для студентів слов'янських відділень філологічних факультетів вищих навчальних закладів. – Ужгород: Гражда, 2009. – 288 с.

ISBN 978-966-8924-82-8

У посібнику з історії Словаччини на основі опрацювання джерел і наукової літератури висвітлено складний історичний шлях словацького народу від найдавніших часів до сучасності в тісному зв'язку з цивілізаційними процесами в Європі та історією культури. Посібник призначений для студентів слов'янських відділень філологічних факультетів вищих навчальних закладів, стане у пригоді всім, хто цікавиться минулим і сьогоденням слов'янського світу.

ББК. Т 3(4Сл) УДК 94 (437,6)

NAD TATROV SA BLÝSKA

*Словацький народний гімн
автор тексту Янко Матушка
переклад Василя Пачовського*

Блискає на Татрах, громи грізно грядуть,
Видержім їх, браття, силою завзяття,
Словаки повстануть!

Словаччина наша досі твердо спала.
Але блиски грому збудять її к тому
Аби она встала.

Словаччина встане і зверже кайдани,
Батьківцино мила, годинна пробила,
Мати Слава встане!

Ще ростуть ялиці в горах на Кривані.
Хто як словак чуєсь, най шаблі готує
І між нами стане!

